

MIEJSCA PAMIĘCI I MIEJSCA ZAPOMNIENIA

INTERDYSCYPLINARNE
BADANIA
NA
JURZE
KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

TOM 1
WPROWADZENIE
METODOLOGICZNE

RED.
ANDRZEJ PAWEŁ WEJLAND
OLGIERD ŁAWRYNOWICZ

Tytuł: *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. Interdyscyplinarne badania na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Raport z badań. Tom 1. Wprowadzenie metodologiczne*

Redakcja naukowa: Andrzej Paweł Wejland, Olgierd Ławrynowicz

Recenzja naukowa: dr hab. Anna Izabella Zalewska, dr Anna Weronika Brzezińska

Projekt okładki: Aleksandra Krupa-Ławrynowicz, Olgierd Ławrynowicz

Tłumaczenie streszczenia na język angielski: Karolina Ojrzyńska-Stasiak

Skład: HAPAX Kamil Sobczak

Publikacja powstała w ramach projektu badawczego *Miejsca pamięci i zapomnienia. Interdyscyplinarne badania północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej*

<http://najurze.uni.lodz.pl>
najurze@uni.lodz.pl

MIEJSCA PAMIĘCI I ZAPOMNIENIA

BADANIA INTERDYSCYPLINARNE
PÓŁNOCNYCH TERENÓW JURY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

ISBN: 978-83-944066-6-0

© Copyright by authors

© Copyright by Andrzej Paweł Wejland, Olgierd Ławrynowicz

© Copyright by Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki

Wydawca: Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki

ul. G. Narutowicza 65, 90-131 Łódź

Łódź 2016

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2019

Projekt realizowany jest na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

MIEJSCA PAMIĘCI I MIEJSCA ZAPOMNIENIA
INTERDYSCYPLINARNE BADANIA
NA JURZE KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

RAPORT Z BADAŃ

TOM 1

WPROWADZENIE
METODOLOGICZNE

red.

Andrzej Paweł Wejland
Olgierd Ławrynowicz

Łódź 2016

spis treści

Olgierd Ławrynowicz

Prolog ____6

Rozdział pierwszy: *Aleksandra Krupa-Ławrynowicz, Olgierd Ławrynowicz*

O projekcie ____8

Rozdział drugi: *Irmina Gadowska, Maciej Janik, Magdalena Majorek*

Teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna ____19

Rozdział trzeci: *Andrzej Paweł Wejland*

Pojęcia podstawowe ____38

Miejsca w krajobrazie gminy

Gmina jako przestrzeń dyskursu wspólnotowego

Wiedza, pamięć i opowieści o miejscach w krajobrazie gminy. Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia

Rozdział czwarty: *Andrzej Paweł Wejland*

Strategia badawcza ____51

Czas diagnozy badawczej

Wielość źródeł

Dwuskładnikowa procedura badawcza

Dynamika w kontakcie z terenem

Całkowanie rezultatów

Zasadnicza nieinwazyjność

Zaangażowanie i aktywizacja wspólnoty

Rozdział piąty: *Andrzej Paweł Wejland*

Metodyka diagnozy etnograficznej ____59

Etap 1: Eksploracja etnograficzna – spotkania badawcze

Etap 2: Weryfikacja etnograficzna – wspólnota zaangażowana

Rozdział szósty: *Olgierd Ławrynowicz*

Metodyka diagnozy archeologicznej ____90

Etap 1: Rozpoznanie terenu

Etap 2: Weryfikacja archeologiczna – badania nieinwazyjne i sondażowe

Rozdział siódmy: *Maciej Janik, Marek Nita*

Badania z zakresu historii regionu ____108

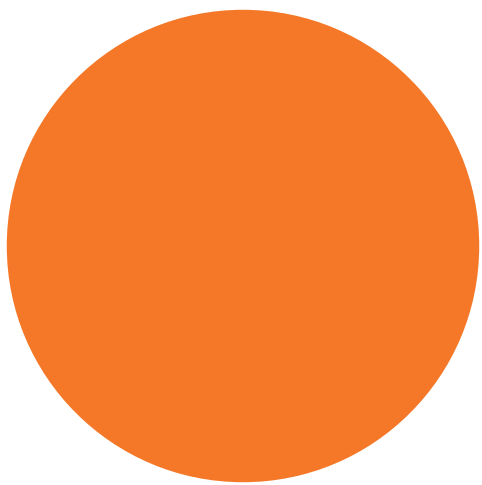
Rozdział ósmy: *Irmina Gadowska*

Badania z zakresu historii sztuki regionu ____118

Literatura ____128

Spis rycin ____147

Summary ____154

prolog

Projekt badawczy *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, realizowany w latach 2014–2019 w ramach modułu badawczego 1.1. Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (nr umowy 0055/NPRH3/H11/82/2014, nr rejestracyjny 11H 13 0017 82), jest terenowym oraz gabinetowym spotkaniem przedstawicieli pokrewnych nauk humanistycznych: etnologii (etnografii, antropologii kulturowej) z archeologią, a także etnologii i archeologii z historią i historią sztuki. Tematem tego spotkania są miejsca objęte dyskursem wspólnotowym, wpisane w krajobraz fizyczny i krajobraz kulturowy pięciu północnojurańskich gmin.

Publikacja jest pierwszym tomem serii raportów, wydawanych w formie elektronicznej, prezentujących rezultaty działań podjętych w projekcie. Zawiera ona propozycję interdyscyplinarnej metodologii oraz zestawu etnograficznych i archeologicznych procedur badawczych powiązanych z ustaleniami z zakresu historii i historii sztuki. Wieloaspektowe, raz od siebie niezależne, innym razem ściśle ze sobą powiązane, badania etnograficzne i archeologiczne niedawnej przeszłości tego samego fragmentu przestrzeni geograficznej, stają się bowiem znakomitą pretekstem do określenia formuły współpracy obu nauk, których jednym z filarów jest przecież praca w terenie.

W kolejnych raportach zaprezentowane zostaną wyniki badań przeprowadzonych w gminach Mstów (tom 2), Olsztyn (tom 3), Janów (tom 4), Łelów (tom 5) i Przysów (tom 6). Całość badań zostanie zwieńczona w oddzielnym opracowaniu wydany drukiem, zawierającym m.in. wieloaspektowe rozważania dotyczące gmin objętych projektem. Publikacje te adresowane są nie tylko do specjalistów. Intencją wykonawców projektu jest również upowszechnienie wyników badań nad lokalnym dziedzictwem kulturowym wśród szerokiego grona odbiorców, w mniejszym lub większym stopniu zainteresowanych niedawną przeszłością i badanym regionem. Kolejne tomy będą także wyrazem wdzięczności dla społeczności poszczególnych północnojurańskich gmin za pomoc i udział w badaniach.

Informacje na temat prowadzonych badań oraz ich rezultatów znaleźć można na oficjalnej stronie projektu: <http://najurze.uni.lodz.pl/>.

Olgierd Ławrynowicz
kierownik projektu badawczego

rozdział pierwszy

o projekcie

Aleksandra Krupa-Ławrynowicz

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Wydział Filozoficzno-Historyczny

Uniwersytet Łódzki

Olgierd Ławrynowicz

Instytut Archeologii

Wydział Filozoficzno-Historyczny

Uniwersytet Łódzki

Projekt *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej* zakłada przeprowadzenie prac badawczych w miejscach, które mogą stanowić impuls do wieloaspektowego poznawania historii, kulturowej rzeczywistości, klimatu społecznego, lokalnej pamięci, dziedzictwa kulturowego oraz dzisiejszej tożsamości mieszkańców północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej.

Terenem badań, rozpisanych na lata 2014–2019, jest pięć skrajnie północnych gmin Jury (**Janów, Mstów, Lelów, Olsztyn, Przyrów**), pagórkowatej krainy z licznymi wychodniami skał wapiennych, leżącej na obszarze historycznej ziemi krakowskiej, dziś zaś w granicach województwa śląskiego (część północna) i małopolskiego (część południowa).

W ramach prowadzonych działań badawczych i w związku z przyjętą perspektywą metodologiczną, wyodrębnione zostały cztery komplementarne ścieżki badawcze: etnograficzna, archeologiczna, historyczna i historyczno-artystyczna.

Badania terenowe zaplanowano według następującego harmonogramu:

- gminy Mstów i Olsztyn – 2015 rok;
- gminy Janów i Lelów – 2016 rok;
- gmina Przyrów – 2017 rok.

Przedmiotem podjętych prac badawczych stały się konkretne miejsca w krajobrazie fizycznym i w krajobrazie kulturowym, ważne dla lokalnych społeczności, organizujące ich doświadczenie codzienności i niecodzienności, będące dla nich świadkami i śladami przeszłości. Dla wykonawców projektu (ryc. 1) szczególnie interesujące są miejsca wpisujące się w pamięć zbiorową, które do tej pory nie funkcjonowały jednak w szerokim dyskursie naukowym, publicystycznym itp. Miejsca „oczywiste”, czyli wysycone analizą i interpretacją, takie, które doczekały się już opracowań historycznych i krajoznawczych, nie są więc tematem badań. Nie oznacza to jednak, że opowieści o nich są w badaniach pomijane lub odrzucane. Interesujące jest bowiem, w jaki sposób pamięć o owych miejscach jest społecznie przetwarzana, konstruowana, ale i zatracana.

Dla autorów „projektu jurajskiego” istotne okazują się zatem te miejsca w krajobrazie gmin, które są przedmiotem i tematem dyskursu wspólnotowego (związanego ze wspólnotą na danym terytorium). Dyskurs ten reguluje, które miejsca zyskują status ważnych, a które są go pozbawione; o których warto lub należy wiedzieć i pamiętać, a także opowiadać; a które wiedza, pamięć i opowieść mogą pominąć. **Miejsca pamięci** to w naszym badaniu takie miejsca, o których wie, pamięta i opowiada ogół, a przynajmniej znaczna część wspólnoty. **Miejsca zapomnienia** są miejscami, o których wiedzą, pamiętają i opowiadają nieliczni. Należy zaakcentować, że także pamięć i zapomnienie o miejscach w krajobrazie są objęte dyskursem wspólnotowym [zob. Rozdział trzeci].

Prace terenowe w każdej z badanych gmin poprzedzone są kwerendą archiwalną i biblioteczną, wykonywaną głównie przez dwóch historyków i historyka sztuki, wchodzących w skład interdyscyplinarnego zespołu. Badawczy pobyt w terenie każdego roku wpisuje się w ustalony cykl:

- badania etnograficzne (10 dni wiosną oraz 14 dni latem);
- badania archeologiczne (3–5 tygodni latem).

W wyniku wiosennych eksploracji etnograficznych (spotkania badawcze z mieszkańcami gmin) typowane są miejsca pamięci oraz miejsca zapomnienia (ryc. 2), które następnie poddawane są weryfikacji podczas badań etnograficznych oraz archeologicznych (nieinwazyjnych i sondażowych) organizowanych latem (ryc. 3). Refleksja etnografii i archeologii uzupełniana jest i wzbogacana wiedzą z zakresu historii regionu oraz historii sztuki.

Ryc. 1.

Spotkanie wykonawców projektu; na zdjęciu dr Michał Rak, prof. UŁ dr hab. Andrzej P. Wejland, dr Olgierd Ławrynowicz, dr Irmina Gadowska, dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz, prof. UŁ dr hab. Grażyna Ewa Karpińska, prof. AJD dr hab. Maciej Janik, dr Marek Nita; fot. M. Majorek; Łódź, listopad 2014 r.

Ryc. 2.

Spotkanie przed wyjściem w teren; na zdjęciu prof. UŁ dr hab. Grażyna Ewa Karpińska i prof. UŁ dr hab. Andrzej P. Wejland wraz ze studentami etnologii UŁ; Olsztyn (gmina loco); fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.

Ryc. 3.

Archeologiczne badania sondażowe pod Górą Skarżawą (gmina Mstów); na zdjęciu Aleksandra Uniszewska (studentka archeologii UW), Sandra Krakowska (studentka archeologii UMK) i Sandra Guzek (studentka archeologii UŁ); fot. W. Duda; czerwiec 2015 r.

Prace etnograficzne i archeologiczne prowadzone w poszczególnych gminach jurajskich znajdują swoje zwieńczenie w diagnozie na poziomie pojedynczego miejsca w gminie oraz diagnozie zbioru miejsc w gminie. Diagnozy te są efektem dwuetapowego procesu badawczego: etapu eksploracji i rozpoznania terenu oraz etapu weryfikacji uzyskanych danych [zob. Rozdział czwarty].

Działania podjęte w „projekcie jurajskim” w swej warstwie koncepcyjnej i metodologicznej przyjmują perspektywę interdyscyplinarną. Wpisują się tym samym w coraz silniejszą tendencję – widoczną zwłaszcza w studiach nad niedawną przeszłością – do nawiązywania współpracy i dialogu między różnymi dyscyplinami naukowymi, z których każda dysponuje innymi, specyficznymi dla siebie metodami badań rozmaitych rodzajów źródeł i przekazów kulturowych. Sięgają przede wszystkim po metody współczesnej antropologii kulturowej¹ oraz nawiązują do nowych nurtów w archeologii ukierunkowanej na badanie czasów najnowszych.

Warto nadmienić, że zespół archeologów i etnologów, wykonawców projektu, przygotowując się do badań, dokonał przeglądu podobnych interdyscyplinarnych projektów badawczych. Objął on wybrane raporty i opracowania (publikacje tematyczne), kojarzące się z badaniami na Jurze poprzez używane w nich pojęcia, metody lub podejścia badawcze. Każdy opracowany projekt uzyskał w przeglądzie osobny szczegółowy opis w formie wypełnionego *Kwestionariusza do opisu publikacji tematycznych*. Ogółem sporządzono kilkadziesiąt opisów dotyczących projektów zagranicznych i polskich². Niezwykle inspirujące okazały się doświadczenia wykonawców nielicznych jeszcze projektów etnograficzno-archeologicznych z terenu Polski i Czech. Wymienić tu należy przede wszystkim badania krajobrazu kulturowego Żuław, szczególnie zaś obozu koncentracyjnego Stutthof i wsi Sztutowo [*Sztutowo czy Stutthof?...* 2011; *Sztutowo/Stutthof...* 2013].

1 W opracowaniu, w kolejnych jego rozdziałach, autorzy posługują się także terminem „etnologia”. Termin „etnografia” pojawia się jako określenie terenowych działań badawczych.

2 Kwestionariusze zamieszczone są w archiwum projektu.

Interesujące są także badania na terenie zachodnioczeskiego powiatu tachowskiego, doświadczonego niemal całkowitą wymianą ludności po 1945 r. oraz odseparowaniem części regionu od reszty kraju w czasach reżimu komunistycznego za sprawą przebiegającej tam żelaznej kurtyny [m.in. Fatková i in. 2014]. Wykonany przegląd literatury, zawarte i opisane w niej doświadczenia innych badaczy, były cenną nauką podczas przygotowywania własnej, szczegółowej procedury badań interdyscyplinarnych, służyły m.in. wypracowaniu wspólnej terminologii, pytań i założeń badawczych, wspólnych płaszczyzn interpretacji wyników terenowych badań etnograficznych oraz archeologicznych, a także formuły publikacji wyników badań.

Przyjęcie interdyscyplinarnego podejścia uznano w opisywanym projekcie za konieczność, nie kojarzoną jednak z niemiłym obowiązkiem lub modą naukową, lecz z kuszącą możliwością metodologiczną i poznawczą. Bliskie prowadzącym badania na Jurze jest bowiem takie myślenie o nauce, człowieku, kulturze, które wychodzi poza podziały poszczególnych dyscyplin szeroko pojętej humanistyki, a opis badanej rzeczywistości tworzy z uwzględnieniem wielu perspektyw, czyli wielu różnorodnych badawczych punktów widzenia. Interdyscyplinarność pojawia się w „projekcie jurajskim” również dlatego, że jest efektem postawionych pytań badawczych, na które odpowiedzi nie znajdziemy w wąskich naukowych specjalizacjach.

Interdyscyplinarność działań nie jest jednak „symetryczna”, to znaczy, że o ile podjęte przez etnologów badania terenowe mogłyby zostać zwieńczone jedynie diagnozą (wewnątrz) etnograficzną, o tyle diagnoza archeologiczna jest ściśle uwarunkowana poprzedzającymi je pracami etnograficznymi, polegającymi na wytypowaniu miejsc do badań archeologicznych [zob. Rozdziały od trzeciego do szóstego]. Motywacja etnoarcheologicznej interdyscyplinarności projektu wypłynęła więc przede wszystkim z potrzeb archeologii. Nie ma w tym nic dziwnego. Należy tu bowiem przypomnieć, że historia interdyscyplinarności w badaniach materialnych reliktyw przeszłości jest tak długa jak dzieje samej archeologii. Na polu nauk humanistycznych szczególnie kultywowana jest ona w ramach archeologii historycznej [Kajzer 1996]. Wykorzystywanie przez archeologów źródeł pisanych, ikonograficznych lub kartograficznych wymaga przecież odpowiedniej procedury ich pozyskiwania i przetwarzania. Zadania te zleca się specjalistom: archiwistom, regionalistom, geografom, historykom, historykom sztuki. Często też archeolodzy w toku studiów i praktyki zawodowej sami zdobywają kompetencje służące pozyskiwaniu i analizowaniu niearcheologicznych źródeł historycznych.

Odmienne przebiega ten proces w stosunkowo młodej specjalizacji, jaką jest archeologia współczesności (ang. *archaeology of recent past*), która oprócz źródeł tradycyjnych dla archeologii historycznej, wykorzystuje też przekazy mówione. Są one niezwykle przydatne, gdyż zawierają często informacje o lokalizacji obiektów w krajobrazie fizycznym, niekiedy także o ich strukturze fizycznej (konstrukcji, zawartości) i wydarzeniach z nimi związanych [zob. Rozdział szósty]³.

Inaczej jest w przypadku, gdy archeolog korzysta z wiedzy informatorów, do których sam dotrze, co praktycznie ma miejsce w każdym projekcie badawczym dotyczącym niedawnej prze-

3 Wartość takich relacji w badaniach niedawnej przeszłości szczególnie doceniają badacze wykorzystujący protokoły przesłuchań lub spisane wspomnienia świadków zbrodni totalitarnych [por. np. Katyń... 1995; Nekropolia... 2010; Ławrynowicz 2015].

szłości. Pozyskiwanie i analiza „żywych” przekazów ustnych dokonywana jest przeważnie *ad hoc*, bez użycia jakiejkolwiek procedury profesjonalnych badań etnograficznych. Nie stosuje się takich czynności jak typowanie rozmówców, zapewnienie odpowiednich warunków wywiadu (spotkania z rozmówcą), zastosowanie przemyślanej strategii wywiadu, użycie sprzętu nagrywającego, wykonanie profesjonalnej transkrypcji nagrania, przeprowadzenie analizy zarejestrowanej rozmowy, zorganizowanie ponownej rozmowy w celu wyjaśnienia wątpliwości lub spotkania z grupą rozmówców konfrontującą sprzeczne z sobą relacje. Tymczasem, odpowiednie pozyskiwanie i analizowanie źródeł mówionych może np. przyspieszyć proces lokalizowania poszukiwanego obiektu albo zapobiec niepotrzebnym, czaso- i kosztochłonnym badaniom terenowym.

Dlaczego zatem archeolodzy tak rzadko korzystają z metod etnograficznych? W dużej mierze wynika to z tradycji naukowej polskiej i europejskiej (kontynentalnej) archeologii, silnie związanej z warsztatem badań historycznych opartych na źródłach archiwalnych. Zarówno archeolodzy, jak i historycy mają niekiedy problem z traktowaniem relacji ustnych jako wiarygodnych źródeł wiedzy o opisywanej przez nich rzeczywistości.

Odrębnym problemem jest trudność w znalezieniu etnografów, którzy znaliby specyfikę badań archeologicznych, zdawaliby sobie na przykład sprawę, jak ważne dla archeologów jest precyzyjne lokalizowanie miejsc opisywanych przez rozmówców. Można zatem powiedzieć, że na przeszkodzie w tworzeniu interdyscyplinarnych zespołów etnoarcheologicznych stoją zarówno uwarunkowania strukturalne i metodologiczne, jak i kompetencyjne, albo wręcz osobowościowe. Te ostatnie wymagają od naukowców przezwyciężenia stereotypów, chęci do podjęcia dialogu oraz umiejętności znajdowania wspólnych rozwiązań dających się pogodzić z autonomicznością celów badawczych poszczególnych dyscyplin [por. Zaremba 2011].

Poszukiwania wspólnej, etnoarcheologicznej procedury badań czasów najnowszych stały się jedną z przyczyn powstania „projektu jurajskiego”. Nie oznacza to jednak, że projekt ten zawęży swoje pole jedynie do badań interdyscyplinarnych, rozumianych jako działania połączone. Zarówno archeolodzy, jak i etnolodzy zachowują w nim możliwość kreowania własnych, odrębnych celów badawczych. Dzięki takiemu podejściu reprezentanci obu dyscyplin, naukowcy oraz studenci, poprzez uczestniczenie w bliskich, równoległych procesach badawczych w toku prac terenowych, dotyczących tych samych obiektów badań, uzyskują okazję do poznania się oraz czynienia na ich temat mniej lub bardziej wspólnych przemyśleń. Okazją ku temu są na przykład tzw. soboty z archeologią, dedykowane studentom etnologii, podczas których reprezentanci obu dyscyplin biorą udział w badaniach wykopaliskowych (ryc. 4). Także wydarzenia wpisujące się w etnografię i archeologię wspólnotową, przygotowywane są często wspólnymi siłami [zob. Rozdział piąty i szósty]. Można zatem powiedzieć, że istotnym walorem projektu jest spotkanie się archeologów i etnologów we wspólnym terenie.

Specjalny charakter mają również działania etnoarcheologiczne, których celem jest uzupełnienie informacji, „dopytanie” się rozmówców o konkretne szczegóły (zob. Rozdział szósty). Badania te, prowadzone najczęściej w mieszanych etnograficzno-archeologicznych tandemach, łączą różne wrażliwości obu dyscyplin. Etnoarcheologia jest tu rozumiana jako próba podejmowa-

nia badania współczesnych społeczności w celu uzyskania informacji potrzebnych do interpretacji źródeł archeologicznych. O tym etnoarcheologicznym „zbliżeniu” pisze m.in. Zbigniew Kobyliński:

Brak wyraźnego wyodrębnienia etnoarcheologii spośród nauk o kulturze jest zjawiskiem egzemplifikującym typową dla tych nauk zasadniczą ciągłość, w której poszczególne dyscypliny wyróżniane są nie w odniesieniu do przedmiotu poznania, który jest wspólny, a jedynie na podstawie odrębności źródeł, które badacz wykorzystuje w swoich badaniach naukowych [Kobyliński 2012: 721].

Ryc. 4.

Etnolodzy uczestniczący w badaniach archeologicznych. Kalina Wielocha i Mateusz Sosnowski (studenci etnologii UŁ) podczas wyznaczania stałej profilu w wykopie sondażowym; Brzozowa Góra (gmina Lelów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; czerwiec 2016 r.

Ryc. 5.

Dr Olgierd Ławrynowicz podczas
wystawy *Miejsca pamięci i zapomnienia*.
Archeologiczne badania w gminie Mstów;
Mstów (gmina loco);
fot. A. Krupa-Ławrynowicz;
lipiec 2015 r.

Interdyscyplinarność jako praktyka poznawcza ma więc – również w prezentowanych badaniach – rozmaite aspekty. Kryje się w niej jawny zamiar utrwalenia, chęć stworzenia połączeń między dyscyplinami. Perspektywie tej towarzyszy jednak także przekonanie, iż dzięki zapożyczeniom z zewnątrz, refleksja w obrębie własnej dyscypliny wzbogaci się, uzupełni, nabierze rumieńców. Podejście, o jakim tu mowa, wymaga często zmiany metodologicznych nawyków, to zaś wiąże się z odwagą, z chęcią i potrzebą wyjścia poza wyuczone schematy myślenia. Każda dyscyplina tworzy bowiem konwencje własnego naukowego dyskursu. Autorzy badań prowadzo-

nych na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej dokładają więc starań, by interdyscyplinarność stała się w ich – czasem wspólnie, a czasem oddzielnie (w obrębie poszczególnych zadań) prowadzonych działaniach – świadomie obraną perspektywą badawczą. Jest ona realizowana na poziomie ustaleń metodologicznych, jako efekt prac zespołowych, ale także w towarzyszącej im praktyce dydaktycznej.

Wykonawcami „projektu jurajskiego” są przede wszystkim archeolodzy i etnologzy. Badaniami kieruje *dr Olgierd Ławrynowicz* – archeolog z Instytutu Archeologii UŁ (ryc. 5). Członkami archeologicznej części zespołu są także: *mgr Aleksander Andrzejewski* (Instytut Archeologii UŁ), *mgr Magdalena Majorek* (Instytut Archeologii UMK w Toruniu) (ryc. 6) oraz *dr Michał Rak* (Katedra Archeologii Uniwersytetu Zachodnioczeskiego w Pilźnie). „Ścieżka etnograficzna” reprezentowana jest przez pracowników Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UŁ: *prof. UŁ dr hab. Grażynę Ewę Karpińską*, *dr Aleksandrę Krupę-Ławrynowicz* oraz *prof. UŁ dr hab. Andrzeja Pawła Wejlana* (ryc. 7). Historykami zaangażowanymi w projekt są zaś naukowcy z Instytutu Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie: *prof. AJD dr hab. Maciej Janik* oraz *dr Marek Nita*. W badaniach bierze udział także historyk sztuki – *dr Irmina Gadowska* (Katedry Historii Sztuki UŁ).

Do zespołu należą również – jako jego stali współpracownicy – archeolodzy: *mgr Jacek Błaszczak* (Instytut Archeologii UŁ) przygotowujący pomiary geodezyjne, *mgr Wiktor Duda* odpowiedzialny za terenową dokumentację archeologiczną, *mgr Artur Ginter* (Instytut Archeologii UŁ) zajmujący się komputerową wizualizacją obiektów 3D oraz *mgr Mariusz Rychter* (Instytut Archeologii UŁ) jako specjalista od konserwacji zabytków ruchomych. Antropologiczne analizy szczątków kostnych pozyskanych w trakcie badań archeologicznych powierzane są *prof. UŁ dr hab. Wiesławowi Lorkiewiczowi* (Katedra Antropologii UŁ). Opracowywaniem obiektów architektonicznych zajmuje się natomiast *mgr inż. Agnieszka Nowicka* (Katedra Architektury Użyteczności Publicznej i Podstaw Projektowania, Politechnika Wrocławska).

Ryc. 6.

Mgr Magdalena Majorek i mgr Łukasz Sierpowski (doktorant UŁ) w trakcie badań archeologicznych k. Janowa (gmina loco); fot. D. Lechicki; lipiec 2016 r.

Ryc. 7.
Zespół etnologów
(prof. UŁ dr hab. Grażyna Ewa Karpińska,
prof. UŁ dr hab. Andrzej P. Wejland
i dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz)
w Olsztynie (gmina *loco*);
fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.

Ryc. 8.
Omówianie zadań badawczych; na zdjęciu
dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz oraz
studenci etnologii UŁ; Mstów (gmina
loco); fot. O. Ławrynowicz;
kwiecień 2015 r.

W badaniach terenowych oraz w opracowywaniu ich wyników biorą udział doktoranci i studenci archeologii i etnologii z Uniwersytetu Łódzkiego oraz, w nielicznych przypadkach, również z innych ośrodków akademickich.

Zaprezentowane powyżej i podjęte w opisywanym projekcie wyzwania, odwołują się do czterech głównych celów, jakimi są:

- **cel poznawczy** – zarejestrowanie spuścizny historycznej i pamięci przeszłości oraz zebranie, a czasem nawet ocalenie materiałów archiwalnych, etnograficznych, archeologicznych, które po specjalistycznym opracowaniu zostaną udostępnione naukowcom, muzealnikom oraz regionalistom i nauczycielom, by mogli oni korzystać w swojej pracy z informacji dotąd nieobecnych w tekstach naukowych i popularyzatorskich;

- **cel metodologiczny** – wypracowanie metod badawczych, które mogłyby służyć w badaniach krajobrazu fizycznego i kulturowego, poprzez zintegrowaną procedurę pozyskiwania i analizy źródeł etnograficznych, archeologicznych, pisanych oraz ikonograficznych;
- **cel wspólnotowy** – zachowanie pamięci o miejscach, których istnienie w społecznej świadomości i przypisywane im wartości służą podtrzymywaniu tożsamości indywidualnej i zbiorowej. Działania wykonawców projektu wpisują się w ideę etnografii i archeologii wspólnotowej, rozumianej nie tylko jako etnografia i archeologia wspólnoty kulturowej, ale także jako etnografia i archeologia „na rzecz” badanej wspólnoty. Poprzez kreację wydarzeń dla wspólnoty uzyskiwany jest efekt jej zaangażowania, społecznej aktywizacji i współudziału;
- **cel dydaktyczny** – w projekcie uczestniczy kilkudziesięciu studentów i kilkunastu doktorantów z Polski i z zagranicy, zarówno w ramach ćwiczeń terenowych i praktyk zawodowych, jak i w ramach wolontariatu. Biorą oni udział niemal we wszystkich fazach procesu badawczego⁴, a jako współwykonawcy prezentują wyniki badań na konferencjach naukowych oraz są autorami publikowanych tekstów naukowych (ryc. 8).

Z wyznaczeniem celów wiąże się dążenie do uzyskania określonych rezultatów. Wśród planowanych efektów prac prowadzonych w ramach projektu *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej* znalazły się m.in. działania wydawnicze (raporty z badań prowadzonych w poszczególnych gminach, zbiorowa monografia podsumowująca wszystkie sezony badań, artykuły naukowe); stworzenie archiwów tematycznych zawierających zebrane i uporządkowane materiały badawcze, stanowiące źródło wiedzy dla prac naukowych i przedsięwzięć edukacyjnych oraz popularyzatorskich; upowszechnienie wyników badań w gremiach naukowych oraz poprzez organizowanie działań animacyjnych.

Na koniec warto jeszcze raz podkreślić, że dla badaczy, w ich wędrówce przez historię i współczesność północnej Jury, partnerami są mieszkańcy pięciu opisywanych gmin. Na wdzięczność zasługuje ich zaangażowanie, życzliwość i poświęcony nam czas. Zebrane w trakcie spotkań badawczych materiały (opowieści, wspomnienia, ale także dokumenty w postaci zdjęć, zapisków trzymanyh w domowych archiwach) są źródłem wiedzy na temat historii wsi oraz gminy, świadectwem pamięci o ludziach i zdarzeniach. Podkreślenia wymaga współpraca z lokalnymi władzami, instytucjami (urzędami gmin, ośrodkami kultury, placówkami oświatowymi, parafiami) oraz stowarzyszeniami stawiającymi sobie za cel promowanie gmin północnej Jury i popularyzowanie wiedzy o regionie. W pracy terenowej ważne okazuje się ponadto wsparcie miejscowych służb: Ochotniczej Straży Pożarnej, Policji, Nadleśnictw i in. Tylko dzięki dobrym relacjom ze wspólnotami badanych gmin realizacja projektu ma szansę na powodzenie i owocne rezultaty badawcze.

4 Studenci uczestniczący w archeologicznych i etnograficznych badaniach terenowych prowadzą (w ramach dwuosobowych tandemów badawczych) dzienniki terenowe. Odnotowują w nich nie tylko rezultaty wykonanych zadań, ale także uwagi dotyczące badawczej sytuacji „bycia w terenie”. Ponadto stałym elementem badań terenowych są codzienne zebrania, podczas których młodzi badacze zdają sprawozdania z wykonywanych prac, razem z koordynatorami badań omawiają i konsultują efekty oraz plany związane z dalszymi działaniami.

rozdział drugi

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

Irmina Gadowska

Katedra Historii Sztuki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytet Łódzki

Maciej Janik

Instytut Historii
Wydział Filologiczno-Historyczny
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

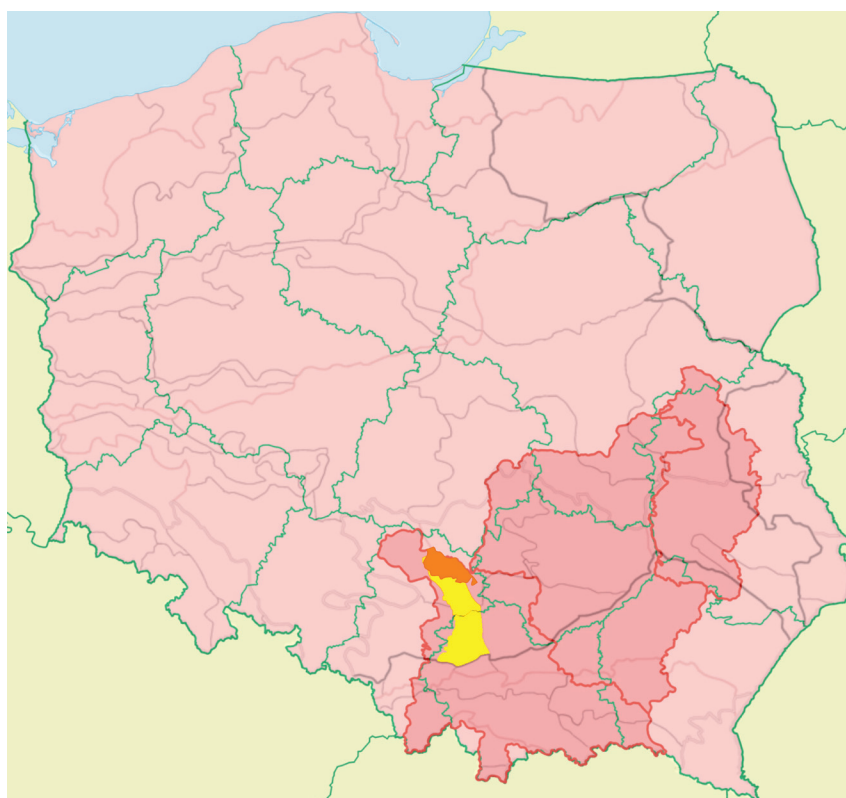
Magdalena Majorek

Instytut Archeologii
Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Spośród szesnastu gmin powiatu częstochowskiego, wyznaczonych w obecnym podziale administracyjnym Polski, pięć objęto badaniami interdyscyplinarnymi w ramach projektu *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej*. Są to gminy: Janów, Lelów, Mstów, Olsztyn i Przysrów. Termin „północne tereny” Jury Krakowsko-Częstochowskiej, użyty w tytule badań, odpowiada dziesięciu gminom wiejskim na wschód od Częstochowy (z powiatu częstochowskiego i myszkowskiego) oraz miastu Częstochowa. Niemniej do procesu badawczego wytypowano jedynie gminy powiatu częstochowskiego, obszar spójny zarówno pod względem fizyczno-geograficznym, administracyjnym, zagospodarowania przestrzennego, kulturowym, jak i historycznym (ryc. 1).

Ryc. 1.

Teren badań (kolor pomarańczowy) na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej (kolor żółty) na tle granic województw Małopolski (krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego) I Rzeczypospolitej (kolor czerwony) oraz współczesnych granic wojewódzkich i państwowych (kolor zielony); oprac. O. Ławrynowicz na podstawie map Wikimedia Commons

Jura Krakowsko-Częstochowska była terenem bardzo wczesnej eksploracji naukowej. Udokumentowane prace badawcze sięgają połowy XIX w. W 1894 r. miała miejsce słynna wyprawa naturalistów warszawskich do Ojcowa i Złotego Potoku, będąca pierwszymi w Polsce kompleksowymi i zespołowymi badaniami przyrodniczymi. Polegały one głównie na rozpoznaniu warunków

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

środowiska naturalnego w zakresie geologii, geomorfologii, gleboznawstwa, hydrologii, botaniki i zoologii [Od Złotego Potoku do Ojcowa... 2004]. Urszula Myga-Piątek, w tekście zatytułowanym *Krajobrazy kulturowe Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Rozważania o przyrodzie, historii, wartościach i zagrożeniach* podkreśla, iż obszar, o którym tu mowa „był i nadal pozostaje swoistym przyrodniczym poligonem naukowym” [Myga-Piątek 2008: 339].

Ta sama autorka, w innym swoim artykule przekonuje, że do najważniejszych elementów krajobrazotwórczych Jury Krakowsko-Częstochowskiej w czasach nowożytnych i współczesnych należały czynniki polityczne, prawno-administracyjne, ekonomiczne, społeczne, historyczno-kulturowe oraz postęp techniczny [Myga-Piątek 2012: 278]. W wieku XX istotny stał się też czynnik demograficzny [Myga-Piątek 2012: 282].

Oprócz nazwy Jura Krakowsko-Częstochowska używane są także inne określenia w odniesieniu do wskazanego terenu, takie jak Jura Krakowska, Jura Polska, Wyżyna Krakowsko-Częstochowska. Nazwa poprawna geograficznie to Wyżyna Krakowsko-Częstochowska. Określenie „Jura” zazwyczaj używane jest w języku potocznym, turystyce i literaturze krajoznawczej. Wywodzi się ono z podobieństwa skał występujących na tym terenie do Jury Szwabskiej i Frankońskiej, od których nazwę przybrał cały okres geologiczny. Jak już wspomniano, w podziałach fizycznogeograficznych obszar ten funkcjonuje jako Wyżyna Krakowsko-Częstochowska. Traktowany jest jako odrębny makroregion [Kondracki 1988], czasami łączony z Wyżyną Wieluńską i nazywany Wyżyną Krakowsko-Wieluńską [Czepe 1972] albo Wyżyną Krakowską [Gilewska 1972]. Obecnie w Polsce powszechnie przyjęty jest podział na regiony fizycznogeograficzne opracowany przez Jerzego Kondrackiego. Według tego autora, Wyżyna Krakowsko-Częstochowska jest makroregionem należącym do prowincji Wyżyny Polskie i podprowincji Wyżyna Śląsko-Krakowska. W jego obrębie wyróżniamy 4 mezoregiony: Wyżyna Częstochowska (1300 km²), Wyżyna Olkuska (820 km²), Rów Krzeszowski (225 km²) oraz Garb Tenczyński (270 km²) [Kondracki 1988].

Ryc. 2.

Widok na Małe Góry od strony Góry Skarzawa (Małusy Małe, gmina Mstów);
fot. O. Ławrynowicz; lipiec 2015 r.

Badane gminy powiatu częstochowskiego w większości znajdują się w mezoregionie Wyżyny Częstochowskiej (makroregion Wyżyna Krakowsko-Częstochowska), wschodnimi krańcami sięgając zaś mezoregionu Próg Lelowski (makroregion Wyżyna Przedborska).

Ryc. 3.

Skała Miłości (Mstów, gmina loco);
fot. A. Krupa-Ławrynowicz; lipiec 2013 r.

W rzeźbie Wyżyny Częstochowskiej dominują pasma wzgórz o wysokości 350–470 m n.p.m., których wierzchołki zwieńczone są ostańcami górnojurajskimi o wysokości do 500 m n.p.m. (ryc. 2). Pasma wzgórz budowane przez wychodnie wapieni górnojurajskich są rozdzielone szerokimi obniżeniami o zróżnicowanej genezie [Jędrys 2007: 9]. Wapienie górnojurajskie występują w trzech głównych facjach: skalistej, uławicznej i płytowej [Dżułyński 1952]. Obszary, w których dominują odporne na erozję facje skaliste, tworzą w krajobrazie wierzchowiny, które układają się w pasma. Pasma te rozdzielone są rozległymi obniżeniami wypełnionymi facjami uławicznymi [Dżułyński 1952, Tyc 2005, Jędrys 2007: 9]. Reliktami wapieni skalistych są ostańce skalne – charakterystyczne elementy morfologii badanych gmin. Występują one na wierzchowinach jako pojedyncze skały lub grupy skalne albo w zboczach dolin jako skalne ściany, czy też izolowane turnie, osiągając niekiedy wysokości ponad 30 m. Powstanie charakterystycznych dla wyżyny form krasowych, m.in. jaskiń, lejów, wywierzysek oraz form skałkowych rozwiniętych w osadach górnojurajskich, związane jest z wieloetapowymi procesami krasowania trwającymi od paleogenu do czasów współczesnych [Gradziński 2001] (ryc. 3). Najbardziej spektakularnymi formami krasowymi są jaskinie, które rozwinęły się przede wszystkim w wapieniach skalistych [Jędrys 2007: 10].

Wśród elementów rzeźby krajobrazu całej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wymienia się również denudacyjną powierzchnię zrównania [Jędrys 2007: 10]. Jest ona słabo falista, często pocięta głębokimi dolinami o skalistych zboczach i wąwozami. Na powierzchni zrównania występują również inne formy krasowe, jak ponory oraz leje i kanały, które w większości wypełnione są rumoszem, łąkami i piaskami. Cechą charakterystyczną morfologii zachodniej granicy północnej części Wyżyny Częstochowskiej oraz Wyżyny Krakowskiej (Olkuskiej) jest obecność progu strukturalnego – kuesty jurajskiej. Jej powstanie związane jest przede wszystkim ze znaczną różnicą

odporności na erozję pomiędzy górnajurajskimi wapieniami a osadami nadległymi i podścielającymi je, a także z monoklinalnym nachyleniem osadów górnej jury [Felisiak, Matyszkiewicz 2004]. Na Progu Lelowskim rzeźba terenu jest mniej urozmaicona, wysokości względne mieszczą się w granicach od 10 do 35 m [Kondracki 2011: 323] (ryc. 4).

Ze względu na urozmaiconą rzeźbę terenu i bogatą historię geologiczną, w obrębie badanych gmin znajdują się 32 geostanowiska [<http://geostanowiska.pgi.gov.pl/gsap/Default.aspx>], czyli szczególnie wartościowe stanowiska geologiczne, które mają znaczenie dla zrozumienia historii Ziemi. O niektórych z nich krążą legendy wśród lokalnych społeczności (np. Skała Miłości, Brama Twardowskiego). W gminie Przyrów i Lelów nie zarejestrowano geostanowisk.

Ryc. 4.
Droga na północny-wschód od wsi Biała
Wielka (gmina Lelów); fot. O. Ławrynowicz;
kwiecień 2016 r.

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

Tabela 1. Zestawienie geostanowisk w wybranych gminach
[<http://geostanowiska.pgi.gov.pl>]

Geostanowiska gminy Mstów	Geostanowiska gminy Olsztyn	Geostanowiska gminy Janów
1. Skała Miłości (Miłosna)	1. Baszta skalna na Górze Knieja w Górach Sokolich	1. Brama Twardowskiego – ostaniec skalny
2. Wywierzysko Stoki	2. Jaskinia i schronisko w Zielonej Górze	2. Jaskinia (Grotą) Niedźwiedzia
3. Wywierzysko w Mstowie	3. Jaskinia Magazyn	3. Jaskinia na Dupce (Siedlecka)
	4. Jaskinia Olsztyńska	4. Jaskinia Ostreżnik
	5. Jaskinia Towarna i Dzwonnica	5. Kamieniołom Warszawski
	6. Jaskinia w Kielnikach	6. Pustynia Siedlecka
	7. Jezioro krasowe w Kusietach	7. Skała z Krzyżem
	8. Jezioro krasowe w Kusietach	8. Skały Diabelskie Mosty
	9. Kamieniołom Kielniki	9. Źródła Elżbiety
	10. Ostańce wapienne Góra Cegielnia	10. Źródła Zygmunta
	11. Rezerwat Góry Towarne	11. Źródło Spełnionych Marzeń
	12. Schronisko w Amfiteatrze oraz studnia krasowa	12. Źródło Zdarzeń w Ostreżniku
	13. Skała Amfiteatr (Boniek)	
	14. Skała Diabelskie Kowadło	
	15. Skała Pielgrzym	
	16. Wywierzysko w Zaborzu (okresowe)	
	17. Wzgórze Biakło (Brodło)	

Sieć powierzchniowych cieków wodnych badanych gmin jest stosunkowo rzadka. Wśród najważniejszych należy wymienić rzekę Wartę, Wiercicę (dopływ Warty) oraz Białkę (dopływ Pilicy). Na całym badanym obszarze dominują gleby płowe i bielicowe.

Gminy te wyróżniają warunki naturalne środowiska przyrodniczego, które przyczyniły się do powołania Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd (gmina Janów, Mstów, Olsztyn), Parku Krajobrazowego Stawki (gmina Przyrów) oraz specjalnych obszarów ochrony Natura 2000, które występują we wszystkich gminach [www.orsip.pl].

Teren badań jest pod wieloma względami wyjątkowy. Procesy osadnicze na obszarze Wyżyny Częstochowskiej mają bardzo odległą, sięgającą paleolitu przeszłość, wynikającą z korzystnych warunków osadniczych (np. dostęp do wody, schroniska skalne, surowiec krzemieny) [Kostrzewski, Chmielewski, Jażdżewski 1965]. Źródła archeologiczne potwierdzają bytowanie na tych terenach ludności kultur pradziejowych m.in. łużyckiej z epoki brązu (Gąszyk nad Wartą w gminie Mstów) oraz kultury przeworskiej z epoki żelaza (cmentarzysko w Olsztynie) [Głowacki, Kopacz 1974]. Od wczesnego średniowiecza osadnictwo zaczęło przemieszczać się na wysoczyzny, pod uprawę wykorzystywano również przestrzeń międzydoliną [Kurnatowski 1995].

W okresie plemiennym na Wyżynę Krakowsko-Częstochowską sięgały siedziby Wiślan, a w końcu IX w. tereny te prawdopodobnie znalazły się pod wpływem państwa wielkomorawskiego. Wczesne średniowiecze było okresem, który charakteryzował się rozwojem osad obronnych, gęsto zabudowanych, otoczonych murami i fosami. Powstawały tu grody wykorzystujące do budownictwa naturalny surowiec skalny, np.: Gąsczyk koło wsi Siedlec (gmina Mstów) oraz Wały koło wsi Złoty Potok (gmina Janów) [Bogdanowski 1992; Noga 1997]. Dały one początek większości stałych osad złożonych z kilku lub kilkunastu chat. Pod koniec X i w XI w. na omawianym obszarze zaczęły powstawać załążki miast tworzonych przy małych grodach i ośrodkach religii chrześcijańskiej. Z kolei czasy średniowiecza na obszarze całej Wyżyny Częstochowskiej znacząwarownie zakładane w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego dla ochrony granic Korony ze Śląskiem, będącym wówczas w sferze wpływów czeskich. Powstawały obronne rezydencje rycerskie lub biskupie, m.in.: Olsztyn (ryc. 5), Ostreżnik (gmina Janów) (ryc. 6). Metryka obiektów zamkowych w Olsztynie sięga XIV w. Rozbudowywane dwukrotnie w XVI w. i na początku XVII w., pozostawały ruiną od momentu zniszczenia ich przez Szwedów w 1656 r. Nad obiektami góruje cylindryczna wieża o średnicy 8 m, niegdyś o wysokości 20 m [Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001: 344–346]. Ruiny zamku w Ostreżniku są znacznie mniejsze i zdecydowanie gorzej zachowane [Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001: 362]. Warto również wspomnieć o XIV-wiecznym zamku królewskim w Lelowie, który został rozebrany jeszcze w XIX stuleciu [Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001: 266].

W ciągu wielu wieków badany obszar stanowił pas szerokiego pogranicza. Już po powstaniu państwowości polskiej właśnie tutaj, w XII stuleciu, przebiegała granica między diecezjami krakowską i gnieźnieńską, później zaś (XIII w.), między dzielnicą krakowską a łęczycko-sieradzką. Terytorium to przynależało do lewobrzeżnej względem rzeki Wisły części województwa krakowskiego, którego granice odznaczały się dużą stabilnością, podobnie jak granica diecezji krakowskiej. W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów obszar ten znalazł się w pasie szerokiego pogranicza polsko-austriackiego i polsko-pruskiego (do 1742 r.), co w aspekcie etniczno-kulturowym przynosiło różnorodne kontakty oraz wpływy śląskie, czeskie, niemieckie.

Ryc. 5.

Widok na zamek w Olsztynie od strony północnej (gmina loco); fot. O. Ławrynowicz; grudzień 2015 r.

Ryc. 6.

Zamek Ostreżnik – relikty muru (gmina Janów); fot. O. Ławrynowicz; czerwiec 2015 r.

Sądzić należy, że główne zręby sieci osadniczej były tutaj wykształcone już u schyłku średniowiecza. Nadal natomiast prowadzono akcję osadniczą tam, gdzie długo utrzymywały się, związane z obszarami leśnymi i pograniczem, obszary pustek. Tak było w południowo-zachodniej części starostwa olsztyńskiego, gdzie w drugiej połowie XVI w. i w pierwszej połowie XVII w. powstało 19 nowych osad. Znamienna w tym kontekście jest także lokacja Janowa (1696 r.) zrealizowana przez Jana Aleksandra Koniecpolskiego, na obszarze powstałym po wykarczowanych lasach między wsiami Ponik i Potok. Od średniowiecza większość głównych ośrodków analizowanych gmin (poza Janowem) uzyskiwało status miast, a w związku z tym posiadało także własne herby.

Funkcjonujące w omawianym fragmencie Małopolski miasteczka takie jak Janów, Lelów, Mstów, Olsztyn i Przyrów były położone wobec siebie w odległości ok. 15 km, gwarantującej zarówno niezakłócony rozwój rynku lokalnego każdego z nich, jak i relatywnie szybkie osiągnięcie *per pedes* celu w mieście przez okoliczną ludność [Laberschek 2014: 60–61]. Najdalsze odległości pomiędzy krawędziowymi miejscowościami badanego obszaru dochodziły do ok. 30 km. Czyniło to możliwym ich osiągnięcie w ciągu dnia spokojnym marszem pieszym. Obecnie przez gminy Olsztyn, Janów, Lelów przebiega droga krajowa nr 46 łącząca m.in. Częstochowę ze Szczekocinami, z kolei gminę Olsztyn, Janów i Przyrów łączy linia kolejowa nr 109 (Częstochowa–Kielce). Pierwszym szlakiem kolejowym zbliżonym do omawianego terenu była Kolej Warszawsko-Wiedeńska – jej fragment biegnący do Częstochowy został otwarty 22 listopada 1847 r. Kilkadziesiąt lat później, w 1885 r., uruchomiono w ramach tzw. Kolei Iwangorodzko-Dęblińskiej odcinek łączący Kielce z Dąbrową Górniczą. Wreszcie, na krótko przed wybuchem I wojny światowej, bo w 1911 r., połączono Częstochowę z Kielcami. Te nowe możliwości komunikacyjne sprzyjały migracji ludności, także z północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Paradoksalnie też przyczyniły się do pewnego regresu tych większych miejscowości tego obszaru, które nie znalazły się na szlaku połączeń kolejowych. Tak właśnie było w przypadku Lelowa i Mstowa. W lepszej sytuacji znalazły

się Janów (stacja Złoty Potok, później znana jako Julianka) i Olsztyn (bliskość stacji w Turowie) [Droga Żelazna... 1998; Hilchen 1912; Kołodziejczyk 1962; Koziarski 1993; Paszke, Jerczyński, Koziarski 1995]. Właściwie wszystkie główne ośrodki analizowanych gmin jurajskich – szczególnie jednak Mstów, Lelów i Olsztyn, to „miejsca na szlaku”. Miejsca otwarte na „spotkanie z innym”, otwierające się na świat. Ponadto rosnąca popularność częstochowskiej Jasnej Góry jako narodowego sanktuarium maryjnego, przydawała miejscowym szlakom komunikacyjnym nieznaną gdzie indziej ruchliwości i pielgrzymkowego kolorytu.

Ryc. 7.

Teren badań (zaznaczony strzałką) na mapie historycznej I Rzeczypospolitej (1619 r.); oprac. O. Ławrynowicz na podstawie mapy Wikimedia Commons

Ryc. 8.

Powiat lelowski w czasach I Rzeczypospolitej; wg J. Leberschek

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

Wielowiekowy związek z Małopolską, a w niej z województwem krakowskim, jest istotnym składnikiem łączącym badane gminy. Inne wynikają już z kreacji pewnych struktur organizacyjnych, które wiążą się z podziałem tej podstawowej jednostki terytorialnej. Pomijając hipotetyczne opole mstowskie, należałoby przede wszystkim do takich struktur zaliczyć powiat lelowski, którego początki – jako powiatu sądowego – sięgają 1392 r. [Laberschek 2000: 517]. W XV w. Lelów stał się także ośrodkiem powiatu skarbowego, terytorialnie najpierw częściowo obejmującego powiat sądowy, ale od roku 1508 całkowicie z nim tożsamego [Laberschek 2000: 521]. Powiat lelowski, w dużym stopniu odpowiadający terenowi badań (ryc. 7–8), jako jeden z siedmiu w województwie krakowskim i jako formacja terytorialno-organizacyjna, funkcjonował aż po XIX w. i właściwie jego trwała eliminacja zaczęła następować dopiero od 1866 r., po utworzeniu przez władze carskie powiatu włoszczowskiego [Zaborski 1998: 31]¹.

W swoich dziejach powiat lelowski był dość dużym obszarem, stanowiącym cały północno-zachodni narożnik województwa krakowskiego i sięgającym od rzeki Liswarty na zachodzie aż po górną Pilicę i Białą Nidę na wschodzie [Pawiński 1988]. Dla uświadomienia sobie roli tego powiatu, spełnianej jako swoista rama administracyjna życia związanej z nim gałęzi Małopolan, dodajmy też i to, że w dużej mierze jego obszar odpowiadał ważnej jednostce organizacji kościelnej – dekanatowi lelowskiemu.

Zasięg terytorialny dekanatu lelowskiego, począwszy od połowy XIV w. aż do końca XVIII w., odznaczał się relatywnie dużą stałością [Zaborski 1998: 58; Laberschek 1986: 231–246]. Obie formacje organizacji terytorialnej państwa i kościoła uzupełniane były jeszcze jedną – starostwem. Otóż większość obszaru omawianych gmin wchodziła przed 1391 r. do tzw. dystryktu olsztyńskiego [Nabiałek 2012], później zaś znalazła się w zasięgu oddziaływania niegrodowych starostw w Olsztynie i Lelowie.

Dodajmy także, że w ramach dekanatu bardzo silnym elementem instytucjonalnym, spajającym badany obszar, była organizacja parafialna [por. Baranowski 1975: 190]. Na omawianym terenie od średniowiecza wybitną rolę odgrywały dwie, bardzo rozległe przestrzennie parafie:

1 Badany teren jako fragment powiatu lelowskiego po II rozbiórze Rzeczypospolitej w 1793 r. podzielony został na część północną (Mstów, Przyrów), przyłączoną do Królestwa Prus (Prusy Południowe, departament kaliski, pow. częstochowski) oraz południową (Olsztyn, Janów, Lelów), przyłączoną do tego państwa po III rozbiórze w 1795 r. (od 1797 r. Nowy Śląsk, pow. lelowski). Podział ten mimo zmian politycznych utrzymywał się przez kolejne dziesięciolecia. W wyniku wojen napoleońskich badany teren znalazł się granicach Księstwa Warszawskiego: północna część w latach 1807–1815 r. (departament kaliski, pow. częstochowski), południowa zaś w latach 1810–1815 r. (departament krakowski, pow. lelowsko-krakowski). Od 1815 r. cały obszar włączony został do Imperium Rosyjskiego w ramach koncesjonowanego Królestwa Polskiego. Tereny północne znalazły się w woj. kaliskim (obwód wieluński, pow. częstochowski), od 1837 r. w guberni kaliskiej (pow. wieluński), a w latach 1844–1866 w guberni warszawskiej (obwód częstochowski), południowe zaś w woj. krakowskim, a po zmianie nazwy w 1837 r., w guberni krakowskiej (obwód olkuski; od 1842 pow. olkuski) ze stolicą w Kielcach (przejściowo w Miechowie), w latach 1844–1866 weszły z kolei do guberni radomskiej (pow. lelowski). Po powstaniu styczniowym w 1867 r. władze carskie przemianowały Królestwo Polskie w Nadwiślański Kraj. Nastąpił nowy podział badanego terenu na część zachodnią z Mstowem, Przyrowem, Olsztynem i Janowem (gubernia piotrkowska, pow. częstochowski), i część wschodnią z Lelowem (gubernia kielecka, pow. włoszczowski) [Bandurka 1974; Dokumentacja geograficzna 1956; Koba-Ryszewska 1970].

mstowska i lelowska. Warto sobie uświadomić, że do tej ostatniej (dokładnie zaś parafii Lelów Staromieście) aż do 1900 r. należała np. leżąca nieopodal Złotego Potoku wieś Gorzków (obecnie w gminie Niegowa). Przykład ten pokazuje, jakie połącze przestrzeni musieli pokonywać wierni, jeśli chcieli dotrzeć do bliskiego im kościoła parafialnego [Zaborski 1998: 44–45].

Poczucie wspólnoty mikroregionalnej utrwały też związane z elementami roku obrzędowego jarmarki, odpusty, wędrówki do lokalnych – św. Anna pod Przyrowem, i ponadregionalnych, ale bliskich sanktuariów maryjnych – w Mstowie i na Jasnej Górze w Częstochowie.

Ryc. 9.
Kościół św. Anny w Aleksandrówce
k. Świętej Anny (gmina Przyrów);
fot. M. Majorek; wrzesień 2014 r.

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

Ryc. 10.

Klasztor zakonu kanoników laterańskich z kościołem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Wancerzowie k. Mstowa (gmina Mstów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.

Mstowski kościół Wniebowzięcia NMP wraz z klasztorem kanoników regularnych laterańskich administracyjnie położony jest dziś we wsi Wancerzów. Z kolei zlokalizowany pod Przyrowem kościół św. Anny z klasztorem dominikanek (dawniej bernardynów) włączony jest do wsi Aleksandrówka (ryc. 9). Kościół w Mstowie o proveniencji gotyckiej (zapewne również starszej – romańskiej), przebudowany został w latach 1718–1746 za sprawą prepozyta Jana Władysława Zakrzewskiego jako trójnawowa bazylika z transeptem. Wewnątrz znajduje się jedenaście ołtarzy późnobarokowych z ok. połowy XVIII w. oraz główny, wzorowany na ołtarzu jasnogórskim z 1745 r. Sam klasztor powstał w wieku XIII, ale był wielokrotnie przekształcany [KZSP 1979: 7–17] (ryc. 10). Kościół św. Anny w swym zasadniczym kształcie powstał w latach 1609–1617 [Gryglewski 2002: 89–90, 2008: 339–356]. Towarzyszy mu klasztor. Należy również nadmienić, że w Lelowie niegdyś także znajdował się kościół i klasztor – należał on do franciszkanów – jednak został rozebrany w 1825 r.

Większość zabytków sakralnych doby staropolskiej stanowią kościoły parafialne: w gminie Janów – w Janowie, Żłotym Potoku i Żurawiu; w gminie Lelów – w Lelowie, Białej Wielkiej, Drochlinie, Nakle i Podlesiu; w gminie Mstów – w Mstowie; w gminie Olsztyn – w Olsztynie i Zrębicach; w gminie Przyrów – w Przyrowie. Kościół parafialny w Janowie powstał w latach 1921–1923, został zbudowany w stylu neobarokowym [KZSP 1979: 3–4]. Świątynia w Żłotym Potoku pw. św. Jana Chrzciciela została wzniesiona w XVI w., jednak była wielokrotnie przebudowywana. Interesujące z architektonicznego punktu widzenia są również pochodząca z XVII w. kaplica Matki Boskiej oraz kaplica grobowa Raczyńskich z ok. połowy XIX w. w Żłotym Potoku [KZSP 1979: 31–33]. Obiekt w Lelowie należy do najstarszych w regionie. Świątynia pw. św. Marcina powstała na przełomie XIV i XV w., jednak została znacząco przekształcona w 1638 r. Kościół św. Mikołaja w Nakle powstał na przełomie XVII i XVIII wieku, konsekrowany zaś był w 1726 r. [KZSP 1979: 46]. Kościół św. Bartłomieja w Żurawiu, choć pochodzi z XVI stulecia uległ znacznej przebudowie w 1769 r.,

a następnie jeszcze dwukrotnie pod koniec XIX w. i na początku XX stulecia [KZSP 1979: 45–46]. Kościół św. Jana Chrzciciela w Olsztynie, z lat 1722–1729, jest budowlą jednonawową, na planie krzyża łacińskiego. Jego wnętrze wyposażone zostało w pięć ołtarzy późnobarokowych [KZSP 1979: 21–25]. Świątynia w Zrębicach pw. św. Idziego datowana jest na rok 1789 [KZSP 1979: 45–46]. W Przyrowie znajdują się dwa kościoły: św. Doroty z lat 1907–1908 oraz św. Mikołaja z połowy XVII w. [KZSP 1979: 39–41]. Warto także wspomnieć o świątyni św. Idziego w Podlesiu, św. Anny z XVII w. w Białej Wielkiej (ryc. 11) oraz kaplicach cmentarnych w Żurawiu (1702 r.) [KZSP 1979: 46] oraz w Mstowie (1620 r.) [KZSP 1979: 19].

Przez długi czas Janów, Lelów, Mstów, Olsztyn oraz Przyrów były głównymi ośrodkami miejskimi omawianego obszaru i ogniskowały aktywność gospodarczą związanych z nimi terenów. Nie miały jednak równorzędnego statusu ekonomicznego. Spośród nich długo swoją pozycją wyróżniały się Mstów i Lelów.

Ryc. 11.
Kaplica św. Anny w Białej Wielkiej
(gmina Lelów); fot. M. Majorek; lipiec 2016 r.

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

Właściwością wszystkich miasteczek jurajskich była jednak równoważność dochodów uzyskiwanych przez mieszkańców z działalności rzemieślniczej i rolniczej. W okresach zastoju ekonomicznego dominowała aktywność rolnicza, która wpływała na proces agraryzacji i rustykalizacji. Temu procesowi podlegały przede wszystkim Mstów i Lelów, ale też pozostałe ośrodki. Źródłem utrzymania była również gospodarka leśna.

Od połowy XVI w. zaczęła podnosić swój potencjał gospodarczy Częstochowa, stopniowo osiągając tę pozycję, która uczyniła ją dominującym miastem w subregionie [Laberschek 2014: 61]. Wiek XVII tylko ten proces przyśpieszył. Miasteczka omawianego obszaru doznały poważnych zniszczeń w okresie najazdu szwedzkiego w roku 1655. Kolejne straty spowodowała wojna północna (1702–1710), kiedy to wojska szwedzkie plądrowały okoliczne miasteczka i wsie [Sobalski 1974: 148]. W roku 1789 największymi miastami w tej nadwarciańskiej okolicy była Częstochowa (1600 mieszkańców) i Kłobuck (906 mieszkańców). Mstów liczył 640 mieszkańców, a Przysów 603 mieszkańców [Sobalski 1974: 148–149].

Decydujące zmiany przyniósł jednak wiek XIX. Częstochowa stała się wówczas jednym z najważniejszych ośrodków miejskich zaboru rosyjskiego, intensywnie korzystającym dla potrzeb swojego rozwoju z zasobu demograficznego przylegających do niej gmin jurajskich. Świadectwem administracyjnym pozycji Częstochowy jest powstanie związanego z nią i bardzo trwałego bytu administracyjno-terytorialnego – powiatu częstochowskiego [Sobalski 1974: 149].

Po reformie uwłaszczeniowej, przeprowadzonej w Królestwie Kongresowym w 1864 r., sytuacja we wsiach omawianych gmin była trudna. Większość chłopów stanowili bezrolni i małorolni. Jak pisał Franciszek Sobalski

niemal połowa całego areału gruntów i użytków rolnych w powiecie częstochowskim należała do własności obszarniczej i rządowej. [...] Na przykład w gminie Olsztyn istniało wtedy 6 folwarków (Biskupice, Borowe, Bukowno, Ciecierzyn, Pabianice i Turów), które posiadały ogółem 2.041 morgów użytków rolnych, w tym 1.701 morgów gruntów ornych [Sobalski 1974: 151].

W 1870 r. władze carskie odebrały prawa miejskie egzystującym w powiecie miasteczkom, wśród nich Mstowowi, Olsztynowi i Przyrowowi. Zostały one, jako osady, włączone do gmin wiejskich (np. Mstów do gminy Wancerzów) [Lipiec 1967: 83–125]. W przededniu utracenia przez nie praw miejskich aż trzy spośród nich (Janów, Lelów i Olsztyn) dysponowały zasobem demograficznym nie przekraczającym 1000 mieszkańców i 120 domów. Najśłabsza w tym zestawieniu jest pozycja Olsztyna, który w 1862 r. liczył 628 mieszkańców, w tym 93 osoby narodowości żydowskiej. Jego sytuacja poprawiała się bardzo powoli i jeszcze w ćwierć wieku później (ok. 1886 r.) cały Olsztyn posiadał zaledwie 108 domów, w tym 2 murowane, które dawały schronienie 703 mieszkańcom [SGKP 1886: 33–34]. Zaskakująco słaba jest w tej zbiorowości pozycja ośrodków spełniających niegdyś ważne funkcje administracyjne, takich jak np. Lelów.

Obok ośrodków miejskich i kościelnych ważną rolę polityczną, gospodarczą i kulturalną pełniły prywatne majątki ziemskie, których emanację tworzyły dwory i pałace. Najstarszy pałac na badanym terenie powstał w Nakle (gmina Lelów), wybudował go hrabia Kajetan Bystrzanowski w latach 1770–1780. Budynek został zaprojektowany przez znanego architekta Jana Ferdynanda

Naxa. W miejscowości Biała Wielka (gmina Lelów) położona jest dawna rezydencja rodzin Zwierkowskich i Schuetzów, którą wzniesiono na przełomie XVIII i XIX w. Natomiast w Kłobukowicach (gmina Mstów) znajduje się pałac z drugiej połowy XIX w. Posiada on cechy budowli klasycystycznej, jest murowany, tynkowany, piętrowy, na rzucie wydłużonego prostokąta. W części wschodniej zlokalizowana jest neogotycka, trójkondygnacyjna, ośmioboczna wieża zwieńczona attyką. Pałac otacza park ze starodrzewem [KZSP 1979: 4–5]. W Złotym Potoku (gmina Janów) w założeniu parkowym ulokowany jest neoklasycystyczny z elementami neorenesansowymi, murowany, piętrowy, na rzucie prostokąta pałac z przełomu XIX i XX w., zbudowany przez rodzinę Raczyńskich według projektów Zygmunta Hendla [KZSP 1979: 35–36].

Ryc. 12.

Dwór w Turzynie (gmina Lelów);
fot. M. Majorek; lipiec 2016 r.

Założenie parkowe Złotego Potoku składa się również z dworu. Inne dwory zostały zlokalizowane w Małusach Wielkich (gmina Mstów), Turzynie, Nakle i Bogumiłku (gmina Lelów). Dwór w Małusach Wielkich pochodzi zapewne z drugiej połowy XIX w. Do II wojny światowej pozostawał własnością Adolfa Steinhagena. Budynek nie posiada wyraźnych cech stylowych, został umiejscowiony w parku, gdzie wśród kasztanów, lip i sosen znajdują się także staw oraz drewniana kapliczka sześcioboczna, wsparta na słupach z maswerkiem [KZSP 1979: 7]. Każdy z dworów wykazuje odmienne cechy stylistyczno-chronologiczne. Dwór w Turzynie posiada charakterystyczny ganek z czterema kolumnami, wybudowany przez hrabiego Kajetana Bystrzanskiego w 1795 r. (ryc. 12). Dwór w Nakle zlokalizowany został w centrum wsi, natomiast dwór w Bogumiłku cechuje dość młoda metryka, najprawdopodobniej z początku XX w.

Wobec bliskości Zagłębia Dąbrowskiego i rosnącej dominacji gospodarczej Częstochowy, która niczym „ziemia obiecana” przyciągała okoliczną ludność jako rynek pracy, w dawnych miasteczkach życie zdawało się zamierać. Industrializacja przynosiła bardzo ograniczone efek-

ty. Wymieńmy kilka inicjatyw. W 1912 r. powstała fabryka przetworów ziemniaczanych „Złoty Potok” [Lipiec 1967: 153]. W Mstowie przed I wojną światową działała Fabryka Kafli i Wyrobów Ceramicznych [Złotkowski 2009: 140], zaś około roku 1921 uruchomiono w pobliżu kamieniołom wapienia, a pod Olsztynem kopalnię szpatu wapiennego [Złotkowski 2009: 160].

Wiek XIX to czas, w którym badane tereny stanowiły fragment pogranicza rosyjsko-prusko-austriackiego. W okresie międzywojennym obszar ten znalazł się zaś na pograniczu polsko-niemieckim. Zmiany polityczne nieustannie determinowały koegzystencję polskich, niemieckich, czeskich, żydowskich i rosyjskich elementów kulturowych. Nie brakowało też czynnika przymusu politycznego i militarnego tłumiącego rodzimą dominantę tożsamości kulturowej i jakości gospodarczej.

Wspólną właściwością wszystkich charakteryzowanych ośrodków gminnych był duży udział w ich zasobie demograficznym ludności żydowskiej. Można mówić o stałym procesie wzrostu jej liczebności. W Lelowie np. ok. połowy XVI w. było kilkudziesięciu Żydów, w roku 1748 ich zbiorowość liczyła już 140 osób, w 1823 r. urosła do 399, a w roku 1937 osiągnęła liczbę 485 przy 573 lelowianach narodowości polskiej [Zaborski 1988: 266]. Tam, gdzie skupiska ludności żydowskiej były najliczniejsze, organizowano własny, hierarchiczny samorząd, na czele którego stał rabin. Własny kahał uzyskał zatem od pierwszej połowy XVIII w. Lelów [<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/lelow/5,historia/>]. Około 1900 r. samodzielną gminę żydowską – obejmującą Olsztyn – utworzono także w Janowie [<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/janow/5,historia/>], w zbliżonym czasie powstała gmina żydowska w Mstowie [<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/mstow/5,historia/>]. Wielowiekowe współżycie Polaków i Żydów zostało przerwane przez II wojnę światową.

Ostatnie dwa stulecia przyniosły niezwykle zagęszczenie wydarzeń, daleko wykraczających swoim znaczeniem poza skalę lokalną, ale także bardzo silnie odciskających się na egzystencji drobnych środowisk regionalnych. Długi okres przebywania pod zaborem rosyjskim, międzywojnie II Rzeczypospolitej², lata Polski Ludowej, to elementarne składniki ustrojowo-polityczne przestrzeni wydarzeniowej tych dwóch wieków. Dodać do nich należy wszelako składniki natury gospodarczo-społecznej: uwłaszczenie chłopów w 1864 r., rozwój kapitalistycznego przemysłu, system gospodarczo-społeczny PRL. Nie sposób pominąć także tych wydarzeń, które choć w tle długiego trwania relatywnie krótkie, szczególnie wpłynęły na życie i świadomość mieszkańców opisywanego terenu. Mowa tu o wojnach napoleońskich, polskich powstaniach narodowych, z których powstanie styczniowe pozostawiło także w omawianych okolicach jurajskich niejednego bolesny ślad [Jurek 1965].

Warto też wspomnieć o I wojnie światowej, która przyniosła na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej wielkie starcie wojsk austro-węgierskich i niemieckich z wojskami rosyjskimi. W 1914 r., w pierwszym roku wojny, od sierpnia do listopada przez tereny dzisiejszych gmin Mstów i Olsztyn przebiegała linia frontu, stanowiąca strefę krwawej wojny pozycyjnej (ryc. 13). Wojska

2 W okresie II Rzeczypospolitej, w ramach nowej administracji tereny te znalazły się w woj. kieleckim: Mstów, Przyrów, Janów, Olsztyn w pow. częstochowskim, zaś Lelów w pow. włoszczowskim.

niemieckie i austro-węgierskie zajęły zachodnie części wspomnianych gmin, obszary położone na wschód bronione były przez oddziały rosyjskie. Od jesieni 1914 r. roku do 1918 r. ziemie te znalazły się pod okupacją austro-węgierską. I wojna światowa przyniosła regionowi olbrzymie straty materialne [Orman, Orman 2015].

Ryc. 13.

Cmentarz wojenny żołnierzy
niemieckich i rosyjskich z I wojny
światowej w Lesie Ciecierzyn k. Zrębic
(gmina Olsztyn); fot. O. Ławryniewicz;
lipiec 2013 r.

Siłą tragicznych wydarzeń przewyższa wszystkie dotychczasowe epizody historyczne II wojna światowa i związana z nią okupacja niemiecka³. Najpierw, we wrześniu 1939 r., region częstochowski stał się miejscem intensywnych działań wojennych, w których z jednej strony uczestniczyły oddziały 10. armii niemieckiej, z drugiej strony 7. Dywizja Piechoty i Wołyńska Brygada Kawalerii. Szczególnie intensywne walki miały miejsce pod Janowem – w tutejszych lasach okrążono znaczną część sił polskich [Zwoliński 1992: 61–62]. W trakcie działań wojennych płonęły jurajskie miasteczka i wsie. W dniach 3–4 września 1939 r. zniszczeniu uległa duża część zabudowy Lelowa. W podolsztyńskiej wsi Zrębice, w sąsiedztwie której zlokalizowane były stanowiska obronne 7. Dywizji Piechoty, spłonęło w trakcie walk kilkadziesiąt domów [Romański 2014: 26–27]. Miejsca pamięci narodowej pod Olsztynem, w Apolonce pod Janowem i Przyrowie upamiętniają dokonane zbrodnie (ryc. 14). Lata okupacji to także heroiczna walka z trudnościami codziennego życia, czas konspiracji zbrojnej, oświatowej i kulturalnej.

Okupacja przyniosła eksterminację licznej tutejszej ludności żydowskiej. Jej dziedzictwo materialne zostało w znacznej mierze unicestwione w czasie okupacji niemieckiej i w latach po-

3 W czasie okupacji niemieckiej (1939–1945) teren badanych gmin włączono do Generalnej Guberni (Dystrykt Radomski).

Ryc. 14.

Przyrów (gmina loco), pomnik ofiar zbrodni hitlerowskiej z 8 stycznia 1945 r.; fot. A. Krupa-Ławrynowicz; lipiec 2012 r.

Ryc. 15.

Macewa na cmentarzu żydowskim w Janowie (gmina loco); fot. O. Ławrynowicz; marzec 2016 r.

teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

wojennych. Wcześniej synagogi, szkoły religijne, mykwy i cmentarze, podobnie jak chrześcijańskie klasztory, kościoły czy kapliczki stanowiły ważne punkty odniesienia w miejscowej topografii. W czasie wojny większość z nich zostało zburzonych, niektóre zaczęły pełnić nowe funkcje, pozbawione sakralnego czy rytualnego znaczenia. Po 1945 r. większość obiektów popadła w ruinę i przeszła na własność skarbu państwa jako tzw. mienie opuszczone [Urban 2006: 42–43]. Ocalałe budowle zmieniały użytkowników, co w dalszej perspektywie często oznaczało wyburzenie lub w najlepszym przypadku ich przebudowę.

W badanych gminach nie zachowała się żadna synagoga. Zniszczenia dotknęły także żydowskie nekropolie. Cmentarz w Mstowie – założony w 1897 r. – otacza zachowany fragmentarycznie murek, znajdują się tam pojedyncze płyty nagrobne. Cmentarz w Przyrowie jest całkowicie zdewastowany, porośnięty drzewami i krzewami. Obie nekropolie w Lelowie – stara z XVII w. i nowa – założona w XIX w., zostały zniszczone. Pamiątką po nich jest kilka odnalezionych steli z piaskowca. Na osiemnastowiecznym cmentarzu w Janowie stoją nieliczne nagrobki (ryc. 15). Opisując stan zachowania cmentarzy warto także wspomnieć o szczególnym obiekcie jakim jest ohel cadyka Bidermana w Lelowie⁴.

Czasy powojenne przyniosły mieszkańcom radykalną zmianę społeczno-ustrojową⁵. W Polsce Ludowej próbowano skazać na zapomnienie tradycje miejscowego ziemiaństwa i duchowieństwa, czyli środowisk społecznych ocenianych w nowej ideologii jako wsteczne i sprzeczne z duchem postępu. Przyniosło to techniczną degradację wielu zabytków sakralnych i dworskich. Dopiero w ostatnich dekadach zaobserwować można starania dotyczące objęcia ich ochroną.

Przedstawiony tu krótki zarys historyczno-przyrodniczy pięciu gmin będących przedmiotem badań w projekcie *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej* pokazuje, że teren ten cechuje się dużym potencjałem poznawczym. Potencjał ten wynika nie tylko z wielowiekowej i wielowątkowej historii lokalnej i z wpływów historii globalnej na omawiany obszar, ale także ze stosunku, jaki dzisiejsi mieszkańcy – kształtujący krajobraz kulturowy badanych terenów – mają do przeszłości nieodległej.

4 Dzieje Żydów oraz ich dziedzictwa kulturowego na omawianych terenach są przedmiotem badań m.in. członków światowej diaspory żydowskiej w ramach Częstochowa-Radomsko Area Research Group [<http://www.crarg.org/>].

5 W latach 1945–1950 badane gminy ponownie stały się częścią woj. kieleckiego, następnie w latach 1950–1975 zostały przyłączone do woj. katowickiego. W wyniku reformy administracyjnej w 1975 r. weszły do nowoutworzonego woj. częstochowskiego, by od 1998 r. stać się częścią woj. śląskiego. W nowym pow. częstochowskim znalazł się też po raz pierwszy Lelów.

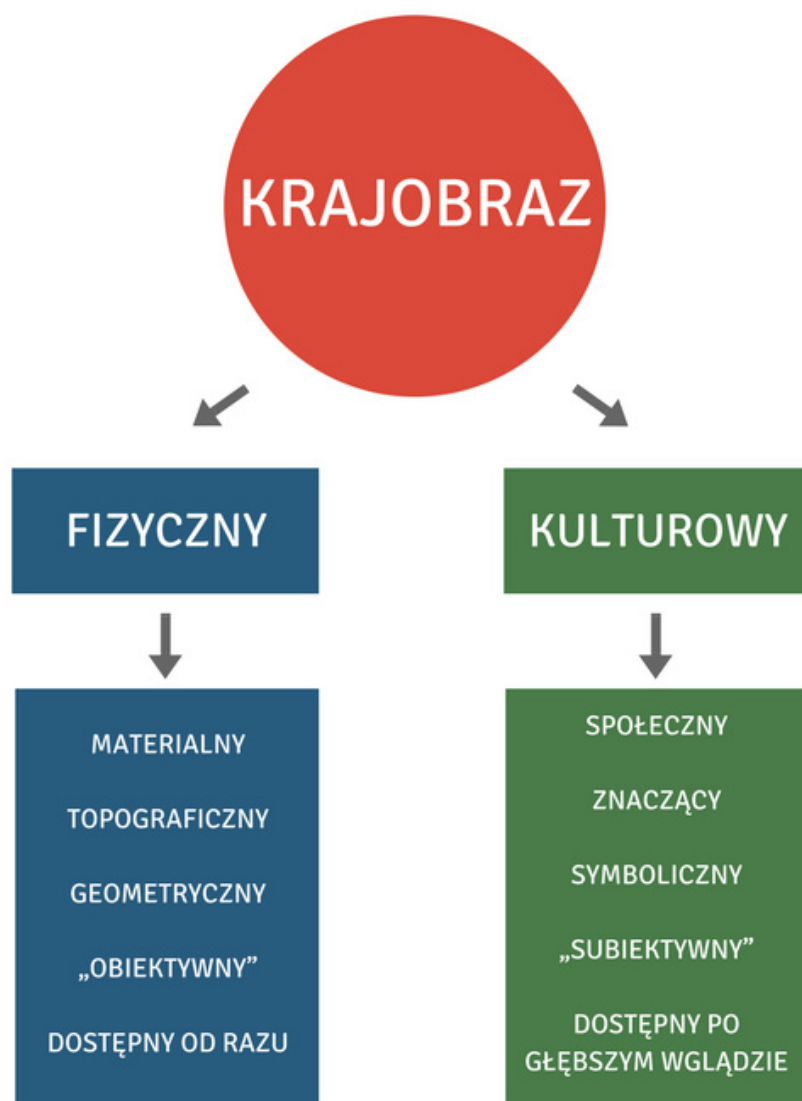
rozdział trzeci

**pojęcia
podstawowe**

Andrzej Paweł Wejland
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytet Łódzki

MIEJSCA W KRAJOBRAZIE GMINY

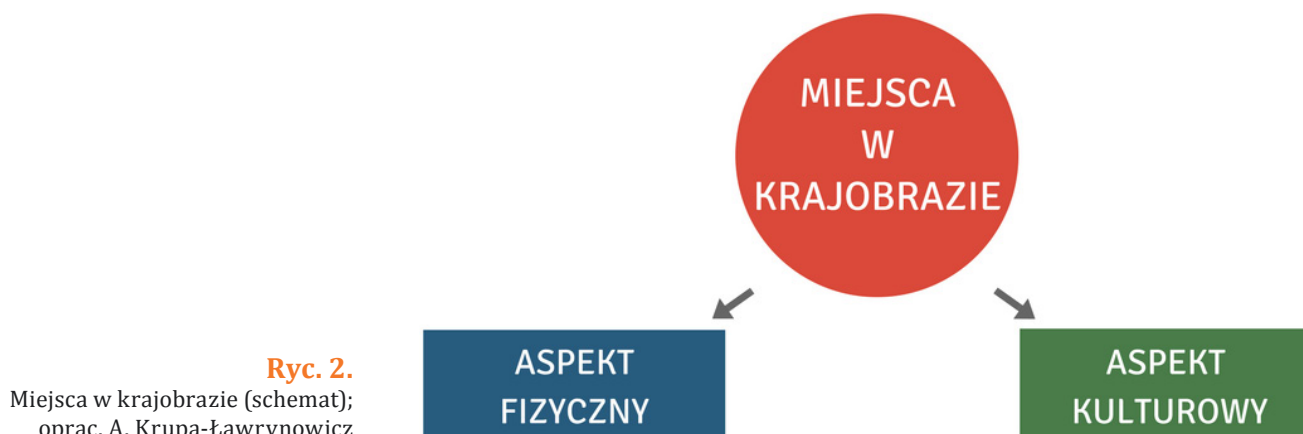
Pojęcie krajobrazu łączy dwa równie istotne aspekty: tego, co fizyczne, i tego, co kulturowe. Krajobraz fizyczny to tyle, co krajobraz materialny, topograficzny, określony przestrzenią geometryczną, „obiektywny”. Krajobraz kulturowy to krajobraz społeczny, wynik tego, co i jak postrzegają i rozumieją ludzie, a więc znaczący i symboliczny, „subiektywny” (ryc. 1).

Ryc. 1.

Krajobraz fizyczny i kulturowy (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Biorąc pod uwagę rozpoznającego krajobraz badacza terenowego, Eric Hirsch zauważa, że krajobraz fizyczny jest tym, co można w jego kształcie materialnym zobaczyć od razu, w szybkim oglądzie, podczas gdy krajobraz kulturowy nie jest od razu widoczny – można go dociec dopiero na podstawie dłuższej pracy terenowej, dopełnionej analizą i interpretacją, jako kształt społeczny, wytworzony przez lokalne praktyki nadawania znaczeń [Hirsch 1995: 2; por. Robertson, Richards 2003: 1–8; Johnson 2007: 3–4; Lozny 2006: 22]. Oba pojęcia – czy też oba uwzględniane przez nie aspekty krajobrazu – są ściśle splecione. Słowo „[...] »krajobraz« – dodaje Hirsch – wskazuje na związek między »pierwszym planem« a »tłem« życia społecznego” [Hirsch 1995: 3].

Pojęcie krajobrazu implikuje myślenie o jego wyodrębniających się fragmentach, o tym, co w nim się znajduje i daje się zobaczyć – jako kształt materialny od razu lub jako kształt społeczny po głębszym wglądzie. Możliwe jest więc tylko „[...] myślenie o krajobrazie w powiązaniu z miejscem” [Malpas 2011a: VIII]. Wyodrębniające się fragmenty krajobrazu – pojmowane jako części szerszej fizycznej i kulturowej przestrzeni – to miejsca w krajobrazie. Don Mitchell mówi o miejscu jako o „układzie czy też wzorze »rzeczy na ziemi«” [Mitchell 2005: 49; por. inne koncepcje miejsca: de Certeau 2008; Augé 2010; Lewicka 2012; Hubbard 2005; *The Anthropology of Space...* 2003; Cresswell 2008; Malpas 2011b].

Aspekt fizyczny miejsca jako układu rzeczy uwzględniają takie np. jego określenia: droga, pole, las, rzeka, jaskinia, wzgórze, piętrowy dom, zrujnowane budynki itp.

Aspekt kulturowy miejsca jako układu rzeczy jest uwypuklony w nasyconych społecznymi znaczeniami takich np. jego objaśnieniach: droga, którą zbudowali mieszkający tu dawniej Niemcy, pole z grobami powstańców styczniowych, las z okopami z II wojny światowej, rzeka z zatopionymi w niej macewami, jaskinia, w której ukrywali się ludzie podczas wojny, wzgórze z krzyżem, dom pożydowski, zrujnowane budynki dawnych stodół itp. (ryc. 2).

Szerszy – większy, lecz ograniczony – fragment krajobrazu, rozpatrywany z uwagi na osadzoną w jego ramach grupę (zbiorowość, społeczność), stanowi jej terytorium. Grupę dzięki zajmowanemu terytorium łączy szczególna spójnia, przemieniająca ją we wspólnotę terytorialną. To – jak pisał Stanisław Ossowski – „zespół ludzi, którzy zamieszkują wspólne terytorium i temu faktowi zawdzięczają w jakiś sposób swą więź społeczną” [Ossowski 1967: 227, cyt. za: Nowicka 1985: 506]. Gdy wspólnota terytorialna ma rozmiar lokalny, określa się ją jako wspólnotę (zbio-

rowość, społeczność) lokalną, gdy ma rozmiar ponadlokalny, regionalny – jako wspólnotę ponadlokalną czy też regionalną. Wspólnoty terytorialne mogą mieć także rozmiar ponadregionalny, co w szczególności dotyczy grup etnicznych [Nowicka 1985: 507].

Wszelkie sposoby odniesienia się wspólnoty jej wiedzą, pamięcią i opowieścią do własnego terytorium, czyli tego, z którym odczuwa ona „w jakiś sposób” więź, tworzą istotną część dyskursu wspólnotowego.

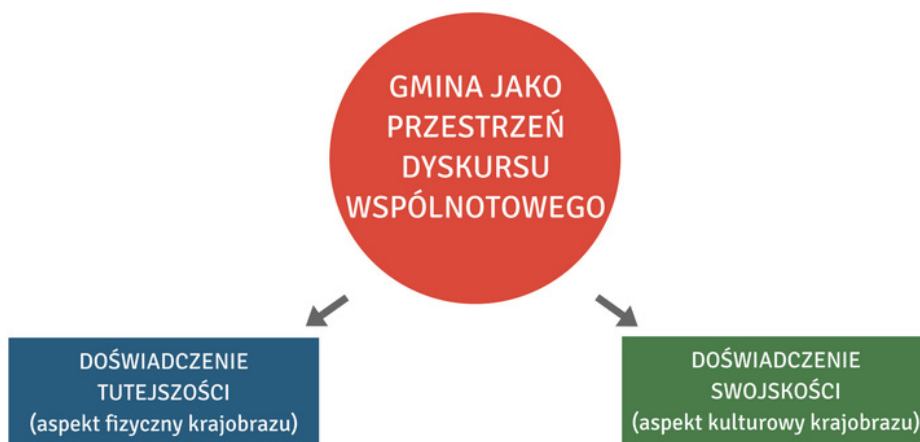
GMINA JAKO PRZESTRZEŃ DYSKURSU WSPÓLNOTOWEGO

Gmina jest umownym fragmentem krajobrazu. Terytorium gminy jest ustalone administracyjnie – jego obecne granice nakładają się na granice z przeszłości, jego obecne centrum administracyjne może nie być centrum dawniejszym. Granice gminy umownie (a więc na swój sposób sztucznie) przylegają też do fizycznych i kulturowych właściwości krajobrazu. Krajobrazy gmin sąsiednich zazwyczaj przenikają się fizycznie i kulturowo, tu i tam są „porowate”, czyli „gąbczaste” – wchłaniają wzajemnie swoje właściwości, a ich peryferia, zwłaszcza odległe, mogą ciążyć ku innym ośrodkom gminnym. Sprzyja temu np. pozostawanie gmin sąsiednich przez dłuższy okres w obrębie jednej, szerszej struktury administracyjnej – powiatowej lub wojewódzkiej, ale również działania na rzecz tworzonego przez nie (rzeczywistego lub wyobrażonego) regionu historycznego albo etnograficznego. Zarówno pod względem geograficznym (aspekt fizyczny krajobrazu), jak i historycznym lub etnograficznym (aspekt kulturowy krajobrazu) na terytorium gminy można w związku z tym wskazać miejsca na pograniczu – do takich miejsc odnoszą się w swoim dyskursie sąsiednie (graniczące z sobą) gminne wspólnoty lokalne.

Fakt, iż gmina jest umownym fragmentem krajobrazu, nie wyklucza tego, że wyodrębnia się ona jako realna całość fizyczna i kulturowa w dyskursie wspólnotowym. Jako wspólnota wyłania się ona z dyskursu (w dyskursie i poprzez dyskurs) na podłożu dwoistego doświadczenia własnego terytorium (ryc. 3):

- na podłożu doświadczenia (poczucia) „tutaj”, czyli doświadczenia tutejszości (aspekt fizyczny krajobrazu);
- na podłożu doświadczenia (poczucia) „u nas”, czyli doświadczenia swojskości (aspekt kulturowy krajobrazu).

Ryc. 3.
Gmina jako przestrzeń dyskursu
wspólnotowego (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

To dwoiste doświadczenie jest spadkobiercą zakorzenienia opartego na tym, co jest – i jest ważne, oraz na tym, co było – i było ważne (być może od „zawsze”). W perspektywie długiego trwania ujawnia się w dyskursie wspólnotowym to z przeszłości, co (by użyć słów Fernanda Braudela) z niej pochodzi i jest „ważne [...] po dziś dzień” [cyt. za: Szacki 2002: 734].

Dyskurs wspólnotowy to przemieszczanie się wiedzy, pamięci i opowieści we wspólnocie, oparte na określonych sposobach (także wzorach mentalnych i językowych) komunikowania się. Wspólnota dzięki tym znanym sobie sposobom dyskurs wytwarza, zarazem jednak i dyskurs stwarza ją: określa ją jako społeczną całość i w jej integralności podtrzymuje. Ze wspólnoty terytorialnej, o więzi zależnej od terytorium, czyni zatem wspólnotę dyskursu, związaną określonymi sposobami komunikowania się [Duszak 1998: 251–260; *Dyskurs jako struktura...* 2001; Howarth 2008].

Dyskurs w gminie oparty jest na bezpośrednim lub pośrednim komunikowaniu się. Dyskurs oparty na komunikowaniu się bezpośrednim (czyli twarzą w twarz) toczy się w dwóch płaszczyznach, odpowiadających dwóm pierwszym społecznym układom (ramom) kultury w sensie ustalonym przez Antoninę Kłoskowską [Kłoskowska 1972; por. Sułkowski 2011; Hajduk-Nijakowska 2012: 155–158]:

- w płaszczyźnie komunikowania się pierwotnego, nieformalnego, osobistego;
- w płaszczyźnie komunikowania się instytucjonalnego, formalnego, urzeczowionego.

Dyskurs oparty na pośrednim komunikowaniu się przenika trzeci układ (trzecią społeczną ramę) kultury.

Według Antoniny Kłoskowskiej istnieją zatem trzy podstawowe ramy życia kulturalnego: układ pierwszy, czyli lokalne wytwarzanie procesów symbolicznych o specyfice zbliżonej do kultury ludowej, układ drugi rozumiany jako sieć lokalnych instytucji życia kulturalnego oraz układ trzeci „wiążący się z promieniowaniem na odległość ośrodków ponadlokalnych, centralnych”, w szczególności recepcja treści emitowanych przez środki masowego przekazu [Sułkowski 2011: 6].

Przemieszczana w dyskursie z pokolenia na pokolenie wiedza i pamięć, i przemieszczane we wspólnocie – poprzez pokolenia – opowieści, tworzą (choć nie one jedne) jej przekazywane dziedzictwo kulturowe (społeczne) [Szacki 1991: 238–255, zwłaszcza 241; Grad 2001: 83–88]. Dyskurs we wspólnocie ujawnia przy tym świadomy i nieświadomy charakter przejmowania dziedzictwa: wskazuje na rolę lokalnych autorytetów wspólnotowych w jego podtrzymywaniu [Bystroń 1947: 25–27; Dziecielski 2001: 71–75; por. Dobrowolski 1966], na rolę krytycznego, ale i twórczego filtrowania przez młodsze pokolenia dziedzictwa pokoleń starszych, na to wreszcie, że tradycją staje się z niego jedynie to, co kolejne pokolenia (mając wolę dziedziczenia) od poprzednich przejmują. Mechanizm (czynność albo proces) przekazywania treści składających się na dziedzictwo to transmisja kulturowa (społeczna) [Szacki 1991: 240–241].

Wiedza, pamięć i opowieści, gdy wchodzi w skład przejętego po poprzednich pokoleniach dziedzictwa kulturowego, nie są oparte na własnym, indywidualnym doświadczeniu jednostek. W związku z transmisją pamięci między pokoleniami, zależność od doświadczenia innych opisuje się wtedy za pomocą terminu „postpamięć” [Hirsch 1997; Kaniowska 2004]. Wiedza, pamięć

i opowieści, jakie przemieszczają się we wspólnocie, nie muszą być zresztą oparte na międzypokoleniowej transmisji. Mogą być bowiem oparte na własnym doświadczeniu albo na doświadczeniu własnego pokolenia (jeśli rozumieć je jako ludzi w zbliżonym wieku i o zbliżonych doświadczeniach życiowych). Część pamięci innych może być od nich przejęta (nawet nieświadomie), stając się tzw. pamięcią zapożyczoną [Rzepkowska 2009: 76–78; *Stosunek do dziedzictwa kulturowego...* 2012: 29, 50–51].

WIEDZA, PAMIĘĆ I OPOWIEŚCI O MIEJSCACH W KRAJOBRAZIE GMINY. MIEJSCA PAMIĘCI I MIEJSCA ZAPOMNIENIA

Miejsca w krajobrazie, na terytorium zajmowanym przez wspólnotę, stają się zwykle przedmiotem (tematem) wspólnotowego dyskursu. Jedną z zasad tego dyskursu staje się wtedy reguła odsiewu miejsc ważnych od nieważnych, np. miejsc, o których warto lub należy wiedzieć i pamiętać, a także opowiadać, i miejsc, które wiedza, pamięć i opowieść mogą pominąć. Za miejsca ważne wspólnota w dyskursie uznaje z pewnością miejsca istotne, zasadnicze i rozstrzygające dla jej lokalnej tożsamości – poczucia tutejszości i swojskości.

Od Paula Connertona pochodzi użyteczne rozróżnienie dwóch typów miejsc ważnych [Connerton 2009: 7–39]:

- miejsca pamiątki (*memorials* lub *memorial places*) to miejsca odwołujące się do przeszłości gotowymi, społecznie wypracowanymi narracjami (które równie często objawiają, co zaśpiewają historię), społecznie „mocne” także przez to, że mają swoje społecznie rozpowszechnione i ugruntowane nazwy;
- miejsca wyjątki (*loci*) to miejsca niemające utartych formuł opisu i opowiadania, sięgające raczej w narracjach do codziennego doświadczenia i intymnego życia, do „rzeczy zwykłych”, chociaż na swój sposób wyjątkowych, takich, dla których nie ma gotowych, raz na zawsze przypisanych nazw.

„Nazwy”, o które tu chodzi, to imiona własne. Miejsca pamiątki mają takie imiona wspólnotowo ustalone (choćby nawet w paru konstrukcyjnych wariantach), miejsca wyjątki – z braku imion – w dyskursie przedstawiane są często za pomocą idiolektalnych, zmieniających się w czasie i spontanicznych deskrypcji, ostatecznie co do formy nieustalonych, niekiedy rozbudowanych do całych narracji. O ile więc nazwy miejsc pamiątek okazują się nazwami oficjalnymi i publicznymi, o tyle nazwy miejsc wyjątków pozostają nazwami nieoficjalnymi, prywatnymi.

Imiona własne miejsc ważnych występują dla badacza w terenie jako warianty toponimiczne z paru powodów. Po pierwsze, obok nazw ustalonych przez geografów i kartografów (nazw także nie zawsze pokrywających się, np. występujących jako nazwy sakralne oraz nazwy świeckie), mają oni do czynienia z nazwami „ludowymi”, miejscowymi – co prawda rozpowszechnionymi, ale nieuznanymi za „oficjalne”. Po drugie, imiona własne są często w mowie i piśmie, również we wspólnotowym dyskursie, skracane albo zastępowane akronimami. Po trzecie, wraz z nazwami obecnymi funkcjonują w nim ciągle nazwy dawne, używane zwłaszcza przez ludzi starszych (ale zwykle rozumiane przez młodszych).

Rozróżnienie miejsc na miejsca pamiętki i miejsca wyjątki ma dla badacza w terenie zasadnicze znaczenie, jeśli szuka on we wspólnotowym dyskursie nie tylko ich nazwy i ogólnego opisu, ale także dokładnej i szczegółowej lokalizacji. Pytania „gdzie się znajduje” i „jak tam trafić” nie nastroją trudności w wypadku miejsc pamiętek: na terytorium gminy zwykle znaleźć on może bowiem sporo wskazówek – tabliczek informacyjnych, drogowskazów, strzałek ku nim kierujących itp. W wypadku miejsc wyjątków o wskazówki takie nie jest łatwo: miejsca te nie mają gotowego „adresu”, często wymagają doprowadzenia badacza do celu przez kogoś, kto o nich wie, pamięta i opowiada.

Każdemu z dwóch typów miejsc ważnych odpowiadają – jako dominujące – dwie różne praktyki związane z trwaniem i podtrzymywaniem wspólnotowej pamięci. Dla miejsc pamiętek charakterystyczna jest praktyka przypominania. Praktyka ta polega przede wszystkim na kreacji podniosłych wydarzeń mających oficjalnie upamiętnić (często przypomnieć poprzez aktualizujące przywołanie) dawne wydarzenia, również związane z nimi osoby. „Poczucie trwania – wyjaśniała Antonina Kłoskowska – wymaga w sposób kategoryczny pamięci i upamiętniania. [...] Upamiętnianie dokonuje się poprzez rytuały i ceremonie symbolizujące osoby, miejsca i wydarzenia zbiorowej [...] przeszłości” [Kłoskowska 1996: 131, 132; por. Nora 2009; Szpociński 2008; Augé 2009: 59–87].

Miejsca wyjątki są objęte praktyką wspominania. Wspomina się je – myśli o nich i opowiada – zwykle „przy okazji” rozmaitych mało oficjalnych wydarzeń rodzinnych, codziennych spotkań przy stole, pieszej włączki ze znajomymi po okolicy itp. Narracje im poświęcone rzadko bywają przygotowanymi przemowami *in memoriam*. Często towarzyszą np. codziennej krzątanie po domu (dla Connertona dom to najbardziej typowy *locus*) czy spacerowi główną ulicą rodzinnej miejscowości (u Connertona to inny przykład tego typu miejsc).

W miejscach obu typów dyskurs jest ogniskowany przez odmienne wartości [Kłoskowska 1996: 132–133], to znaczy na różnego rodzaju wartościach jest oparta ich ważność. Z odwołaniem się do Stanisława Ossowskiego skojarzenie miejsc ważnych z wartościami można przedstawić w następujący sposób [Ossowski 2000: 89–98]:

- miejsca pamiętki ogniskują dyskurs wokół wartości uroczystych, ich ważność jest oparta na wartościach nadających dyskursowi charakter publiczny;
- miejsca wyjątki ogniskują dyskurs wokół wartości codziennych, ich ważność znajduje podstawę w wartościach nadających dyskursowi charakter prywatny.

Przydatne w analizie dyskursu dotyczącego miejsc ważnych w krajobrazie gminy może być jeszcze zwrócenie uwagi na inne sięgające do doświadczenia wspólnoty skojarzenie:

- fragment krajobrazu z miejscami pamiętkami odnosi się do jego odczuwania (przeżywania) jako małej, lokalnej ojczyzny „ideologicznej”;
- fragment krajobrazu z miejscami wyjątkami wskazuje na jego odczuwanie (przeżywanie) jako małej, lokalnej ojczyzny „prywatnej”.

W obu wypadkach skojarzenie to interpretacyjnie rozciąga ustalenia Stanisława Ossowskiego [Ossowski 1984], proponując użycie słowa „ojczyzna” za każdym razem „w sensie lokalnym” [Wierzbicka 2007: 328]. Dyskurs dotyczący małej, lokalnej ojczyzny „ideologicznej” dopuszcza

mówienie o patriotyzmie lokalnym (np. gminnym) i – niosąc tony moralne – o przywiązaniu do lokalnej kultury i lokalnego dziedzictwa społecznego. Dyskurs odnoszący się do małej, lokalnej ojczyzny „prywatnej” akcentuje uczuciowy związek z nią poprzez urodzenie, spędzone lata dzieciństwa czy zamieszkanie (np. dla jej piękna).

Dla badawczej diagnozy dyskursu wspólnotowego poświęconego miejscom ważnym w krajobrazie gminy kluczowe są jednak pewne inne, korelatywne podziały miejsc (czyli podziały nieitożsame z rozróżnieniem na miejsca pamiątki i miejsca wyjątki, ale w pewien sposób z nim znaczeniowo związane):

- miejsca „oczywiste” i miejsca „nieoczywiste”;
- miejsca objęte dyskursem wspólnotowym z porządku historii lub z porządku mitu;
- miejsca pamięci i miejsca zapomnienia.

Miejsca „oczywiste” i miejsca „nieoczywiste”

Miejsca „oczywiste” to miejsca objęte łatwo do zdobycia i szeroko powtarzaną, traktowaną jako bezsporna wiedzą o krajobrazie fizycznym i kulturowym gminy. O miejscach „oczywistych” informacji dostarczają łatwo dostępne i „niebudzące wątpliwości” opisy w przewodnikach turystycznych, broszurach krajoznawczych czy popularnych opracowaniach historycznych, także internetowych, w tym – bardziej lub mniej urzędowych – przygotowanych przez społeczność gminy (np. przez urząd gminy, gminny ośrodek kultury albo uczniów w szkołach). Miejsca „oczywiste” mogą uzyskać także opisy opracowane naukowo, oparte na pogłębiającym tę wiedzę badaniu źródeł, w szczególności przez historyków lub historyków sztuki.

Miejsca „nieoczywiste” to miejsca nieuznane (na gruncie określonej wiedzy i w określonym czasie) za „oczywiste”, w istocie w taki sposób nieznane, chociaż z założenia znane uczestnikom wspólnoty dyskursu – takie, o których „tutaj” i „u nas” się wie, lepiej lub gorzej pamięta i częściej lub rzadziej opowiada (ryc. 4).

Miejsca objęte dyskursem wspólnotowym z porządku historii lub z porządku mitu

Miejsca objęte dyskursem z porządku historii (dyskursem historycznym) są miejscami, których opis ma charakter historyczny, faktograficzny, rozwija się jako opowieść (narracja) historyczna.

Ryc. 4.
Miejsca „oczywiste”
i miejsca „nieoczywiste” (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

MIEJSCA „OCZYWISTE”

miejsca objęte łatwo do zdobycia i powtarzaną, traktowaną jako bezsporna wiedzą o krajobrazie fizycznym i kulturowym gminy; informacji o nich dostarczają opisy w przewodnikach turystycznych, opracowania internetowe, urzędowe, ale także teksty naukowe, w szczególności przygotowane przez historyków lub historyków sztuki

MIEJSCA „NIEOCZYWISTE”

miejsca nieuznane (na gruncie określonej wiedzy i w określonym czasie) za „oczywiste”, chociaż z założenia znane uczestnikom wspólnoty dyskursu – takie, o których „tutaj” i „u nas” się wie, lepiej lub gorzej pamięta i częściej lub rzadziej opowiada

Miejsca objęte dyskursem z porządku mitu (dyskursem mitycznym) są miejscami, których opis wypełniony jest motywami i wątkami legendowymi, podaniowymi lub baśniowymi, przybiera formę opowieści (narracji) z odcieniem fantastyki, cudowności i wierzeń magicznych (ryc. 5).

MIEJSCA OBJĘTE DYSKURSEM WSPÓLNOTOWYM Z PORZĄDKU HISTORII

ich opis ma charakter historyczny, faktograficzny,
rozwija się jako opowieść (narracja) historyczna

Ryc. 5.

Miejsca objęte dyskursem wspólnotowym z porządku historii i z porządku mitu (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

MIEJSCA OBJĘTE DYSKURSEM WSPÓLNOTOWYM Z PORZĄDKU MITU

ich opis zawiera motywy i wątki legendowe, baśniowe, przybiera formę opowieści (narracji) m.in. z odcieniem cudowności i wierzeń magicznych

Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia

Decydujące w oddzieleniu miejsc pamięci i miejsc zapomnienia jest kryterium skali (rozmiaru) wspólnotowego dyskursu o miejscach ważnych w krajobrazie gminy.

Miejsca pamięci to takie miejsca, o których wie, pamięta i opowiada ogół, a przynajmniej znaczna część wspólnoty. Miejsca zapomnienia są miejscami, o których wiedzą, pamiętają i opowiadają nieliczni, być może nawet tylko pojedyncze osoby. Pamięć i zapomnienie o miejscach w krajobrazie gminy są objęte dyskursem wspólnotowym, to znaczy wspólnota dyskursu przejawia w tej sprawie, dającą się uchwycić w badaniu, autorefleksyjność.

O miejscach pamięci sam dyskurs niesie więc informację, że we wspólnocie się wie, pamięta i opowiada, że są „pamiętane przez ludzi” (przez wielu, przez wszystkich itp.). O miejscach zapomnienia w samym dyskursie znaleźć można wskazówkę, że we wspólnocie się wie, pamięta i opowiada, że są „zapomniane przez ludzi” (nikt nie pamięta, pamiętają pojedyncze osoby itp.).

Wyrażenie „przez ludzi” (i każde podobne wyrażenie użyte w dyskursie wspólnotowym) to formuła odzwierciedlająca potoczne uogólnienie, czyli typizację, opartą na indywidualnym i społecznym doświadczeniu [Berger, Luckmann 1983: 64–66; Lejzerowicz-Zajączkowska 2003: 153–160] (ryc. 6).

NARRACYJNY WYMIAR DYSKURSU WSPÓLNOTOWEGO O MIEJSCACH PAMIĘCI I MIEJSCACH ZAPOMNIENIA

Uwypuklenie wymiaru narracyjnego w dyskursie wspólnotowym oznacza podkreślenie roli, jaką w przekazywaniu wiedzy i pamięci o miejscach ważnych w krajobrazie gminy odgrywają opowieści. Wymiar ten obejmuje zarówno teksty pisane, jak i teksty mówione: wspomnienia, pamiętniki, autobiografie, listy, świadectwa w formie tradycyjnego przekazu ustnego albo sporządzone na piśmie, podania historyczne i anegdoty powtarzane z ust do ust, teksty pieśni (również historycznych), opowieści z życia codziennego i o życiu codziennym, kroniki rodzinne

lub szkolne, dzienniki, a także – przekazywane w społeczności jako pogłoski lub plotki – opowieści wędrujące [Wojtkowiak 2001: 48–127].

Niektórym z tych opowieści miejsca w krajobrazie gminy zawdzięczają ustaloną nazwę dzisiejszą (obecne imię własne) lub przekazywane od pokoleń jako istotny składnik kulturowego dziedzictwa nazwy (imiona własne i deskrypcje) dawniejsze. W stosunku do miejsc pamięci i miejsc zapomnienia opowieści działają jednak dwustronnie: niosą intencję nadawania lub konserwacji ich ważności albo intencję unieważniania, np. poprzez rozbicie mitu, którym przez lata obrosły, podważenie prawdziwości wcześniejszych opowieści o nich, aspirujących do rangi autorytatywnych źródeł historycznych itp. [por. *Cudze problemy...* 1991].

Ryc. 6.
Miejsca pamięci, miejsca zapomnienia,
miejsca niepamięci (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Miejsca ważne w krajobrazie – i miejsca pamięci, i miejsca zapomnienia – dyskurs wspólnotowy w naturalny sposób „uhistorycznia”. Nacisk w opowieści o miejscu na jego przeszłość może być przez badacza w terenie nawet wzmacniany, gdy poszukuje on jedynie już obecnych, wypowiedzianych we wspólnotowym dyskursie, opowieści historycznych lub gdy je – niewypowiedziane i dla siebie inaczej niedostępne – wywołuje. Opowiadane historie lokalne mogą go wówczas interesować zarówno treścią, jak i formą. Zauważyć więc może, że wspólnota posługuje się w swoim dyskursie ograniczoną liczbą, charakterystycznych jednak dla siebie gatunków narracji historycznej, to znaczy gatunków wyspecjalizowanych w opowiadaniu o przeszłości. Zbierane przez siebie w specjalnych wywiadach relacje „na temat niektórych aspektów (doświadczonej) przeszłości uważanych za historycznie istotne” [Kierzkowski 2008: 35] nazwie badacz – przy określonych założeniach – historiami mówionymi. Idea historii mówionej opiera się na uznaniu ustalonych faktów za historyczną ramę opowieści, mocującą ją w „obiektywnym”, tym, który się rzeczywiście zdarzył, świecie przeszłości. Postuluje ona dostępność faktów dla narratora (jako

świadka, zwłaszcza naocznego, albo przynajmniej opierającego się na relacjach naocznych świadków), postawę relacjonowania istotnych faktów (a nie tylko osobistych przeżyć) i ogólną jego wiarygodność. Historia mówiona daje „subiektywne” spojrzenie na „obiektywną” historię, znaną badaczom jako rzeczywiste wydarzenia z przeszłości [por. Topolski 1983: 273–277; Thompson 2000; Ritchie 2003; Yow 2005; *Oral History...* 2008]. Jeśli założenia te nie są spełnione, posługiwanie się terminem „historia mówiona” przestaje być uprawnione. Badacze etnografowie, szczególnie ci zorientowani antropologicznie, zainteresowani samą opowieścią i jej „prawdą narracyjną”, a nie „historyczną”, terminu tego mogą w związku z tym unikać [por. Rzepkowska 2009: 59–80].

Niezależnie od nastawienia, bardziej lub mniej historycznego, badacze mogą próbować odtwarzać na podstawie przemieszczających się w dyskursie wspólnotowym opisów miejsc ich biografie. Biografia miejsca jest badawczą rekonstrukcją jego opowiadanego „życiorysu”: od „narodzin”, poprzez późniejsze dzieje, aż po współczesność. Mogą być w niej zaznaczone chwile starcia go z powierzchnią (uczynienia niewidocznym) i na ruinach ustawienia czegoś nowego (widocznego). Mogą być uwzględnione współczesne ceremonie i rytuały upamiętniające to, co tu było, albo rodzinne „przekazy pamięci”, poruszające się po śladach – i fizycznych, i kulturowych (np. znalezionych w rodzinnych albumach ze zdjęciami).

Biografia miejsca może uchwycić jego strukturę palimpsestową [Duncan, Duncan 2010; por. Górka 2011: 249; Claval 2005; Turner 2013: 132–133, 145–146; Bałajewski 1999]:

- narracje mogą dotyczyć fizycznego aspektu miejsca – warstw ziemi z pozostałościami bliższej lub dalszej przeszłości, nakładających się na siebie w czasie budowli, sprzętów czy instalacji domowych, które wciąż, choć pochodzą sprzed lat, wyłaniają się ze ścian, podłóg, chodników na ulicach itd.;
- narracje mogą dotyczyć kulturowego aspektu miejsca – warstw wiedzy różnych pokoleń, słoików postpamięci, przenikających się we wspólnocie opowieści z różnych czasów itd.

Jeśli miejsce jest „układem czy też wzorem »rzeczy na ziemi«”, to biografia miejsca może zostać powiązana z biografią rzeczy [Domańska 2006: 114–119; por. Barański 2007; Dant 2007].

MIEJSCA NIEPAMIĘCI

Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia są rozpoznawane w dyskursie wspólnotowym. W odróżnieniu od nich miejsca w krajobrazie gminy, których wspólnota swoim dyskursem nie rozpoznaje, to miejsca niepamięci. Na miejsca niepamięci wskazuje jakiś dyskurs zewnętrzny, w szczególności – wyznaczający własne kryteria ich ważności i opierający się na źródłach niezależnych od wspólnoty – dyskurs określonej dyscypliny badawczej. Sama wspólnota wszakże nie dostrzega własnej niepamięci. Jako wspólnota niepamiętająca, w sprawie miejsc widocznych „z zewnątrz” – milczy, jest „milczącym źródłem” [por. Topolski 1968: 329–330].

Z dyskursu zewnętrznego ku dyskursowi wspólnoty mogą popłynąć impulsy do „otwarcia oczu”: poszerzenia i pogłębienia wiedzy o miejscach na jej własnym terytorium, „odzyskania pamięci” i wprawienia w ruch praktyk narracyjnych. Wspomagać je mogą, znajdujący się pomiędzy oboma dyskursami, łącznicy – kompetentni teoretycznie i warsztatowo badacze lokalni

[por. Romański 2009; Romański 2014]. Impulsy te mogą sprawić, że miejsca niepamiętane, te więc, o których się nie wie, nie pamięta i nie opowiada, zostaną włączone w dyskurs wspólnoty – w obszar jej żywej wiedzy, pamięci i opowieści. Dziedzictwo kulturowe istniejące potencjalnie przemieni się wówczas w dziedzictwo zaktualizowane, w dyskursie wspólnoty ruchliwe i czynne. „Można powiedzieć, że dziedzictwo kulturowe istnieje potencjalnie wtedy, gdy z jakichkolwiek powodów nie jest przedmiotem percepcji, czyli gdy nie funkcjonuje w indywidualnej i zbiorowej pamięci społecznej” [Sztalt 2012: 46].

Milczenie źródła nie musi jednak oznaczać braku wiedzy i pamięci, czyli niepamięć, zwłaszcza gdy źródło – takie, jakim jest gminna wspólnota dyskursu – jest źródłem refleksyjnym. Takie źródło może swojej wiedzy i pamięci nie chce ujawniać poprzez opowieści.

Badaczowi nakazuje to metodologiczną ostrożność: stawianie diagnozy o niepamięci powściągliwe i niepośpieszne. Gdy będzie on zbierał opowieści o miejscach ważnych w krajobrazie wspólnoty za pomocą wywiadów, weźmie zapewne pod uwagę starą przestrogę: wypowiedzi w wywiadach (rozmowach badawczych) jedynie z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem potwierdzają wiedzę i społeczną pamięć (czyli fakt, że z nich wynikają, że są na nich rzeczywiście oparte). Żłudna byłaby jego wiara w to, że ludzie mówią o tych miejscach mając do tego rzeczywiste podstawy i nie mówią, nie mając podstaw – wiedzy i ugruntowanej we wspólnocie pamięci. Nie bez powodu twierdzi się, że opowieści jako wypowiedzi w wywiadzie mają względem wiedzy i pamięci charakter (jedynie) „wskaźnikowy” [Nowak 1965: 287–354; Nowak 1985: 173–175; Marody 1976: 35–45; Babbie 2003: 144–148].

Milczenie źródła poinformowanego – w wywiadzie milczenie w sprawie, o której rozmówca w istocie wie i pamięta – określa się mianem latencji komunikatywnej, czyli komunikatywnego utajenia lub wyciszenia. Przyczyną latencji, a więc „milczenia wiedzy” i „milczenia pamięci”, może być społeczna, wspólnotowa tabuizacja poruszanego tematu. Tabu tematu wstrzymuje przed wypowiedzią, wzbrania od poruszania go w opowieści [Krawczyk-Tyrpa 2001: 13–19], szczególnie – o czym przybywający z zewnątrz badacz musi pamiętać – wobec kogoś „obcego”, czyli w dyskursie *ad extra* (jakkolwiek i dyskurs *ad intra*, to znaczy wewnętrzny dyskurs we wspólnocie, może być jego działaniem objęty: także wśród „swoich” często o określonych sprawach „nie mówi się”).

Dla zamaskowania rzeczywistego milczenia na dany temat refleksyjne źródło może wykorzystać pewne grzecznościowe strategie komunikatywne. Rozmówca w wywiadzie może zatem stosować zagadywanie wielosłowiem, może odpowiadać wymijająco i pokrętnie, urywać w pół swoje wypowiedzi i ich nie dopowiadać, przemieniać sprawy ważne w żart itp. Trudniejsze do wytropienia jest udawanie poważnych i rzetelnych odpowiedzi na pytania – wprowadzanie do opowieści fikcji (kontrafaktyczności), czyli – gdy chodzi o dyskurs dotyczący terytorium wspólnoty – wymyślanie miejsc ważnych.

Miejsca wymyślone mogą się w opowieściach z wywiadów pojawić w kilku postaciach:

- miejsca rzeczywiste, którym pod wpływem pytań w wywiadzie, jego aranżacji itp. rozmówca *ad hoc* nadaje ważność, jakiej we wspólnotowym dyskursie faktycznie nie ma (np.

do ich ważności przekonuje się, słysząc o innych miejscach ważnych, wskazywanych przez badacza jedynie „dla przykładu”);

- miejsca rzeczywiste, uznane za ważne dla spełnienia oczekiwań badacza;
- miejsca nierzeczywiste, nieistniejące, w ścisłym znaczeniu tego słowa zmyślane (fikcyjne), z nadaną im ważnością, a nawet powagą.

Miejsca wymyślane mogą zostać „zdemaskowane” i „unieważnione” już podczas tego samego spotkania badawczego przez innych rozmówców, także przy okazji konsultacji przez lokalnych ekspertów albo dzięki poszerzonej i pogłębionej kwerendzie źródłowej.

rozdział czwarty

strategia badawcza

Andrzej Paweł Wejland

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

Wydział Filozoficzno-Historyczny

Uniwersytet Łódzki

Ryc. 1.

Diagnoza badawcza (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Strategia badawcza określa ogólnie podejście obrane wobec gminy jako fragmentu krajo-
brazu i osadzonej na nim wspólnoty lokalnej. Zmierza ono przede wszystkim do wyczerpującej
i szczegółowej diagnozy toczącego się w niej dyskursu na temat miejsc ważnych dla jej tożsamości
i przekazywanego z pokolenia na pokolenie dziedzictwa kulturowego.

Diagnoza badawcza przeprowadzana w gminie odznacza się kilkoma istotnymi właści-
wościami (ryc. 1):

- jest odniesiona do określonego czasu;
- odwołuje się do wielu źródeł, w tym zwłaszcza za źródło podstawowe przyjmuje dyskurs badanej wspólnoty;
- zapewnia metodyczną eksplorację i weryfikację;

- jest dynamiczna w kontakcie z badanym terenem;
- całkuje uzyskane rezultaty do poziomu gminy;
- nie przekracza dopuszczalnych granic ingerencji w tkankę fizyczną i kulturową krajobrazu gminy;
- jest nastawiona na utrwalanie i podtrzymywanie przez wspólnotę w dyskursie jej kulturowej tożsamości i dziedzictwa społecznego.

CZAS DIAGNOZY BADAWCZEJ

Odniesienie diagnozy do określonego czasu oznacza, po pierwsze, badawcze uchwycenie dyskursu wspólnotowego w określonym, zamkniętym przedziale czasowym, bez możliwości jej prowadzenia jako badania longitudinalnego (podłużnego) lub tzw. badania panelowego (powtarzane co jakiś czas). Trwająca w czasie diagnoza ma, po drugie, swoje zamknięte fazy i etapy, z dopuszczonymi jedynie pod koniec całego procesu fragmentarycznymi mikrodiagnoząmi uzupełniającymi. Po trzecie, przebiega ona w gminie w określonym rytmie, narzuconym harmonogramem prac zespołu badawczego: jako badanie wiosenne (głównie eksploracyjne) i jako badanie letnie (głównie weryfikacyjne). Pory roku wybrane do diagnozy nie są obojętne dla jej rezultatów: na czas kalendarzowy nakłada się czas społeczny mieszkańców gminy – czas ich pracy (często poza miejscem zamieszkania), nauki czy wypoczynku. Czasowe odniesienie diagnozy nie wyklucza nakreślenia horyzontu poznawczego i perspektyw dalszych badań terenowych w obszarze objętym projektem (ryc. 2–3).

Ryc. 2.

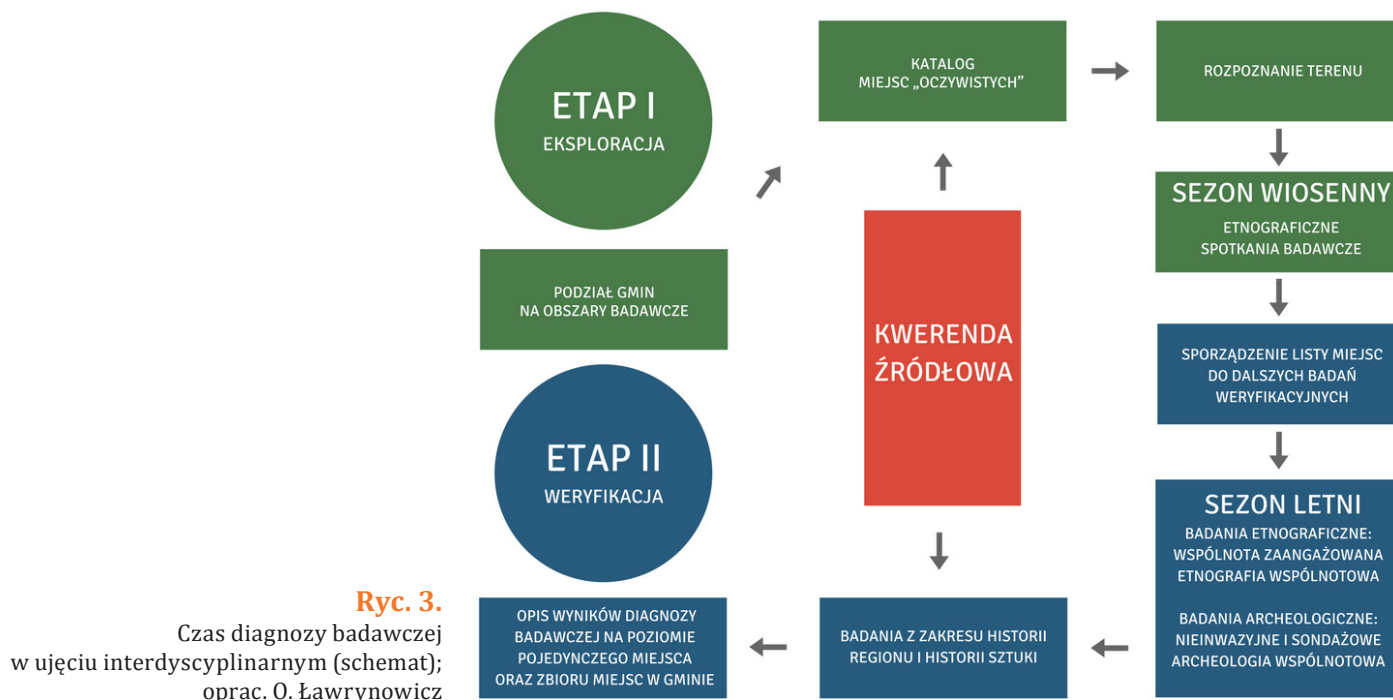
Czas diagnozy badawczej – harmonogram prac (schemat); oprac. O. Ławrynowicz

WIELOŚĆ ŹRÓDEŁ

Diagnoza korzystająca z wielu źródeł to diagnoza wszechstronna. Za źródło podstawowe przyjmuje ona dyskurs badanej wspólnoty gminnej. Wykorzystuje je zarówno do eksploracji, jak i weryfikacji wewnętrznej, zestawia też jednak ze źródłami zewnętrznymi, głównie z dyskursem naukowym. Wszystkie źródła są intensywnie eksploatowane i równocześnie metodologicznie oceniane (dzięki zabiegom składającym się na tzw. krytykę źródeł). Umożliwia to współpraca

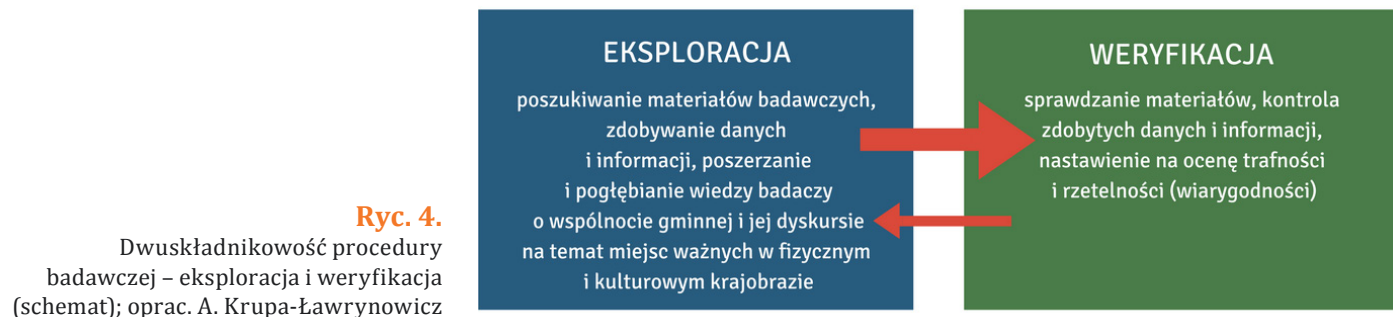

różnych dyscyplin badawczych, diagnoza wieloźródłowa jest bowiem diagnozą interdyscyplinarną, wykorzystującą kompetencje antropologów kulturowych i społecznych (etnologów i socjologów), archeologów, historyków i historyków sztuki.

DWUSKŁADNIKOWA PROCEDURA BADAWCZA

Diagnoza jest metodyczną, dwuskładnikową procedurą badawczą. Pierwszym jej składnikiem jest eksploracja: poszukiwanie materiałów badawczych, zdobywanie danych i informacji, poszerzanie i pogłębianie wiedzy badaczy o wspólnocie gminnej i jej dyskursie na temat miejsc ważnych w fizycznym i kulturowym krajobrazie. Drugim składnikiem diagnozy jest weryfikacja: sprawdzanie materiałów, kontrola zdobytych danych i informacji, nastawienie na ocenę trafności i rzetelności (wiarygodności). Podstawową sekwencją tej procedury jest porządek „od eksploracji do weryfikacji”, dopuszcza, a nawet zaleca ona także porządek odwrotny, pozwalający poprzez weryfikację otwierać nowe pola do eksploracji (poznanie diagnostyczne biegnie wówczas po wznoszącej się spirali) (ryc. 4).

Dynamika diagnozy przejawia się w tym, że przebiega ona w kontakcie z badanym terenem w trzech fazach.

Faza pierwsza to rozpoznanie przed wejściem w teren (w teren *sensu stricto*, rozumiany w tradycyjny sposób, nieposzerzony koncepcyjnie [por. *Teren w antropologii...* 2011]). Rozpoznanie w tej fazie polega na kwerendzie dostępnych źródeł archiwalnych i historycznych, istniejących opracowań i dokumentów – naukowych i paranaukowych, opisów geograficznych, krajoznawczych, statystycznych i demograficznych (np. zestawów informacji dotyczących gminy przygotowanych przez urząd gminy albo urzędy wyższego szczebla administracyjnego). Obejmuje ono również analityczny przegląd podobnych – krajowych i zagranicznych – projektów badawczych, służący ogarnięciu pola teoretycznego i pojęciowego w projekcie własnym, a także wypracowaniu na jego użytek ogólnej strategii badawczej i szczegółowych, metodycznych zabiegów pracy w terenie. Na rozpoznanie przed „wejściem w teren” składają się ponadto wstępne, migawkowe obserwacje związane z objazdem terenu, pozwalające co prawda obejrzeć jedynie „to, co widoczne od razu, bo na wierzchu” w krajobrazie gminy, lecz – dla wprawnego oka etnografa czy archeologa – niosące też przekaz pełniejszy w znaczeniu.

Faza druga to wejście w teren oraz czasowy, jeśli nawet przebiegający etapami, pobyt w terenie. W tej właśnie fazie następuje terenowa eksploracja i terenowa weryfikacja, polegająca na tym, że po etapie poszukiwania materiałów, danych i informacji następuje etap ich weryfikacji, zawsze na gruncie danej dyscypliny badawczej i właściwymi jej metodami (przede wszystkim etnografii czy archeologii). Związek między eksploracją i weryfikacją zasadza się również na tym, że wyniki uzyskane w eksploracji przez badaczy z jednej dyscypliny (głównie w badaniu etnograficznym) służą jako wskazówka do eksploracji dla badaczy z innych dyscyplin (głównie dla badań archeologicznych), zarazem jednak ci drudzy swoje wysiłki badawcze mogą kierować na sprawdzenie trafności wskazówek płynących z badania etnograficznego. W fazie tej korzystne wsparcie dla eksploracji i weryfikacji materiałów etnograficznych lub archeologicznych może płynąć także od historyków i historyków sztuki (jako zapowiedź ich pogłębiających analiz w następnej fazie).

Faza trzecia następuje po wyjściu z terenu: czerpie z zebranych w nim materiałów, danych i informacji, lecz inspiruje się głównie problemami i wątpliwościami zgłoszonymi przez prowadzących pracę w terenie. Po śladach ustaleń terenowych podążają w niej historycy i historycy sztuki, przede wszystkim pogłębiając je w obranym przez antropologów i archeologów zakresie na podstawie dostępnych im źródeł i w sposób określony kanonami metodologicznymi własnych dyscyplin. Pogłębianiu ustaleń terenowych towarzyszyć może także ich – podpowiadane przez źródła – poszerzanie. Ostatecznie w opisie gminy jako fragmentu krajobrazu i osadzonej na nim wspólnoty, w szczególności w opisie miejsc pamięci i miejsc zapomnienia ważnych dla kształtowania się jej tożsamości i dziedzictwa kulturowego, kumulować się będą osiągnięcia badawcze wszystkich włączonych w projekt i współpracujących z sobą dyscyplin (ryc. 5).

FAZA PIERWSZA

ROZPOZNANIE PRZED WEJŚCIEM W TEREN

kwerenda dostępnych źródeł, analityczny przegląd podobnych projektów badawczych, wstępne obserwacje związane z objazdem terenu

FAZA DRUGA

WEJŚCIE W TEREN ORAZ CZASOWY POBYT W TERENIE

terenowa eksploracja i terenowa weryfikacja, zawsze na gruncie danej dyscypliny badawczej i właściwymi jej metodami (przede wszystkim etnografii i archeologii)

FAZA TRZECIA

WYJŚCIE Z TERENU

czerpanie z zebranych materiałów, pogłębianie i poszerzanie ustaleń terenowych (przede wszystkim przez historyków i historyków sztuki)

Ryc. 5.

Dynamika w kontakcie z terenem
– trzy fazy (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

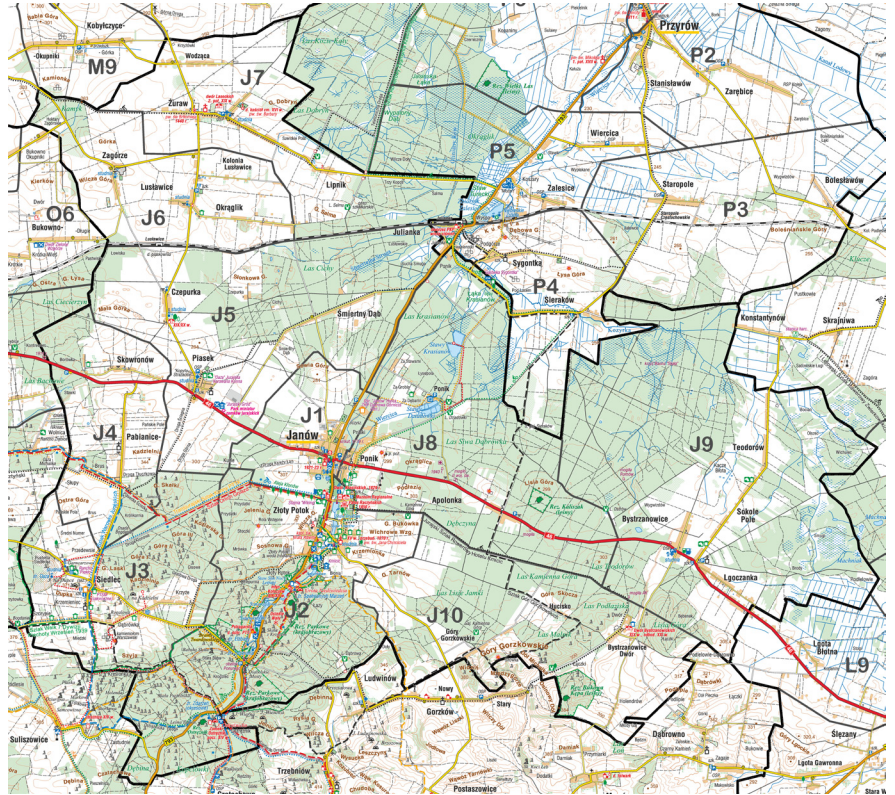
CAŁKOWANIE REZULTATÓW

Gmina jako fragment krajobrazu stanowi osobny, całościowy układ fizyczny i kulturowy – jest środowiskiem lokalnym o zapewniającym społeczne trwanie habitacie [Lofland, Snow, Anderson, Lofland 2009: 187–190]. W badaniu terenowym jest jednak całością na raz nieuchwytną, wymagającą rozdzielenia na łatwiejsze do penetracji części – na obszary badawcze.

Podział terytorium gminy na obszary badawcze, dokonywany jeszcze przed wejściem w teren i wykorzystywany w fazie pracy terenowej, ma charakter umowny. Jego umowności nie usuwa chęć uwzględnienia przy podziale terenu np. rozczłonkowania na sołectwa, roli niektórych miejscowości jako centrów lokalnych (ze stacją kolejową, kościołem itp.), naturalnego ukształtowania fizycznego i osobliwości kulturowych itd. Wzmacnia ją natomiast pominięcie aspektów demograficzno-statystycznych, takich jak gęstość zaludnienia czy struktura społeczna mieszkańców według wieku i płci – aspektów branych zwykle pod uwagę jako kryteria przy doborze proporcjonalnym rozmówców (ryc. 6–7).

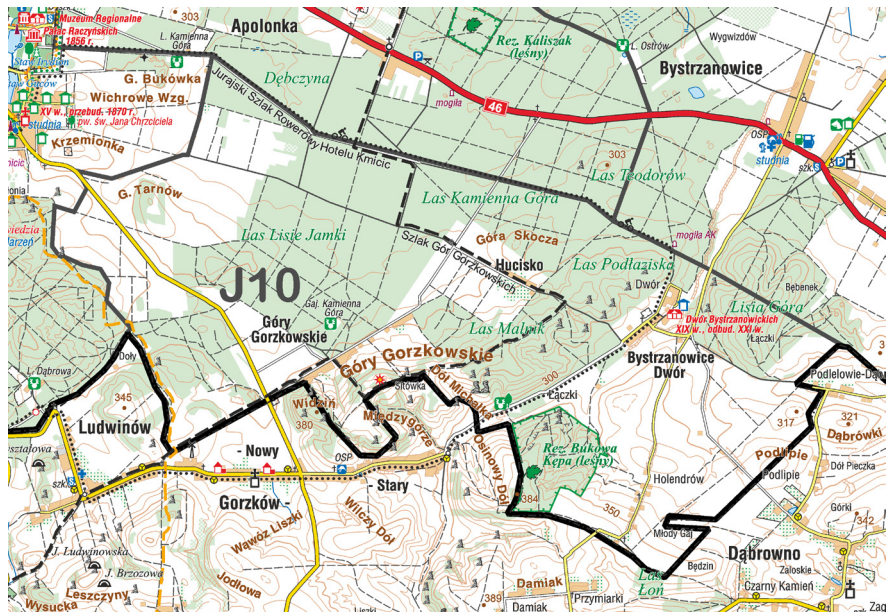
Rola podziału gminy na obszary badawcze ujawnia się wyraźnie w terenowej eksploracji i terenowej weryfikacji, umożliwia bowiem uporządkowanie i zapewnia kompletność diagnozy. W zakresie praktycznym, pozwala na użycie odzwierciedleń kartograficznych – na podział terenu badawczego na mapie gminy i – po zaznaczeniu – wycięcie z niej mapek każdego obszaru. Oba rodzaje map, wręczone prowadzącym wywiady (oraz późniejsze weryfikacyjne prace archeologiczne) w terenie, stają się dla nich wyjątkowo użytecznym wyposażeniem.

Ryc. 6.

Podział gminy Janów na obszary badawcze;
oprac. O. Ławrynowicz

Ryc. 7.

Przykład obszaru badawczego wyznaczonego
w gminie Janów; oprac. O. Ławrynowicz

Całkowanie rezultatów polega na tym, że materiały – opisy i opowieści – zebrane od mieszkańców gminy na osobnych obszarach badawczych, dotyczące pojedynczych miejsc w jej krajobrazie, służą finalnie „powrotowi na poziom gminy”: przedstawieniu listy miejsc ważnych w skali gminy jako całości i ich – w tej samej skali – liczbowej charakterystyce.

ZASADNICZA NIEINWAZYJNOŚĆ

Nieingerowanie, o ile to możliwe, w tkankę fizyczną i kulturową krajobrazu gminy to jej nienaruszanie albo przynajmniej – po mieszczącym się w dopuszczalnych granicach, naruszeniu – odtwarzanie do postaci pierwotnej lub akceptowanej przez badaną wspólnotę lokalną.

W badaniu etnograficznym każdemu wejściu w teren towarzyszy świadomość, że – jeśli tylko jest to wkroczenie jawne (jeśli jawne są wywiady i jawna, a nie ukryta jest towarzysząca im obserwacja) – jego wpływ na badaną wspólnotę jest nieuchronny. Badana wspólnota po badaniu nie jest tą sprzed badania. Wystarczy – jak przekonywał Zygmunt Gostkowski – że we wspólnocie rozpowszechni się wieść o badaniu, uprzedzająca lub postępująca wraz z nim pogłoska, by lokalna społeczność zmieniła się: dla badaczy i ich wysiłków terenowych korzystnie bądź niekorzystnie [Gostkowski 1970: 47–75]. Dla uznania nieinwazyjności badania etnograficznego ważny jest fakt, że wywiady, jakie są w nim przeprowadzane podczas spotkań z mieszkańcami gminy, są nastawione w dużej mierze na zbieranie opowieści, korzystają zatem ze sposobu najbardziej – jak się twierdzi – naturalnego i najmniej zakłócającego codzienne komunikowanie się między członkami społeczności [Ochs, Capps 2001; Norrick 2000; Langellier, Peterson 2004].

W badaniu archeologicznym nieinwazyjność to przeważnie stosowanie niedestrukcyjnych lub w niewielkim stopniu niszczących (najlepiej jednak rekonstruujących stan wyjściowy) metod lokalizacji i wstępnego, powierzchniowego rozpoznania. Wskazują i rejestrują one raczej stanowiska do dalszej pracy niż je rozkopują, służą ich zachowaniu i konserwacji w ramach dziedzictwa kulturowego (społecznego) wspólnoty, na której terytorium zostały użyte [por. Rozdział 6]. Ich dopełnieniem – przy historycznym nastawieniu badaczy, zwłaszcza tych uprawiających archeologię współczesności, czyli archeologię wspierającą badania terenowe refleksją na temat wydarzeń z nieodległej przeszłości – mogą być sposoby, jakie w dotarciu do tych wydarzeń, związanych z określonymi stanowiskami (czyli miejscami w krajobrazie fizycznym i kulturowym), stosowaliby historycy bądź antropologowie: wywiady zbierające opowieści, także (a może zwłaszcza) te oparte na idei historii mówionej.

ZAANGAŻOWANIE I AKTYWIZACJA WSPÓLNOTY

Badaniu terenowemu mogą przyświecać – oprócz zadań czysto poznawczych – także określone cele praktyczne. Wspólnota nie tylko jest wtedy o badaniu informowana i przez samo badanie jakby przy okazji formowana, lecz także samym badaniem i wspomagającymi je wydarzeniami włączana w przebieg badania i zachęcana do przemyśleń i działań na rzecz swojej tożsamości i swojego dziedzictwa. Osiąga się to w ramach etnografii albo archeologii wspólnotowej bądź też inaczej nazywanych badań angażujących czy aktywizujących. W badaniach poświęconych miejscom pamięci i miejscom zapomnienia taki – nastawiony na praktykę społeczną program – znajduje dla siebie właściwe zastosowanie. Staje się narzędziem odtworzenia i upowszechnienia wiedzy i pamięci o nich, a wskazując na znaczenie opowieści o miejscach ważnych w krajobrazie gminy, przyciąga do słuchania historii przekazywanych z pokolenia na pokolenie i do włączania się w krąg miejscowych opowiadaczy – rodzinnych gawędziarzy albo prawie lub całkiem profesjonalnych narratorów przedstawiających i objaśniających to, co istotne dla poczucia lokalnej tożsamości i lokalnej tradycji.

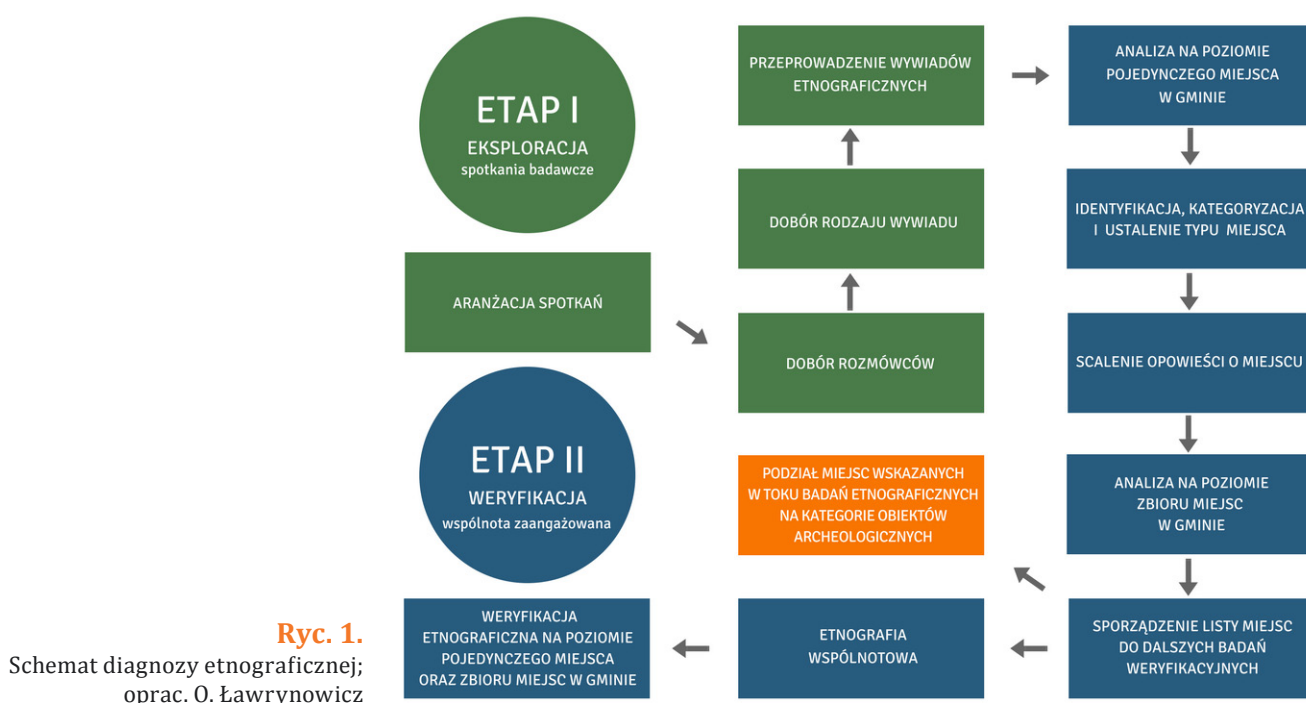
rozdział piąty

**metodyka
diagnozy
etnograficznej**

Andrzej Paweł Wejland
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytet Łódzki

Metodyka diagnozy etnograficznej wskazuje na to, w jaki sposób od teoretycznych i abstrakcyjnych pojęć podstawowych i ogólnych założeń strategii badawczej, czyli wstępnych konceptualizacji dotyczących krajobrazu i osadzonej na nim wspólnoty lokalnej traktowanej jako wspólnota dyskursu o miejscach ważnych dla jej tożsamości i kulturowego dziedzictwa, przechodzi się w terenowej diagnozie do rozstrzygnięć operacyjnych – konkretnych i szczegółowych procedur, technik i narzędzi badawczych. Metodyka ustala więc – podporządkowując się wstępnym konceptualizacjom – praktyczne zasady i warsztatowe modusy badania terenowego w gminie, w szczególności wzór jego rozczłonkowania na etap etnograficznej eksploracji i etap etnograficznej weryfikacji (ryc. 1).

Pierwszy etap diagnozy etnograficznej to etap eksploracji, sprowadzonej dzięki rozstrzygnięciom operacyjnym, czyli operacjonalizacji, do odbywania z mieszkańcami gminy spotkań badawczych służących rozpoznaniu – poprzez opisy i opowieści – miejsc ważnych w krajobrazie gminy, zwłaszcza miejsc pamięci i miejsc zapomnienia. Przyjmuje się w niej, że jest to droga dotarcia nie tylko do indywidualnej wiedzy i pamięci, ale także do ponadindywidualnych, wspólnotowych zasobów składających się na lokalne dziedzictwo kulturowe i leżących u podstaw trwałego związku z „tutaj” i „u nas”, czyli lokalnej tożsamości społecznej.

Drugi etap diagnozy etnograficznej to etap weryfikacji ustaleń z etapu pierwszego – weryfikacji przebiegającej (co jest także rozstrzygnięciem operacyjnym) w toku kreowanych dla mieszkańców gminy i wraz z nimi (realizujących również inne cele określone ogólną strategią) wydarzeń ściśle dyskursywnych: dyskusji na sesji z referatami prezentującymi wyniki uzyskane w pierwszym etapie, konsultacji społecznych, zogniskowanych dyskusji grupowych itp. Sprawdzenie rozpoznania miejsc ważnych, w szczególności miejsc pamięci i miejsc zapomnienia wymienianych w opisach i opowieściach podczas spotkań badawczych, upewnia o jego trafności albo każe uznać jego nietrafność i poddać je korekcie.

Ryc. 2.

Kinga Huszczo (studentka etnologii UŁ)
w trakcie spotkania badawczego;
Janów (gmina *loco*); fot. K. Dobiński;
kwiecień 2016 r.

Ryc. 3.

Kalina Wielocha (studentka etnologii UŁ)
w trakcie spotkania badawczego;
Kłobukowice (gmina Mstów);
fot. S. Guzek; kwiecień 2015 r.

GMINA JANÓW

	15 IV piątek	16 IV sobota	17 IV niedziela	18 IV poniedziałek	19 IV wtorek	20 IV środa	21 IV czwartek	22 IV piątek	23 IV sobota	24 IV niedziela
Tandem nr 1	J1	J1	J1	J1	J1	J8	J8	J8	J8	
Tandem nr 2	J3	J3	J3	J3	J2	J2	J2	J2	J2	
Tandem nr 3	J4	J4	J4	J4	J5	J5	J5	J5	J5	
Tandem nr 4	J6	J6	J6	J6	J7	J7	J7	J7	J7	
Tandem nr 5	J9	J9	J9	J9	J9	J10	J10	J10	J10	

J1: Janów (tandem nr 1)

J2: Złoty Potok (tandem nr 2)

J3: Siedlec (tandem nr 2)

J4: Skowronów – Pabianice (tandem nr 3)

J5: Czepurka – Piasek – Śmiertny Dąb (tandem nr 3)

J6: Zagórze – Lusławice – Okrąglik (tandem nr 4)

J7: Wodząca – Żuraw – Lipnik (tandem nr 4)

J8: Ponik – Apolonia (tandem nr 1)

J9: Bystrzanowice – Teodorów – Sokole Pole – Lgoczanka (tandem nr 5)

J10: Góry Gorzkowskie – Bystrzanowice Dwór (tandem nr 5)

Ryc. 4.

Przykładowy harmonogram
z podziałem na tandemy
i obszary badawcze;
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz,
O. Ławrynowicz

ETAP 1: EKSPLORACJA ETNOGRAFICZNA – SPOTKANIA BADAWCZE

Spotkanie badawcze – idea naturalizacji sytuacji wywiadu

Za pomocą aranżowanych w terenie spotkań badawczych podejmuje się zabieg wtopienia sytuacji wywiadu etnograficznego w naturalne konteksty dyskursywne (w tym zwłaszcza narracyjne), upodabniające go do zwykłej, przebiegającej w codziennych rozmowach, czyli toczącej się w realnych układach społecznych, wymiany pytań i odpowiedzi, również do opowiadania o czymś „z życia” podczas takich rozmów: w rodzinie, pośród sąsiadów, ze znajomymi w sklepie lub urzędzie itp. Próbuje się w związku z tym zapuszczać – eksplorując dyskurs wspólnotowy – „sondy diagnozy”, szukając rozmówców w ich zwykłym środowisku życiowym (ryc. 2–3).

W trakcie spotkań badawczych prowadzi się wywiady z pojedynczymi rozmówcami albo – nie rozbijając naturalnych układów społecznych – z kilkoma osobami naraz, głównie w ich miejscu zamieszkania lub pracy, także na ulicy, często z zamiarem kontynuowania spotkania po umówieniu się na pełniejszą rozmowę. Dopuszcza się wywiady jednorazowe i wywiady odbywane na raty, również po to, by umożliwić – dzięki rozmówcy – napotkanie jeszcze kogoś, „kto wie i pamięta więcej” i „może więcej opowiedzieć”.

Aranżacja spotkań

Istotne rozwiązanie metodyczne – uzupełniające ideę naturalizacji – polega na tym, że wywiady podczas spotkań są przeprowadzane przez tandemy badawcze. Same wywiady zasługują przez to na nazwę „wywiadów tandemowych” [Kincaid, Bright 1957].

Ryc. 5.

„Grantobus”; fot. członkowie zespołu badawczego;
wiosna, lato 2015–2016

Ryc. 6.

Jedno z codziennych spotkań zespołu badawczego;
Nakło (gmina Leńów); na zdjęciu dr Aleksandra
Krupa-Ławrynowicz i studenci etnologii UŁ;
fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2016 r.

Tandemy zostają przypisane do obszarów badawczych wydzielonych w danej gminie i poruszają się – prowadząc wywiady – w zasadzie tylko w ich obrębie (ryc. 4). Dzięki opracowanemu przez kierownictwo projektu systemowi logistycznemu, do swoich obszarów są rozwożone specjalnym samochodem, czyli „grantobusem” (ryc. 5), albo też dojeżdżają tam na własną rękę. Pora dnia i czas pobytu tandemów w terenie są tym systemem dość ściśle określone: przemieszczają się tam od rana do wczesnego popołudnia, z rzadkimi, lecz dopuszczalnymi wyjątkami późnopołudniowymi, a nawet wieczornymi. Docierają zaś na początek do najgęściej zabudowanych i najgęściej zaludnionych, przede wszystkim centralnych rejonów na danym obszarze, np. do wsi sołeckich lub innych miejscowości o zbliżonej randze. Z pobytu w terenie zdają codzienne sprawozdania, a także w specjalnym dzienniku umieszczają szczegółowe wpisy, uwzględniające również spotkania „nieefektywne”, to znaczy – mimo starań – niezwieńczone uzyskaniem pełnego wywiadu (ryc. 6).

Ryc. 7.

Anna Syroishka i Ewa Sęderecka
(studentki etnologii UŁ)
w drodze na kolejne spotkanie badawcze;
Lgoczanka (gmina Janów);
fot. A. Krupa-Ławrynowicz;
kwiecień 2016 r.

Ryc. 8.

Kalina Wielocha i Sandra Guzek
(studentki etnologii UŁ) nawiązują
kontakt z rozmówcą; Piklówka k. Krasic
(gmina Mstów); fot. O. Ławrynowicz;
kwiecień 2015 r.

Dobór rozmówców

Dobór rozmówców jest przeprowadzany w wyniku etnograficznego przejścia tandemu po wyznaczonym obszarze badawczym.

Etnograficzne przejście jest właściwe dla ograniczonych w czasie (krótkotrwałych) sondaży terenowych odwołujących się do tradycji empirycznie zorientowanej antropologii kulturowej i społecznej (prowadzącej jednak zazwyczaj dłuższe badania terenowe). Polega ono – w realiach gminy – na zwykłym pieszym wędrowaniu od wsi do wsi i od domu do domu, zagadywaniu ludzi napotkanych w sklepach, na ulicy itp. (ryc. 7–9).

Ryc. 9.

Justyna Badji (studentka etnologii UŁ)
rozmawia z mieszkańcem Małus Małych
(gmina Mstów); fot. M. Stępniaś;
kwiecień 2015 r.

Dobór rozmówców podczas etnograficznego przejścia jest oparty na dwóch kryteriach podstawowych: dostępności oraz przypisywanej lub zakładanej wiedzy, pamięci i zdolności tu-dzież chęci opowiadania o miejscach ważnych w krajobrazie gminy, w szczególności o miejscach pamięci i miejscach zapomnienia znajdujących się na danym obszarze, czyli „w okolicy”.

Dostępność praktyczna oznacza aranżowanie spotkań z uchwytnymi tu i teraz rozmówcami lub umawianie się z nimi albo poprzez inne osoby, np. z rodziny lub spośród sąsiadów, na spotkanie w terminie późniejszym.

Użycie kryterium przypisywanej lub zakładanej wiedzy, pamięci i zdolności oraz chęci opowiadania oznacza w istocie stosowanie dwóch różnych, chociaż niekiedy powiązanych procedur.

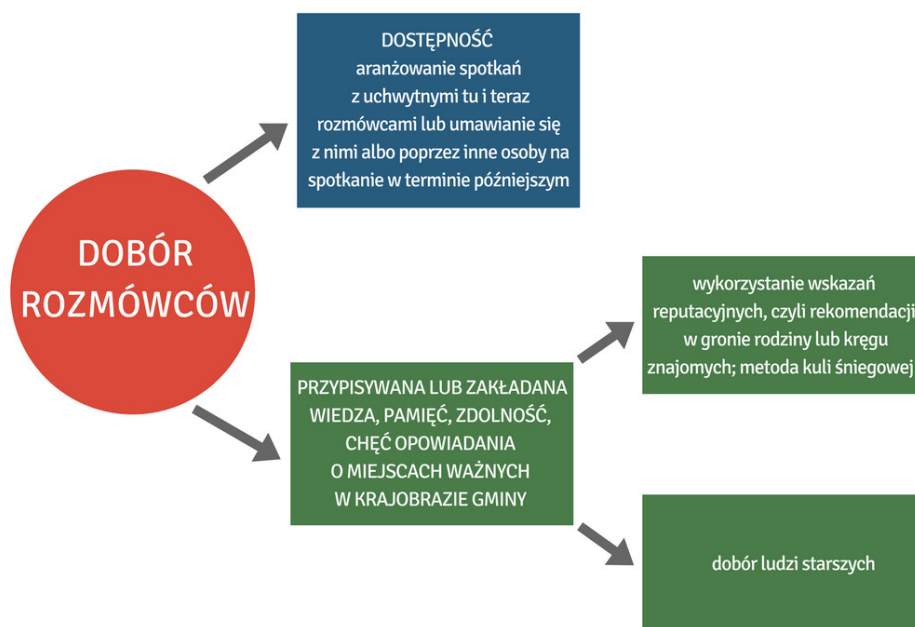
Pierwsza z nich polega na wykorzystaniu przez tandemy wskazań reputacyjnych, czyli rekomendacji w gronie rodziny lub kręgu znajomych: „badacz prosi osoby, z którymi najpierw nawiązał kontakt, by wymieniły kilka pasujących do kryteriów osób, które mogłyby zgodzić się na wywiad” [Lofland, Snow, Anderson, Lofland 2009: 74; por. Babbie 2003: 206]. Czasem jedna dobrze zorientowana osoba staje się wtedy „odźwiernym” do całej grupy osób o poszukiwanych cechach, np. osób zainteresowanych historią lokalną, lokalnymi praktykami pamięci (w tym zabiegami i czynnościami przypominania lub wspominania). Procedura ta bywa przedstawiana jako metoda kuli śniegowej albo śnieżnej [Babbie 2003: 205–206; Denscombe 2010: 37; Morgan 2008].

Druga z procedur to naprowadzanie się tandemów – nawet wbrew zaleceniom – na dobór ludzi starszych. Ten typowy dla terenowej etnografii tryb pozyskiwania rozmówców pojawia się głównie w badaniach na wsi lub w innych małych miejscowościach, szczególnie gdy za temat eksploracji obrano to, co należy do lokalnego kulturowego czy też społecznego – przekazywanego pokoleniami – dziedzictwa: zanikające lub dawne zwyczaje i obyczaje, wierzenia i obrzędy, tradycyjną wiedzę praktyczną, znajomość miejsc świętych albo miejsc niezwykłych w najbliższej

okolicy itp. Ludzie starsi wydają się właściwymi źródłami opowieści w badaniach nastawionych na przeszłość (nie tylko historię miejsc i związanych z nimi zdarzeń), bywają traktowani jako „ostatni pamiętający”, „ostatni świadkowie” czy „ostatnie pokolenie żyjących uczestników”. Uważa się, że są zwykle łatwiej dostępni (niż młodszy) i że nie stronią od opowiadania w wywiadach badawczych jako osoby nawykłe do ustnych opowieści, włączone w mówiony przekaz tradycyjny. W badaniu zbierającym opowieści okazały się zapewne jeszcze bardziej pomocni, gdy stwierdzi się, że mieszkają „tutaj” lub „w bliskiej okolicy” od dawna i nie ruszały się stąd na dłużej, że zatem dzięki temu dobrze znają terytorium i dyskurs lokalnej społeczności. Tak objaśnia to Zygmunt Kłodnicki:

Najczęściej będziemy szukać ludzi z rodzin osiadłych w miejscowości od pokoleń. Oni też będą najlepiej znać historię miejscowości, zarówno tę „wydarzeniową”, jak i tę przetrwałą w folklorze, zwłaszcza w podaniach i legendach. Często lepszymi informatorami będą osoby o niższym wykształceniu, rzadko opuszczające swoją miejscowość [Kłodnicki 2000: 12; por. Machowska, Niemier 2012: 4, 9, 51].

Ryc. 10.
Dobór rozmówców (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Dobór oparty na takich kryteriach, dokonywany w trakcie etnograficznego przejścia przez określony obszar badawczy, nie zapewnia reprezentatywności statystycznej. Zbiorność rozmówców może choćby wykazywać spodziewane i – przez jakościowo zorientowanych badaczy etnografów – nieodrzucone, a nawet preferowane „skrzywienie demograficzne” co do wieku, a być może również co do innych cech rozmówców, z reguły wymienianych w tzw. metryczkach. Czysto umowna wydaje się na tym tle kwestia, czy wobec tak pozyskanej zbiorowości, nieokreślonej także z góry co do wielkości, adekwatna jest nazwa „próba” [Babbie 2003: 204–206] (ryc. 10).

WYWIAD INTENSYWNY

przedmiotowo ograniczone pole interwencji

interwacja głęboka, drążąca za pomocą pytań tematycznie ukierunkowanych i skoncentrowanych

pytania otwarte, oczekujące szczegółowych i wyczerpujących opisów, w szczególności opowieści

MIEJSCA

„o których ludzie tutaj mówią, wiedzą, opowiadają”

MIEJSCA

„miejsca związane z przeszłością, historią, dawnymi zdarzeniami w tej okolicy czy okolicach”

MIEJSCA

„ważne dzisiaj dla ludzi tutaj”

Ryc. 11.

Rodzaj stosowanego wywiadu (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Rodzaj wywiadu

Przeprowadzane przez tandemy podczas spotkań rozmowy badawcze to wywiady intensywne [Lofland, Snow, Anderson, Lofland 2009: 41; Charmaz 2009: 39–51]. Jako technika badawcza wywiad intensywny odznacza się przede wszystkim przedmiotowo ograniczonym polem interwencji, jest to jednak interwacja głęboka, drążąca za pomocą pytań tematycznie ukierunkowanych i skoncentrowanych, dotyczących miejsc ważnych w krajobrazie na danym obszarze – „gdzieś tutaj, w pobliżu, w okolicy”. Pytania zadawane rozmówcom w takim wywiadzie to pytania otwarte, oczekujące szczegółowych i wyczerpujących opisów, w szczególności opowieści. Pytania o tej strukturalnej i pragmatycznej właściwości Jerzy Giedymin nie bez powodu nazwał pytaniami żądającymi narracji [Giedymin 1964: 16]. Ze względu na to sam wywiad można nazwać wywiadem narracyjnym w szerokim sensie (bez nawiązywania wprost do zawężającej koncepcji Fritza Schütze [Schütze 2012; por. Kaźmierska 1997; Kaźmierska 2004; Rokuszeńska-Pawełek 2002: 45–70]).

Poprzestawanie w wywiadzie na wskazaniu, że chodzi o miejsca, „o których ludzie tutaj mówią, wiedzą, opowiadają”, „miejsca związane z przeszłością, historią, dawnymi zdarzeniami w tej okolicy czy okolicach” i ogólnie o „miejsca ważne dzisiaj dla ludzi tutaj” przesądza co prawda o wyraźnym akcencie historycznym miejsc, których dotyczyć mogą opowieści, lecz nie wprowadza z góry, czyli nie sugeruje, żadnych innych, szczegółowych kategoryzacji miejsc waż-

MIEJSCA PAMIĘCI I ZAPOMNIENIA

BADANIA INTERDYSCYPLINARNE
PÓŁNOCNYCH TERENÓW JURY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

Załącznik nr 1

METRYCZKA

nr inw.:

Imię i nazwisko rozmówcy	
Wiek rozmówcy W którym roku się Pan/i urodził/a? (przy braku dokładnej informacji badacz podaje wiek szacowany)	
Miejscowość	
Od kiedy Pan/i tutaj mieszka?	
Miejsce i okoliczności rozmowy	
Data rozmowy	
Czas trwania rozmowy	
Imię i nazwisko badacza/badaczy	
Numery inw. kart opisu miejsc (KOM)	
Uwagi o okolicznościach rozmowy	

Ryc. 12.

Formularz metryczki;
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz, A.P. Wejland

nych. Akcent historyczny ma tę zaletę, że dla miejsc o rzeczywistej lub jedynie przypisywanej im historyczności, opisywanych słowami rozmówców jako „to, co tutaj jest” i „to, co tutaj było” (słowa rozmówców rejestrowane są przez tandemy na specjalnych Kartach Opisu Miejsc (KOM) i nagrywane na dyktafony), ustalać można wtórnie ich palimpsestową strukturę i odtwarzać ich biografię (ryc. 11–13).

W wypadku niektórych miejsc (z założenia są to raczej miejsca wyjątki, czyli *loci*, a nie – łatwo osiągalne, wyraźnie w terenie oznaczone – miejsca pamiątki) wywiad wymusza potrzebę ich wizytacji: lokalizację *in situ*, z pogłębiającą, najczęściej konkretyzującą i uszczegóławiającą

metodyka diagnozy etnograficznej

dodatkową rozmową. Często dopiero lokalizacja *in situ* umożliwia odwołanie się do rzeczy, na różne sposoby w pamięci i opowieści „towarzyszące” miejscu: do fotografii z albumów rodzinnych, ale też do zdjęć rozmówców wykonanych przez tandemy jego tle, do szkiców i mapek sporządzanych podczas spotkania w związku z pytaniami „gdzie to jest” lub „gdzie to było” itp. Niektóre z tych rzeczy właśnie podczas wizytacji otwierają informatora na opowieść albo na jej inny, wcześniej nieprzedstawiony rozdział (ryc. 14–18).

Załącznik nr 2

KARTA OPISU MIEJSCA

MIEJSCA PAMIĘCI I ZAPOMNIENIA
 BADANIA INTERDYSCYPLINARNE
 PÓŁNOCNYCH TERENÓW JURY KRAKÓWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

nr inw.:

Co to jest? Co to było? (opis słowami rozmówcy, nie badacza)	
Gdzie to jest? Gdzie to było?	
Jak tam można dotrzeć? Jak tam dojechać? Jak tam dojść? (mapki, rysunki przygotowane przez rozmówcę)	
Skrót opowieści o miejscu (wykonany przez badacza)	
Numery inw. fotografii, rysunków, mapek, dokumentów itd.	

Ryc. 13.
 Formularz Karty Opisu Miejsca (KOM);
 oprac. A. Krupa-Ławrynowicz,
 A.P. Wejland

Ryc. 14.

Rozmówca wskazuje Kindze Huszczo (studentce etnologii UŁ) mogiłę z czasów II wojny światowej; lasy k. Apolonki (gmina Janów); fot. K. Dobiński; kwiecień 2016 r.

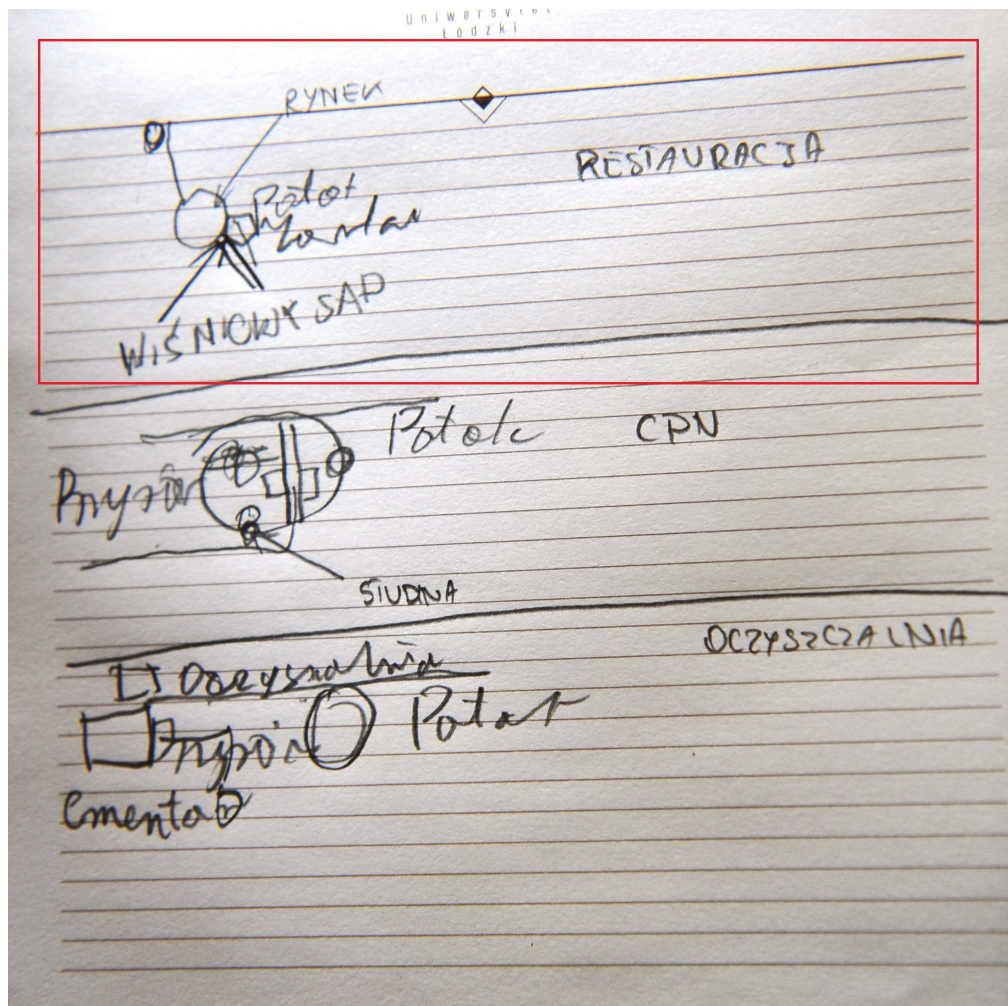
Ryc. 15.

Rozmówca wskazuje Szymonowi Prokopczykowi (studentowi etnologii UŁ) na mapie lokalizację jednego z miejsc k. Turzyna (gmina Lelów); fot. M. Janiak; kwiecień 2016 r.

Wywiad jest przez tandemy rejestrowany – nagrywany na dyktafon, lecz także, w warstwie nasuwających się w jego trakcie uwag i komentarzy, zapisywany techniką „ołówki i papier”. Na podstawie rejestracji elektronicznej sporządzany jest następnie selektywny transkrypt wywiadu – z rozmowy przepisywane są tylko te fragmenty, które są związane z ustalonym tematem wywiadu, to znaczy mieszczą się w jego czterech modułach: wiedzy rozmówcy o danym miejscu, pochodzenia, czyli źródeł tej wiedzy, opowieści o miejscu (jego przeszłości i jej relacjach przez ludzi) oraz eksplikacji, na czym – zdaniem rozmówcy – polega ważność miejsca „dla ludzi tutaj” (ryc. 19–20).

Ryc. 16.
Szkic przygotowany przez
badaczy, pokazujący lokalizację
jednego ze wskazanych przez
rozmówców miejsc
w gminie Janów;
fot. K. Dobiński;
kwiecień 2016 r.

Ryc. 17.
Fotografie z prywatnych
zbiorów rozmówców; na zdjęciu
stara szkoła w Jaskrowie (gmina
Mstów); fot. M. Płóciennik;
kwiecień 2015 r.

Ryc. 18.
Rozmówczyni prezentuje dokumenty
ze swojego domowego archiwum;
Olsztyn (gmina *loco*);
fot. M. Borczyńska;
kwiecień 2015 r.

ETAP 2: WERYFIKACJA ETNOGRAFICZNA – WSPÓLNOTA ZAANGAŻOWANA

Istotą weryfikacji etnograficznej – w przyjętym tutaj sensie – jest sprawdzenie rezultatów uzyskanych dzięki eksploracji etnograficznej, takie jednak, które nie wykracza poza dyskurs badanej wspólnoty: ponownie, chociaż inaczej, odwołuje się do niego i poprzestaje na zasobach przekazywanej w nim wiedzy zbiorowej. Weryfikacja taka jest więc weryfikacją na swój sposób „wewnętrzna” (w znaczeniu ledwie zbliżonym do tego, jakie wytyczał w swoich analizach Jan Lutyński [1983: 278–295]). Nie sięga ona bowiem do źródeł „zewnętrznych” względem dyskursu wspólnoty (dostępnego dla badacza w określonym czasie). Zakłada jedynie, że jedne formy i treści tego dyskursu odsłonią się przed nimi w toku opartej na wywiadach eksploracji etnograficznej, inne zaś – i wyrażane poprzez niego zasoby wiedzy zbiorowej – ujawnią się, gdy wiedza wspólnoty znajdzie odmienne drogi ekspresji, np. w dyskusjach grupowych lub konsultacjach społecznych oceniających kompletność i trafność informacji uzyskanych w wywiadach.

Ponieważ wspólnota sprawdza w ten sposób swoją własną wiedzę – już przekazaną badaczom znajomość miejsc pamięci i miejsc zapomnienia na terenie swojej gminy – weryfikacja etnograficzna nabiera charakteru autoweryfikacji. Z czysto poznawczego punktu widzenia służy, jak wszelka weryfikacja, „poprawie jakości danych” (w tym sensie o autoweryfikacji piszą Zygmunt Gostkowski i Franciszek Sztabiński [1990]), jest jednak czymś ponadto: praktyczną próbą włączenia wspólnoty w badania etnograficzne. Nie tylko więc stwarza możliwość potwierdzenia przez nią bądź odrzucenia, poprawienia i uzupełnienia informacji przekazanych badaczom w opowieściach o miejscach ważnych podczas spotkań-wywiadów, lecz daje jej także szansę na wzmożoną autorefleksję.

Zadanie badaczy polega tu na pobudzeniu wspólnotowego dyskursu – skierowaniu go na tory co prawda istotne dla nich, ale i dla samej wspólnoty: dla jej naznaczonej historią społecznej tożsamości, dla odnajdywania przez nią własnych korzeni i pokładów kulturowego dziedzictwa,

dla pokoleniowego podtrzymywania zbiorowej pamięci. Wypada przyjąć, że pobudzeniu temu służyć może – podejmowana przez badaczy we współpracy z mieszkańcami gminy – kreacja wydarzeń wspólnotowych. Jej celem jest ożywienie podzielanej przez nich wiedzy, wspólnej pamięci i transmisji opowieści, dzięki temu zaś wzbogacenie i pogłębienie kulturowej interpretacji miejsc pamięci i miejsc zapomnienia, już w wywiadach rozpoznawanych jako obecne w krajobrazie gminy. Terenowe badanie etnograficzne wykorzystujące narzędzia takiej kreacji bliskie staje się (należącym do różnych paradygmatów metodologicznych) badaniom angażującym wspólnotę (*participatory research*), badaniom opartym na aktywizacji wspólnoty i rozbudzeniu jej dyskursu (*action research*) oraz badaniom opartym na współudziale (*collaborative research*). Widać też wyraźną korespondencję uprawianej dzięki niej „etnografii wspólnotowej” z „archeologią wspólnotową” (*community archaeology* albo *community-based archaeology*) [por. np. *Places in Mind...* 2004; Tully 2007; Carman 2011; Zalewska 2014c].

Załącznik nr 3

FORMULARZ WYWIADU

nr inw.:

nr inw. KOM:

nr inw. KOM:

nr inw. KOM:

Ryc. 19.

Formularz wywiadu;
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz, A.P. Wejland

W praktyce zaangażowanie, aktywizacja i współudział wspólnoty przejawiać się może dzięki kreacji wydarzeń takich jak (ryc. 21):

- sesja naukowa omawiająca wyniki eksploracji etnograficznej i zapraszająca mieszkańców gminy do ich oceny (ryc. 22);
- wystawa prezentująca wykonane w terenie fotografie miejsc pamięci i miejsc zapomnienia, mogąca przywołać wiedzę potwierdzającą lub korygującą, zachęcająca do rozwinięcia już zasłyszanych opowieści bądź sprowadzenia ich na nowe tory (ryc. 23);

Ryc. 20.
Materiały kompletowane podczas spotkania badawczego (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Ryc. 21.
Sekwencja wydarzeń w ramach etnografii wspólnotowej (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

Ryc. 22.
 Sesja naukowa *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. O etnograficznych badaniach w gminie Janów opowiedzą studenci Uniwersytetu Łódzkiego*; Janów (gmina *loco*); na zdjęciu Krzysztof Dobiński (student etnologii UŁ) w trakcie wystąpienia; fot. O. Ławrynowicz; czerwiec 2016 r.

Ryc. 23.
 Wystawa *Miejsca pamięci i zapomnienia. Na podstawie badań etnograficznych w gminie Mstów*; Mstów (gmina *loco*); na zdjęciu Małgorzata Płóciennik (studentka etnologii UŁ) oprowadza po ekspozycji; fot. A. Krupa-Ławrynowicz; czerwiec 2015 r.

Ryc. 24.
 Konsultacje społeczne w Olsztynie (gmina *loco*); na zdjęciu Ada Florentyna Pawlak (studentka etnologii UŁ) rozmawia z mieszkańcem gminy; fot. M. Borczyńska; czerwiec 2015 r.

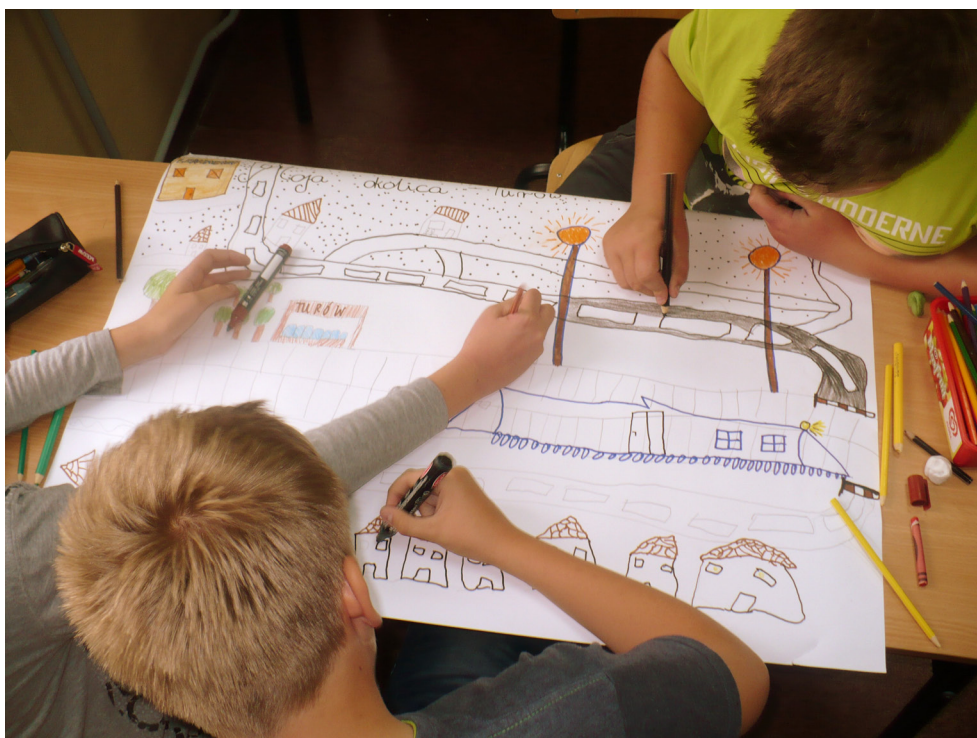

- debata, czyli konsultacje społeczne, krytycznie poszerzające lub pogłębiające informacje na określone tematy uzyskane dzięki analizie opowieści z wywiadów (ryc. 24);
- dyskusje grupowe, zogniskowane wokół wybranych miejsc pamięci i miejsc zapomnienia, ważnych dla danych społeczności lokalnych (ryc. 25);
- warsztaty z dziećmi ze szkół na terenie danej gminy, służące podtrzymaniu tożsamości lokalnej, pamięci pokoleniowej i dziedzictwa kulturowego wspólnoty (ryc. 26).

Ryc. 25.

Dyskusja grupowa w Jaskrowie
(gmina Mstów); na zdjęciu
dr A. Krupa-Ławrynowicz
i mieszkańcy gminy;
fot. M. Płóciennik; czerwiec 2015 r.

Ryc. 26.

Warsztaty dla dzieci;
Turów (gmina Olsztyn);
fot. M. Borczyńska; czerwiec 2015 r.

Rezultaty diagnozy etnograficznej – schemat analizy

Jako rezultaty diagnozy etnograficznej występują ustalenia dotyczące miejsc ważnych w krajobrazie gminy. Służące tym ustaleniom sposoby i narzędzia analizy, tzn. opracowania i interpretacji materiałów zebranych w obu etapach diagnozy, są dostosowane osobno do zadań eksploracji i zadań weryfikacji. Opracowanie i interpretacja materiałów w obu etapach prowadzone są przy tym – przez specjalne zespoły analityków – na dwóch poziomach: na poziomie danych o pojedynczym miejscu oraz na poziomie danych o zbiorze miejsc w gminie (ryc. 27).

Analiza materiałów – etap 1: eksploracja

Analiza na poziomie pojedynczego miejsca

Materiałami do analizy na poziomie pojedynczego miejsca są w tym etapie dokumenty badawcze składające się na jego dokumentację. Obejmuje ona zbiór kart opisów danego miejsca (KOM) zebranych w wywiadach, elektroniczne rejestracje i transkrypty opowieści z wywiadów na temat miejsca oraz inne dotyczące go materiały, w tym fotografie, rysunki, mapki itp. Dokumentacja łączy w zasadzie materiały o miejscu zebrane w danym obszarze badawczym, ale w analizie uwzględnia się fakt, że miejsca opisywane przez rozmówców z danego obszaru mogą, formalnie biorąc, należeć do innych, zwłaszcza sąsiednich obszarów badawczych i być opisywane również przez ich mieszkańców.

Ryc. 27.

Rezultaty diagnozy etnograficznej (schemat);
oprac. A. Krupa-Ławrynowicz

KWESTIONARIUSZ

do identyfikacji, kategoryzacji, ustalania typu miejsca i scalenia opowieści o miejscu

numer kwestionariusza

NUMER KATEGORII

Część A. Identyfikacja miejsca

Schemat identyfikacji:

(rozstrzygnięcia na podstawie karty / kart opisu miejsca (KOM), zdjęć miejsca DOK lub FOT, mapek GPS oraz objaśnień badaczy w dziennikach terenowych)

1 2 3 4

Wpisz nazwę / nazwy miejsca (z jednej lub z wielu KOM), podając za każdym razem NUMER INWENTARZOWY z badania terenowego)

— w odniesieniu do czasu obecnego (co to jest):

nazwa 1:

nr inw.:

nazwa 2:

nr inw.:

nazwa 3 itd.

— w odniesieniu do przeszłości (co to było):

nazwa 1:

nr inw.:

nazwa 2:

nr inw.:

nazwa 3 itd.

Ryc. 28.1.

Kwestionariusz do identyfikacji,
kategoryzacji, ustalania typu miejsca
i scalenia opowieści o miejscu;
oprac. A.P. Wejland

___ 1

Podstawowym narzędziem analizy, czyli opracowania i interpretacji, jest na tym poziomie kwestionariusz (ryc. 28.1–6) służący czterem składowym zadaniom:

- identyfikacji miejsca;
- kategoryzacji miejsca;
- ustaleniu typu miejsca;
- scaleniu opowieści o miejscu.

Identyfikacja miejsca sprowadza się do zapisu w kwestionariuszu jego – odnoszących się do czasu obecnego bądź do przeszłości – nazw z jednego lub większej liczby wywiadów, ustaleniu, jaką etymologię dla tych nazw wywodzili rozmówcy, lokalizacji miejsca (związanej z pytaniami „gdzie to jest” lub „gdzie to było” i „jak tam dotrzeć”) oraz wskazaniu, z jaką pewnością ustalono,

że mimo wariantowych nazw, ich różnych etymologii i niekiedy nieco rozbieżnych lokalizacji chodzi w gruncie rzeczy o jedno i to samo miejsce.

Kategoryzacja miejsca odwołuje się do trzech ogólnych podziałów miejsc w krajobrazie gminy: na miejsca „oczywiste” i miejsca „nieoczywiste”, miejsca objęte dyskursem wspólnotowym z porządku historii lub z porządku mitu oraz miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. Operacjonalizacja występujących w nich abstrakcyjnych pojęć teoretycznych umożliwia posługiwanie się ich konkretnymi, empirycznymi odpowiednikami – sprowadza je do efektywnych operacji analitycznych.

1 2 3 4

Zapisz w skrócie (streść) podaną przez rozmówcę / rozmówców etymologię / etymologie nazwy / nazw miejsca (o ile pojawiły się w rozmowie / rozmowach), podając za każdym razem **NUMER INWENTARZOWY** z badania terenowego):

nazwa 1:
etymologia:
nr inw.:

nazwa 2:
etymologia:
nr inw.:

nazwa 3 itd.

1 2 3 4

Ustal wszystkie podane przez rozmówcę / rozmówców lokalizacje miejsca, tzn. wpisz (w skrócie) odpowiedzi na pytania „gdzie to jest / było” i „jak tam dotrzeć”, podając za każdym razem **NUMER INWENTARZOWY** z badania terenowego):

lokalizacja 1:
nr inw.:

lokalizacja 2:
nr inw.:

lokalizacja 3 itd.

1 2 3 4

W wypadku wielu opisów danego miejsca pochodzących od różnych rozmówców podaj, z jaką pewnością ustalasz, że mimo wariantowych nazw, ich różnych etymologii i nieco rozbieżnych opisów lokalizacji chodzi w gruncie rzeczy o **JEDNO I TO SAMO MIEJSCE** (po dyskusji w zespole analizującym materiały wykorzystaj podaną skalę i wstaw X w odpowiednią rubrykę poniżej):

STOPIEŃ PEWNOŚCI IDENTYFIKACJI MIEJSCA

5	4	3	2	1

Ryc. 28.1.

Kwestionariusz do identyfikacji,
kategoryzacji, ustalania typu miejsca
i scalenia opowieści o miejscu;
oprac. A.P. Wejland

SKALA	OPIS SŁOWNY
5	z bardzo wysokim (z bardzo dużym) prawdopodobieństwem (bez wątplenia, zdecydowanie tak)
4	z wysokim (dużym) prawdopodobieństwem (z dużą pewnością)
3	ze średnim prawdopodobieństwem (ze średnią, umiarkowaną pewnością)
2	z niskim (małym) prawdopodobieństwem (z małą pewnością, raczej tak)
1	z bardzo niskim (z bardzo małym) prawdopodobieństwem (być może, chyba)

Część B. Kategoryzacja miejsca

Schemat kategoryzacji:

1 2 3 4 5

Czy jest to miejsce „oczywiste”, czy „nieoczywiste”?
(rozstrzygnięcie na podstawie KATALOGU miejsc „oczywistych”)

OCZYWISTE

NIEOCZYWISTE

przejdź do pytania poniżej ↓

wstaw X przy symbolu **ND**
i przejdź do 2

Czy opis miejsca w karcie / kartach opisu miejsca (KOM) pokrywa się choćby z grubsza z opisem w KATALOGU, czy też wykracza poza opis katalogowy?

OPIS W KOM
POKRYWA SIĘ
Z OPISEM
W KATALOGU

OPIS W KOM
WYKRACZA
POZA OPIIS
W KATALOGU

wstaw X przy symbolu **D**
i przejdź do 2

wstaw X przy symbolu **QD**
i przejdź do 2

D	QD	ND

Ryc. 28.3.

Kwestionariusz do identyfikacji,
kategoryzacji, ustalania typu miejsca
i scalenia opowieści o miejscu;
oprac. A.P. Wejland

Do miejsc „oczywistych” procedura operacjonalizacji pozwala zaliczyć te, które znajdują się w katalogu takich miejsc (katalog miejsc „oczywistych”) ustalonym przez historyków i historyków sztuki przed fazą wejścia w teren, pod warunkiem, że ich opis pokrywa się choćby z grubsza z opisem w Kartach Opisu Miejsca (KOM). Gdy opis w kartach wykracza poza opis miejsca w katalogu, miejsce zalicza się do „quasi-oczywistych”. Jeśli miejsce nie ma opisu w katalogu, uznaje się je za „nieoczywiste”. Rozstrzygnięcia operacyjne polegają tu, jak widać, także na rozciągnięciu pierwotnego podziału dychotomicznego do podziału trójczłonowego, lepiej przystającego do danych empirycznych.

____ 3

O zaliczeniu danego miejsca do miejsc objętych dyskursem wspólnotowym z porządku historii decyduje treść i – ustalona przez (odwołujący się do naukowej wiedzy historycznej i antropologicznej) zespół analityków – wewnętrzna, historyczna orientacja poznawcza opisów i opowieści zebranych od rozmówców. Gdy treść i orientacja poznawcza wykazują zabarwienie mityczne, opis i towarzyszącą mu opowieść kategoryzuje się jako element dyskursu wspólnotowego z porządku mitu. Początkowy podział dwuczłonowy i tutaj ulega rozciągnięciu, ponieważ operacjonalizacja domaga się uwzględnienia opisów i opowieści należących do dyskursu półhistorycznego i półmitycznego, łączących więc obie orientacje poznawcze, a nawet mieszających historię z mitem.

1 2 3 4 5

Czy jest to miejsce z porządku historii, czy z porządku historii i mitu, czy z porządku mitu?
(rozstrzygnięcie na podstawie wiedzy antropologicznej)

miejsce z porządku **HISTORII** to miejsce uzyskujące opis historyczny, głównie faktograficzny (opowieść / opowieści o nim ma / mają charakter opowieści historycznej)

wstaw X przy symbolu **H** i przejdź do 3

miejsce z porządku **HISTORII I MITU** to miejsce, w którego opisie oprócz faktów historycznych pojawiają się elementy i wątki mityczne (opowieść / opowieści o nim ma / mają po części charakter legendowy, podaniowy, baśniowy z elementami mirakularnymi itp.)

wstaw X przy symbolu **HM** i przejdź do 3

miejsce z porządku **MITU** (opowieść / opowieści o nim ma / mają charakter czysto mityczny)

wstaw X przy symbolu **M** i przejdź do 3

H	HM	M
☐	☐	☐

1 2 3 4 5

Czy jest to miejsce objęte wiedzą zbiorową (miejsce pamięci wspólnotowej), czy miejsce nieobjęte taką wiedzą (miejsce społecznego zapomnienia)?
(rozstrzygnięcie na podstawie badania terenowego oraz wiedzy antropologicznej)

Ryc. 28.4.

Kwestionariusz do identyfikacji,
kategoryzacji, ustalania typu miejsca
i scalenia opowieści o miejscu;
oprac. A.P. Wejland

<p>miejsce objęte wiedzą zbiorową, opisywane w przynajmniej dwóch opowieściach z różnych spotkań badawczych, MIEJSCE PAMIĘCI WSPÓLNOTOWEJ</p>	<p>miejsce nieobjęte wiedzą zbiorową, wskazywane w opowieści / opowieściach tylko podczas jednego, tego samego spotkania badawczego, niepotwierdzone w innych spotkaniach, MIEJSCE SPOŁECZEGO ZAPOMNIENIA</p>
--	--

wstaw X przy symbolu **P** i przejdź do ❹ wstaw X przy symbolu **Z** i przejdź do ❹

P	Z
<input type="text"/>	<input type="text"/>

❶❷❸❹❺

Uwzględniając odpowiedzi na pyt. ❶, pyt. ❷ i pyt. ❸, na podstawie podanej tabeli zalicz dane miejsce do odpowiedniej kategorii i wpisz poniżej numer kategorii:

NUMER KATEGORII

		D	QD	ND
H	P	1	7	13
	Z	2	8	14
HM	P	3	9	15
	Z	4	10	16
M	P	5	11	17
	Z	6	12	18

OBJAŚNIENIE DO TABELI:

— kategorie miejsc przeznaczonych do dalszych badań (pogłębienia etnograficzne, archeologiczne i historyczne)

— kategorie miejsc wyłączonych z dalszych badań

Ryc. 28.5.

Kwestionariusz do identyfikacji,
kategoryzacji, ustalania typu miejsca
i scalenia opowieści o miejscu;
oprac. A.P. Wejland

____ 5

Rozstrzygnięcie operacyjne, czyli decyzja o tym, które miejsce jest miejscem pamięci, a które miejscem zapomnienia, sprowadza się do zastosowanie prostego kryterium liczby spotkań, w których je opisem i opowieścią przywoływano. Do jego użycia potrzebne jest jednak założenie, że w obrębie jednego spotkania rozmówcy są informacyjnie od siebie zależni, podczas gdy w dwóch oddzielnych spotkaniach, albo w większej liczbie spotkań, mamy do czynienia z informatorami pod tym względem niezależnymi. Za Jerzym Giedyminem przyjmuje się tu, że chodzi o „niezależność [...] w sensie niekorzystania ze swoich wypowiedzi” [Giedymin 1964: 118 przypis 3; Giedymin 1961: 52–62]. Miejsce pamięci to zatem miejsce wymieniane przynajmniej w dwóch spotkaniach przez niezależnych informatorów, miejsce zapomnienia natomiast pojawia się w opisach i opowieściach nawet wielu informatorów, ale w obrębie tylko jednego spotkania

badawczego (co czyni ich informatorami zależnymi). **Ustalenie typu miejsca** wymaga sięgnięcia do przyjętej typologii miejsc. Typologia ta uwzględnia wszystkie trzy kategoryzacje, sprowadzone do prostych operacji analitycznych (ryc. 29.1–2). Skrzyżowanie kategoryzacji może być przedstawione w postaci tabeli, w której:

- oznaczenia D, QD, ND dotyczą podziału miejsc na oczywiste, quasi-oczywiste i nieoczywiste;
- oznaczenia H, HM, H odnoszą się do podziału miejsc z uwagi na rodzaj dyskursu wspólnotowego: z porządku historii, historii i mitu oraz mitu;
- oznaczenia P, Z wskazują na to, czy miejsce jest miejscem pamięci, czy miejscem zapomnienia.

1 2 3 4 5

Po ukończeniu analizy wszystkich opisów i opowieści dotyczących danego miejsca, zebranych w badaniu terenowym, sprawdź **TRAFNOŚĆ KATEGORYZACJI** danego miejsca.

Jeśli kategoria miejsca pozostaje bez zmian, wpisz jej numer do rubryki na pierwszej stronie kwestionariusza.

Jeśli kategoria miejsca musiała ulec zmianie:

— podaj powody zmiany kategorii:

— wpisz nowy numer kategorii do rubryki poniżej oraz do rubryki na pierwszej stronie niniejszego kwestionariusza

NOWY NUMER KATEGORII

Część C. Scalenie opowieści o miejscu

▶ Część C kwestionariusza dotyczy wyłącznie miejsc zaliczonych na podstawie tabeli do kategorii oznaczonych kolorem zielonym, tzn. do jednej z kategorii 7–10 lub 13–16:

Z FORMULARZA / FORMULARZY WYWIADU z wszystkich spotkań badawczych w danej gminie (niezależnie od obszaru badawczego) wybierz i przekopij poniżej **FRAGMENTY ISTOTNE** opowieści o danym miejscu, tzn. fragmenty potwierdzające zaliczenie miejsca do określonej kategorii. Możesz przy tym wykorzystać również zapisy w rubryce „Skrót opowieści o miejscu” w odpowiedniej KARCIE / odpowiednich KARTACH OPISU MIEJSCA.

nr inw. KOM:

nr inw. KOM:

itd.

Ryc. 28.6.

Kwestionariusz do identyfikacji,
kategoryzacji, ustalania typu miejsca
i scalenia opowieści o miejscu;
oprac. A.P. Wejland

Pola tabeli ponumerowano tak, że miejscom o określonych właściwościach przypisany został odpowiedni numer kategorii typologicznej:

		D	QD	ND
H	P	1	7	13
	Z	2	8	14
HM	P	3	9	15
	Z	4	10	16
M	P	5	11	17
	Z	6	12	18

Kolorem zielonym zaznaczono w tabeli typy miejsc – z punktu widzenia założeń projektu (głównie z uwagi na uwypatniony w nim akcent historyczny, a także przykładanie mniejszej wagi do miejsc całkiem „oczywistych” lub należących jedynie do dyskursywnego porządku mitu) – najciekawsze do dalszych badawczych poszukiwań.

Kolorem szarym oznaczone zostały typy miejsc z tego punktu widzenia mniej badawczo interesujące.

Scalenie opowieści o miejscu dotyczy wyłącznie miejsc zaliczonych na podstawie tabeli do typów, czyli kategorii typologicznych, oznaczonych kolorem zielonym. Polega ono na uwzględnieniu wszystkich zebranych o nim opowieści oraz sporządzeniu ich wersji skróconych – takich, które zawierają w pełnym brzmieniu jedynie fragmenty istotne dla trafnej i rzetelnej kategoryzacji.

Analiza na poziomie zbioru miejsc w gminie

Materiałami do analizy na poziomie zbioru miejsc w gminie są pierwotnie teksty badawcze składające się na ich dokumentację, wtórnie zaś zbiór wypełnionych kwestionariuszy, wedle których te dokumentacje były analizowane. Pytanie, czy wykorzysta się do tego wszystkie kwestionariusze, to znaczy dalszym opracowaniem i interpretacją obejmie się wszystkie miejsca ważne w gminie, jakie opisywali i o jakich opowiadali jej mieszkańcy, czy tylko miejsca z kategorii typologicznych oznaczonych na zielono, może uzyskać swoją odpowiedź dopiero w konfrontacji z terenowymi doświadczeniami empirycznymi, czyli po zetknięciu się wstępnych założeń i schematów z terenem badawczym.

Zbiór wypełnionych kwestionariuszy – cały bądź w jakiś sposób zawężony – może być podstawą utworzenia dwóch dokumentów zbiorczych, agregujących dane na temat miejsc branych pod uwagę.

Pierwszym takim dokumentem jest lista (rejestr lub inwentarz) miejsc ważnych w gminie, np. lista uporządkowana wedle numeracji nadanej wydzielonym w niej obszarom badawczym, zawierająca także numery kategorii typologicznych przypisanych tym miejscom w analizie, odsyłająca do poświęconych im opowieści – najtrafniejszych lub najciekawszych, być może także do fotografii, mapek itp. Lista może ponadto uwzględnić wkład każdej z dyscyplin w opis i analizę danego miejsca, np. cytując pochodzące od nich sprawozdania i komentarze.

Drugi dokument to zbiorcza charakterystyka miejsc w danej gminie. Zawierać może ona np. podsumowanie liczby miejsc i liczby kart ich opisu zebranych w tej gminie, również z podziałem na obszary badawcze, czyli z podaniem dla nich częstości względnych, zwykle wyrażanych w procentach.

MIEJSCA PAMIĘCI I ZAPOMNIENIA

BADANIA INTERDYSCYPLINARNE
PÓŁNOCNYCH TERENÓW JURY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

CHARAKTERYSTYKA LICZBOWA

etnograficznych eksploracji terenowych

Część A. Dane podstawowe

Na podstawie zebranych materiałów dla każdej gminy osobno powinny zostać obliczone:
(wpisz ustalone liczby do odpowiednich rubryk)

1. liczba odbytych przez wszystkie tandemy SPOTKAŃ BADAWCZYCH, w tym:

a) liczba spotkań merytorycznych

b) liczba spotkań niemerytorycznych (spotkań typu x)

2. liczba rozmówców, ustalona jako liczba wypełnionych METRYCZEK

3. liczba KART OPISU MIEJSCA

4. liczba zgromadzonych dokumentów typu DOK

5. liczba wykonanych przez tandemy badawcze fotografii FOT

Część B. Dane oparte na analizie KWESTIONARIUSZY

1. Na podstawie wypełnionych KWESTIONARIUSZY oblicz, ile zostało ustalonych dla danej gminy miejsc określonej KATEGORII:
(ustalone liczby wpisz do odpowiednich rubryk w tabeli)

Ryc. 29.1.

Kwestionariusz charakterystyki liczbowej
etnograficznych eksploracji terenowych;
oprac. A.P. Wejland

		D	QD	ND
H	P	1	7	13
	Z	2	8	14
HM	P	3	9	15
	Z	4	10	16
M	P	5	11	17
	Z	6	12	18

2. Korzystając z danych w powyższej tabeli oblicz:

— ile wyznaczono miejsc przeznaczonych do dalszych badań (pogłębienia etnograficzne, archeologiczne i historyczne)

— ile wyznaczono miejsc wyłączonych z dalszych badań

Ryc. 29.2.

Kwestionariusz charakterystyki liczbowej
etnograficznych eksploracji terenowych;
oprac. A.P. Wejland

____ 2

Krytyka metodologiczna – przygotowanie do weryfikacji

Uprzedzające w stosunku do etapu weryfikacji są wszelkie kwestie metodologiczne dotyczące przebiegu i rezultatów analizy na etapie eksploracji. Przygotowując się do etapu drugiego, zaraz po etapie pierwszym można wskazać pojawiające się tam wątpliwości i niejasności, np. przypadki, w których wciąż niepewna wydaje się identyfikacja (nazwa lub lokalizacja) miejsca albo jego kategoryzacja typologiczna.

Wątpliwości związane z nazwą miejsca wynikają głównie z kłopotliwej wariantowości nazw stosowanych przez rozmówców, także z zestawiania (w tym przez tandemy badawcze) nazw z różnych oficjalnych map z nazwami stosowanymi w dyskursie lokalnym. Nie jest rzadkością posługiwanie się w wywiadach nazwami „podwójnymi”, np. nazwą obecną wspartą określeniami

dawnymi. Niepewna kategoryzacja może mieć natomiast za przyczynę – niewyjaśnione przez tandem podczas spotkania – trudności ze zrozumieniem języka rozmówcy, retoryczne osobliwości jego opowieści o danym miejscu (np. stylizację historyczną relacji w istocie podaniowej lub legendowej), krytyczną postawę rozmówcy wobec wspólnotowego dyskursu (np. że się w nim coś wprawdzie opowiada, ale za opowieścią nie stoi żadna prawdziwa wiedza ani społeczna pamięć, lecz tylko pusty kulturowy szablon) itd.

Miejsca kłopotliwe warto potraktować ze szczególną dbałością: dokonać pełnej, a nie tylko wybiórczej transkrypcji opowieści i uwzględnić w pełniejszym zakresie inne dotyczące ich dokumenty (zdjęcia, mapy itp.). O ile to możliwe (gdy zespół badawczy jest jeszcze w terenie), w sytuacjach wyjątkowo trudnych albo metodologicznie intrygujących wypada nawet rozważyć epizodyczne nawroty terenowej eksploracji, to znaczy powrót do rozmówców choćby z jedną istotną wątpliwością czy niejasnością.

Do weryfikacji mogą być (zwłaszcza przez zespół analityków) zaproponowane kryteria ograniczające pulę uwzględnianych w niej miejsc. Z jednej strony, mogą to być proste kryteria fizyczne, geograficzne, pozwalające wybrać do weryfikacji np. miejsca z określonego rejonu gminy – z jednej wsi, z jakiejś okolicy o charakterystycznym układzie krajobrazu itp. Z drugiej strony, rozważane być mogą kryteria kulturowe, etnograficzne lub historyczne, na podstawie których wybierze się do weryfikacji np. miejsca związane z jakąś żyjącą kiedyś w gminie grupą etniczną (szczególnie z mieszkającymi na tych terytoriach przez pokolenia Żydami) lub z jakimiś wydarzeniami z dawniejszej (ale wciąż przez najstarszych) pamiętanej historii (przede wszystkim z II wojną światową). Szczegółowy wybór kryteriów może być podyktowany założonymi kompetencjami i zainteresowaniami lokalnych ekspertów, lecz również innych uczestników dyskusji na sesji z referatami, konsultacji społecznych i zogniskowanych dyskusji grupowych.

Analiza materiałów – etap 2: weryfikacja

Analiza na poziomie pojedynczego miejsca

Materiałami do analizy na poziomie pojedynczego miejsca są w tym etapie – jak w etapie poprzednim – dokumenty badawcze składające się już wcześniej na jego dokumentację oraz dokumenty dodane do niej w rezultacie wspólnotowej weryfikacji. Istotna różnica polega tu na tym, że nie wszystkie miejsca z ich opisami i opowieściami o nich są poddawane sprawdzeniu, nie ze wszystkich zatem zgromadzonych materiałów w tym etapie się korzysta. Dokumentami dodanymi, dotyczącymi niektórych tylko miejsc, są transkrypty odnoszących się do nich wypowiedzi w dyskusji na sesji z referatami, podczas konsultacji społecznych i zogniskowanych dyskusji grupowych.

Weryfikacja na tym poziomie analizy może dotyczyć trafności każdego z zadań składowych:

- identyfikacji miejsca;
- kategoryzacji miejsca;
- ustalenia typu miejsca;
- scalenia opowieści o miejscu.

W związku z praktycznymi celami towarzyszącymi weryfikacji, szczególnej wagi nabiera sprawdzenie trafności kategoryzacji miejsc, zwłaszcza kłopotliwych. Wspólnotowe ożywienie pamięci i wspólnotowe wprawienie w ruch interpretacji kulturowej może bowiem w tym etapie skłonić badaczy do zmiany – ustalonego w analizie – statusu miejsca w ramach przyjętej kategoryzacji.

I tak np. miejsce uznane początkowo za „oczywiste” może wymagać zmiany swojego typologicznego statusu, ponieważ do jego opisów, zgodnych z wyjściowym katalogiem, dodane zostają podczas konsultacji społecznych jakieś szczegóły (historyczne, krajoznawcze itp.) wcześniej tam nieuwzględnione.

Podobnie miejsce objęte – jak się wydawało – wyłącznie dyskursem wspólnotowym z porządku mitu, dzięki zdaniu lokalnego eksperta historyka, twierdzącego, że w opowieściach o nim tkwi (dobrze udokumentowane w źródłach) ziarno historycznej prawdy, może zostać przeniesione do kategorii miejsc objętych dyskursem mieszanym – i mitycznym, i historycznym. Możliwe są wszakże i przesunięcia w odwrotnym kierunku: z obszaru historyczności i faktyczności do obszaru czystej, mityzującej rzeczywistości fikcji („tak opowiadają tu – tłumaczy ekspert – niektórzy ludzie, ale to tylko miejscowa legenda”) albo – to wariant mniej radykalny – do obszaru półhistoryczności i półmityczności (gdy np. w toku konsultacji społecznych ktoś z mieszkańców wprowadza – wcześniej niepojawiające się w badawczych materiałach – wątki podaniowe).

Ta sama sytuacja dotyczy miejsca, które – skategoryzowane jako miejsce zapomnienia – okazuje się jednak (na gruncie przyjętych zasad operacjonalizacji) miejscem społecznej pamięci, ponieważ w toku konsultacji społecznych pojawia się jeszcze ktoś „informacyjnie niezależny”, kto o danym miejscu sporo wie, kto je pamięta i o nim opowiada, a nawet obiecuje jego wspólną z badaczami wizytację.

Weryfikacja na poziomie pojedynczego miejsca może – nie zmieniając jego statusu – dodać nowe opowieści o nim, powiększające pulę opowieści już badaczom znanych, włączonych do jego dokumentacji w etapie eksploracji. Mogą to być również opowieści już znane, lecz w nowych, pełniejszych narracyjnych wariantach, np. dużo obszerniej przedstawiające wydarzenia związane z przeszłością miejsca i jego palimpsestową biografią.

Analiza na poziomie zbioru miejsc w gminie

Materiały – opisy i opowieści dodane w toku weryfikacji – mogą posłużyć również do sprawdzenia trafności listy (rejestru lub inwentarza) miejsc ważnych w gminie. Po ich uwzględnieniu lista ta, nawet liczbowo niezmienniona, może wymagać korekt. Może się jednak zdarzyć, że badacze staną przed problemem jej poszerzenia (włączenia do niej miejsc niepojawiających się w opowieściach zebranych w etapie pierwszym) bądź uszczuplenia (usunięcia z niej miejsc wadliwie rozpoznanych, np. podwójnie – ze względu na dwie odmiennie brzmiące nazwy – zapisanych, uznanych więc za dwa różne miejsca).

Przy zmianie listy wymagać też może przeróbki zbiorcza charakterystyka miejsc w danej gminie. Zawierać ona może teraz zmienioną liczbę miejsc ważnych w całej gminie, a w jej podziale na obszary badawcze – zmienione dla nich częstości względne.

Krytyka metodologiczna – przygotowanie do diagnozy archeologicznej

Eksploracja i weryfikacja, jako składniki diagnozy etnograficznej, wyprzedzają – zgodnie z przyjętą w realizacji projektu ogólną strategią – eksplorację i weryfikację archeologiczną. Dla terenowych prac archeologów i stawianej przez nich diagnozy najistotniejsza jest, jak się wydaje, sporządzona przez antropologów lista miejsc ważnych, wynikająca ze spotkań w terenie, a następnie – dzięki zaangażowaniu i aktywizacji wspólnoty i jej dyskursu – sprawdzona.

Lista ostatecznie przekazana archeologom przez antropologów może – z racji ich własnej diagnozy terenowej – z rozmaitych powodów ulec przetworzeniu. Swoje wysiłki badawcze mogą oni wszakże kierować na sprawdzenie trafności wskazówek wysnutych z badania etnograficznego. Obie wersje listy warto metodologicznie skomentować, traktując je jako ważny wynik osobnych działań w terenie każdej z dyscyplin, a zarazem jako efekt ich badawczej współpracy.

rozdział szósty

**metodyka
diagnozy
archeologicznej**

Olgierd Ławrynowicz
Instytut Archeologii
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytet Łódzki

Przyjęcie najbardziej odpowiednich metod i procedur diagnozy archeologicznej wynika z potrzeby uzyskania określonych rezultatów badawczych. W przypadku projektu *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej* już na etapie koncepcyjnym ustalono, że celem badań archeologicznych stanie się przejście od narracji o przeszłości, zebranych od przedstawicieli lokalnej społeczności, ku ich umiejscowieniu w czasie i przestrzeni – włączeniu współczesnych ustnych relacji w nurt procesów historycznych. Takiemu podejściu przyświeca założenie, że zebrane narracje są mniej lub bardziej dokładnym zapisem (echem, odwzorowaniem) przeszłych wydarzeń, usytuowanych w konkretnych miejscach w krajobrazie fizycznym. Miejsca te posiadają własną, unikalną strukturę archeologiczną, będącą elementem współczesnego krajobrazu kulturowego i swoistym materialnym zapisem przeszłych wydarzeń. Celem poznawczym diagnozy archeologicznej staje się zatem konfrontacja tych dwóch zapisów przeszłości, przechowywanych w pamięci ludzkiej o miejscu oraz w strukturze archeologicznej tego miejsca.

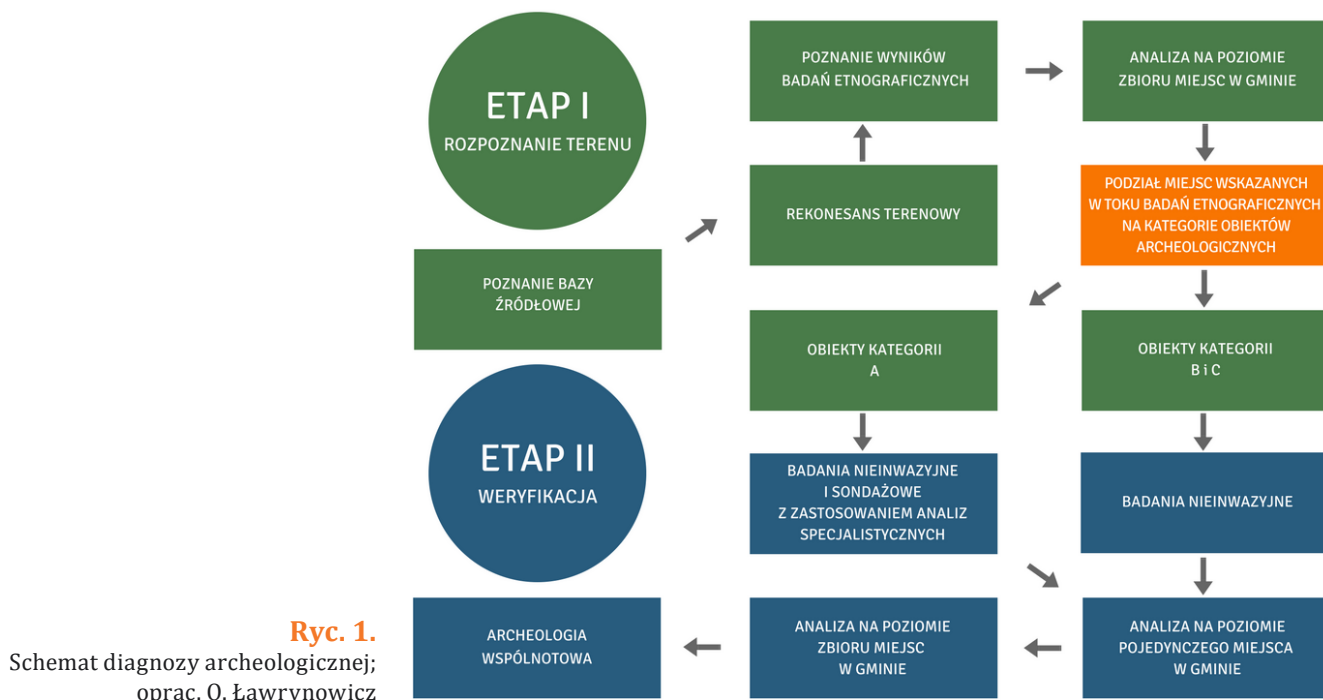
Diagnoza archeologiczna przeprowadzana jest na poziomie pojedynczego miejsca oraz na poziomie zbioru miejsc na terenie badanej gminy. Jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy w danym miejscu lub miejscach znajdują się elementy kultury materialnej mogące potwierdzić, zaprzeczyć lub zmodyfikować wiedzę o przeszłości, wypływającą z zebranych opowieści. Najważniejszym etapem diagnozy archeologicznej, będącym bezpośrednim elementem opisywanego programu badawczego, jest weryfikacja. Pojęcie to w archeologii umownie rozumiane jest jako działanie dążące do potwierdzenia, wykluczenia lub korekty przyjętej hipotezy [por. Cattachio 1986: 44]. Poddaje się jej miejsca identyfikowane na podstawie wcześniejszych badań i prospekcji archeologicznych, źródeł pisanych, ikonograficznych lub kartograficznych. Klasycznym polskim tego przykładem jest weryfikacja datowania czasu powstania, funkcjonowania, a w niektórych przypadkach także definitywnego opuszczenia wczesnośredniowiecznych grodów na terenie Wielkopolski w dobie ekspansji politycznej Piastów [por. Kajzer 1996: 115–121]. W przypadku archeologii współczesności (ang. *archaeology of recent past*), która wpisuje się w interdyscyplinarny charakter opisywanego projektu [zob. Rozdział pierwszy], obok źródeł tradycyjnie wykorzystywanych w archeologii, weryfikowane są także źródła mówione. Sprawdzana jest więc trafność wskazówek uzyskanych podczas badań etnograficznych [zob. Rozdział piąty].

Na dobór stosowanych w „projekcie jurajskim” metod badawczych wpływ ma przyjęte *a priori* założenie, że obiektem zainteresowania archeologów staną się struktury materialne wytworzone lub przetworzone nie wcześniej niż w XIX w., czyli w czasach, którymi do niedawna nie zajmowała się archeologia historyczna [por. Kajzer 1996: 67]. Taki zakres chronologiczny wpisuje się w przedmiot

badan szeroko rozumianej archeologii współczesności [González-Ruibal 2014; Zalewska 2016a]. Wydaje się bowiem mało prawdopodobne, aby pamięć o danym miejscu, przekazywana z pokolenia na pokolenie w ramach komunikacji pierwotnej (nieformalnej i osobistej), nie zakłócona komunikacją instytucjonalną (formalną, urzędową), sięgała starszych okresów. Dlatego też spośród wielu określeń, jakie nadawane są archeologii zajmującej się nieodległą przeszłością, najbardziej adekwatnym w przypadku projektu, o którym mowa, jest „archeologia nas” (ang. *archaeology of us*) [Modern Material Culture...: 1981, Zalewska 2016a: 22], odwołująca się do kultury materialnej przynależnej społecznościom współczesnym w kontekście prowadzonych badań.

Przewodnim tematem, jaki podejmuje archeologia zajmująca się niedawną przeszłością jest materialne dziedzictwo współczesnych konfliktów zbrojnych [m.in. *Katyń...* 2005; Kola 2005; Schofield 2009; *Matériel Culture...* 2002; Ławrynowicz, Żelazko 2015; Zalewska 2016a, 2016b]. Już na wstępnym etapie prac prowadzonych na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej przyjęto, że struktura i zawartość miejsc, powstałych lub/i przetworzonych w wyniku przekształceń lokalnego krajobrazu w czasie dwóch ostatnich wojen światowych oraz w okresie powojennym, staną się ważnym, jeśli nie najważniejszym obiektem badań archeologicznych. Wyjątkowość wydarzeń czasów konfliktów zbrojnych, ich często traumatyczny i szerzej nieujawniony (osobisty, rodzinny, lokalny) charakter powodują, że archeolodzy współczesności zazwyczaj koncentrują się w swoich działaniach na badaniu mogił żołnierzy, partyzantów, ofiar zbrodni wojennych, fortyfikacji wojennych, pól bitewnych i miejsc katastrof komunikacyjnych. Wiele z tych miejsc nie zostało rozpoznanych w wyniku badań z zakresu historii, źródłem ich poznania są bowiem często jedynie wspomnienia świadków oraz przekształcona przestrzeń, którą nazwać można krajobrazem konfliktu (ang. *landscape of conflict*) [np. Shackel 2003]. Celem tak uprawianej archeologii staje się więc przywracanie pamięci o wydarzeniach zapomnianych, składanie historii z nielicznych pozostałości, badanie procesu dekonstrukcji zachodzącego w ludzkiej pamięci i wypełniania luki po ginącej strukturze materialnej. Należy jednak podkreślić, że w działaniu tym archeolog staje przed dylematem etycznym, wynikającym ze świadomości, że z jednej strony dla uczestników trudnych (z różnych względów) wydarzeń zapomnianie mogłoby stanowić formę terapii, z drugiej zaś dzięki jego badaniom przeszłość zostaje ponownie przypomniana, a wiedza o niej ma nową szansę, by być przekazaną przyszłym pokoleniom [Buchli, Lucas 2001].

Etyczny aspekt badań archeologicznych, szczególnie prac wykopaliskowych związanych z przeszłymi wydarzeniami trudnymi, wymaga, aby badania takie poprzedzone zostały poinformowaniem miejscowej społeczności oraz lokalnych autorytetów. Istotne jest dotarcie do mieszkańców z komunikatem, że badania prowadzone są w dobrej wierze, w celu wyjaśnienia historii z przeszłości, przewrócenia pamięci o miejscu, uczczeniu wydarzenia lub osoby. W przeciwnym razie intencje archeologa potraktowane mogą zostać jak poszukiwanie skarbów, szukanie sensacji, rozdrapywanie ran. Przyjazne relacje z mieszkańcami, związane np. z objaśnianiem procesu badań wykopaliskowych, mogą przyczynić się do otwarcia wcześniej nieujawnionych „zasobów pamięci”, pozyskiwania nowych, bardziej szczegółowych informacji o przeszłości badanego obiektu [por. niżej – badania etnoarcheologiczne].

Badania archeologiczne w „projekcie jurajskim”, określane mianem diagnozy, podzielone zostały na dwa etapy: rozpoznanie terenu oraz badania weryfikacyjne (nieinwazyjne i sondażowe) (ryc. 1). W trakcie rozpoznania terenu, zespół archeologów zapoznaje się z dostępną bazą źródłową oraz dokonuje wstępnego rekonesansu terenu badanej gminy. Na tym etapie pracy miejsce zaczyna być interpretowane poprzez swą strukturę i zawartość, stając się obiektem w rozumieniu archeologicznym. Rejestrowane obiekty dzieli się następnie na trzy kategorie. Każda z nich cechuje się innymi potrzebami badawczymi na etapie weryfikacji, a więc i zastosowaniem różnych metod. Badania nieinwazyjne oraz sondażowe różnorodnych obiektów wymagają ponadto odpowiedniej organizacji. Rezultatem obu etapów diagnozy archeologicznej jest analiza uzyskanych materiałów, zarówno na poziomie pojedynczego obiektu, jak i na poziomie ich zbioru w ramach gminy.

ETAP 1: ROZPOZNANIE TERENU

Zapoznanie się z bazą źródłową i rekonesans terenowy

Każde terenowe badania archeologiczne poprzedzone powinny być przygotowaniem polegającym na zebraniu i wstępnej analizie dostępnego materiału źródłowego oraz przeprowadzeniu rekonesansu terenowego. Materiałami źródłowymi są w opisywanym projekcie wyniki kwerendy przeprowadzonej przez archeologów, historyków i historyka sztuki na temat badanej gminy. Składają się one z zarysu dziejów gminy, ze szczególnym uwzględnieniem okresu od przełomu XVIII i XIX w. do czasów współczesnych oraz wykazu miejsc „oczywistych” [zob. Rozdział trzeci], które z założenia nie są właściwym przedmiotem badań, stanowią jednak zasadniczy element krajobrazu geograficznego i kulturowego.

Pogłębieniu wiedzy o badanej gminie służy wyjście w teren, jeszcze przed badaniami etnograficznymi. Ma ono formę objazdu badaczy terenowych: archeologów, etnologów i historyka

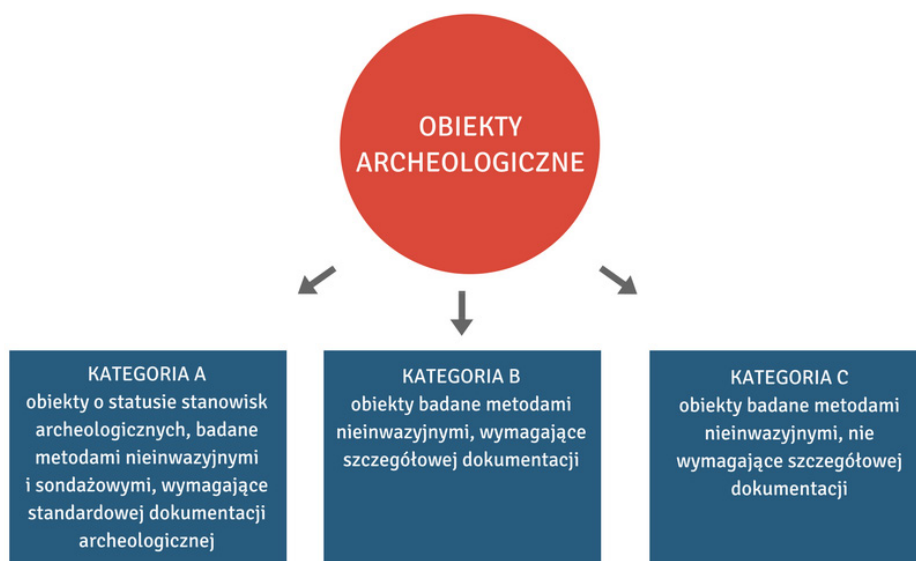
sztuki. Pierwszy kontakt z terenem staje się okazją do poznania specyfiki gminy, jej geografii, struktury osadniczej, możliwości komunikacyjnych, mogących mieć znaczenie przy planowaniu poszczególnych zadań badawczych. Podczas objazdu doprecyzowywane są granice obszarów badawczych w ramach badanych gmin (ryc. 2).

Najważniejszą bazą źródłową wykorzystywaną przy podejmowaniu terenowych badań archeologicznych są jednak wyniki wiosennych badań etnograficznych: lista miejsc pamięci (pamiętanych przez wielu rozmówców) i miejsc zapomnienia (pamiętanych przez nielicznych rozmówców), zaproponowana do dalszych badań etnograficznych (weryfikacyjnych), będąca jednocześnie spisem obiektów przeznaczonych do badań archeologicznych. Lista ta może ulec uzupełnieniom o miejsca niepamięci (nie wspomniane przez rozmówców), które dla archeologów są czytelne w krajobrazie fizycznym lub wiedza o nich jest wynikiem kwerendy historycznej.

Ryc. 2.

Objazd terenowy badaczy; Góra Skarzawa (gmina Mstów); na zdjęciu mgr Aleksander Andrzejewski, dr Irmina Gadowska, dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz, dr Olgierd Ławrynowicz; fot. M. Majorek; wrzesień 2014 r.

Ryc. 3.

Kategorie weryfikowanych obiektów archeologicznych; oprac. O. Ławrynowicz

Przyjęte w projekcie odwoływanie się przez archeologów do wyników badań etnograficznych traktować należy jako jedną z nieinwazyjnych metod lokalizacji stanowisk archeologicznych. Może ona stanowić bardzo pomocne narzędzie, komplementarne szczególnie w stosunku do metod teledetekcyjnych, wykorzystujących zdjęcia satelitarne, lotnicze oraz wyniki lotniczego skanowania laserowego [ang. *Light Detection and Ranging* (LiDAR) lub *Airborne Laser Scanning* (ALS)].

Analiza na poziomie zbioru miejsc w gminie

95

Ramy organizacyjne, które wyznaczają zakres każdego terenowych badań archeologicznych, są podstawowym wyznacznikiem, zgodnie z którym przeprowadzana jest pierwsza analiza na poziomie zbioru miejsc w danej gminie. Już w toku przygotowań do badań przyjęto założenie, że liczba wszystkich obiektów (miejsc pamięci, zapomnienia i niepamięci) wytypowana do archeologicznych badań terenowych w jednej gminie, nie powinna przekraczać czterdziestu. Na badania terenowe prowadzone w dwóch gminach przeznaczono bowiem trzy tygodnie (z możliwością przedłużenia do pięciu). Poprzez wstępną analizę zbioru miejsc w gminie, poszczególne obiekty dzielone są na trzy kategorie (ryc. 3):

- **kategoria A:** obiekty badane metodami nieinwazyjnymi, wymagające standardowej, dokładnej dokumentacji archeologicznej, poddane dodatkowej penetracji przy użyciu wykrywacza metalu, świdra strzemiączkowego oraz wykopów sondażowych o szer. 1 m lub 1,5 m. Obiekty te mają status stanowisk archeologicznych i badane są za zgodą Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach (Delegatura w Częstochowie). Liczba stanowisk archeologicznych badanych na terenie dwóch gmin nie powinna przekraczać czterech;
- **kategoria B:** obiekty badane metodami nieinwazyjnymi, wymagające szczegółowej dokumentacji. W trakcie badań wypełniana jest Karta Opisu Obiektu (KOO), której zasadniczymi elementami są domiar GPS, dokumentacja fotograficzna, opis oraz dokładny szkic (ryc. 4). Do tej kategorii zalicza się słabo zachowane unikalne elementy krajobrazu oraz miejsca o niezachowanej (niewidocznej) strukturze archeologicznej, wymagające weryfikacji ze

względu na brak wystarczającej dokumentacji w źródłach pisanych i ikonograficznych, np. miejsca, w których znajdowały się zabudowania mieszkalne i gospodarcze, nieoznaczone miejsca pochówku. W badaniach mogą być wykorzystywane metody teledetekcyjne, geomatyczne i geofizyczne [np. Misiewicz 1999; Banaszek, Pospieszny 2011];

- **kategoria C:** obiekty badane metodami nieinwazyjnymi, nie wymagające szczegółowej dokumentacji. W trakcie badań uzupełniana jest karta opisu obiektu (KOO), której zasadniczymi elementami są domiar GPS, dokumentacja fotograficzna, krótki opis oraz szkic. Do tej kategorii zalicza się większość obiektów wytypowanych do badań. Są to:
  - dobrze zachowane elementy krajobrazu, takie jak obiekty sakralne (przydrożne kapliczki, kościoły), obiekty dworskie i podworskie, place, odcinki ulic, oznaczone miejsca pochówku;

KARTA OPISU OBIEKTU

Lokalizacja:				Data:	
Numer obiektu:		GPS:			
Numer KOM:		Numer fotografii:			
Długość:		Funkcja:			
Szerokość:					
Głębokość:					
Wysokość:					
Opis:					
Fotografia/szkic:					
	Zapisałi:				

Ryc. 4.
Formularz karty opisu obiektu (KOO);
oprac. O. Ławrynowicz, M. Rak

- obiekty będące słabo zachowanymi elementami krajobrazu oraz miejsca o niezachowanej (niewidocznej) strukturze archeologicznej, nie wymagające weryfikacji ze względu na wystarczającą dokumentację w źródłach pisanych i ikonograficznych, np. miejsca, w których znajdowały się kościoły, cmentarze, bożnice, dwory, lotniska, karczmy itp.;
- słabo zachowane, unikalne elementy krajobrazu, do których dostęp jest ograniczony ze względu na brak wyrażenia zgody na badania przez właściciela terenu.

Wzajemne proporcje poszczególnych kategorii obiektów mogą rozkładać się różnie w poszczególnych gminach, co jest przede wszystkim efektem różnorodności społecznej, kulturowej i geograficznej badanego obszaru.

Oznaczenia obiektów kategorii A, B i C, zawarte w dokumentacji rysunkowej, fotograficznej, opisowej i inwentarzowej nawiązują do lokalizacji obiektów w ramach obszarów badawczych, dzięki czemu łatwiejsze jest zestawianie wyników badań archeologicznych i etnograficznych.

ETAP 2: WERYFIKACJA ARCHEOLOGICZNA – BADANIA NIEINWAZYJNE I SONDAŻOWE

Metody badań

Archeologiczną metodą weryfikacji różnorodnych zasobów źródłowych, dotyczących miejsca w krajobrazie fizycznym są badania terenowe. Miejsce wskazywane przez rozmówców, do momentu jego prospekcji terenowej, jest bytem mniej lub bardziej hipotetycznym i należy podkreślić, że badania archeologiczne nie muszą zmienić takiego stanu rzeczy. W przypadku narracji odnoszących się do wydarzeń mało lub w ogóle nie ingerujących w strukturę fizyczną miejsca albo miejsc gruntownie przekształconych w czasie po opisywanych wydarzeniach, działania archeologa prowadzą się do rejestracji wskazanego terenu¹. Jedynym reliktem przeszłości pozostaje pamięć ukontekstowana fizycznością miejsca (wzbogacona o nowe informacje wynikające z bycia w terenie) lub ukontekstowująca jego fizyczność (wzbogacająca o nim wiedzę). Pamięć odwołuje się tu często do emocji oraz świadomości wyjątkowości i ważności wydarzeń związanych z miejscem w aspekcie historycznym i tożsamościowym: narodzin lub śmierci, ważnych spotkań, bohaterskich walk, tragedii itp.

Badania archeologiczne obiektów kategorii A dążą do uzyskania stosunkowo dużego zasobu podstawowych informacji, takich jak datowanie jednostek stratygraficznych na podstawie typologii zabytków ruchomych oraz metod fizyko-chemicznych, stwierdzenie występowania konstrukcji budowlanych lub pochówków oraz ustalenie ich rodzajów, a także, docelowo, ustalenie czasu funkcjonowania obiektu i jego przeznaczenia. Interesującym zagadnieniem, szczególnie w kontekście wiedzy czerpanej z bezpośredniego otoczenia kulturowego badanego obiektu, czyli z ustnych relacji reprezentantów społeczności lokalnej, może być także rekonstrukcja procesu przekształceń struktury obiektu po jego opuszczeniu lub zmian jego funkcji. W tym ostatnim przypadku badania archeologiczne mogą wzbogacić wiedzę o przeszłości miejsca poprzez ukazanie jej fazowości, odbijającej się w jakimś stopniu w treści wielowarstwowego zapisu, swoistej stratyfikacji znaczeń, określanej mianem palimpsestu [Zalewska 2011, 2014b].

1 Nawiązując do tytułu interdyscyplinarnej konferencji naukowej zorganizowanej w 2015 r. w Krakowie i powstałej po niej pracy zbiorowej (*Miejsca po – miejsca bez*), można powiedzieć, że są to miejsca bez materialnych reliktyw lub/i po przekształceniu [zob. *Miejsca po...*, 2015].

Do uzyskania takich rezultatów nie są konieczne tradycyjne prace szerokopłaszczyznowe, prowadzone przez kilka sezonów badawczych. Najczęściej wystarczającą procedurą badawczą jest nieinwazyjna prospekcja terenowa [por. m.in. Renfrew, Bahn 2002: 67–110; Ławecka 2003], wpisująca się w tendencje współcześnie uprawianej archeologii, zgodnie z którymi należy unikać metod niszczących stanowiska archeologiczne [por. np. *Karta Ochrony...* 1990: art. 5]. Badaniom nieinwazyjnym przyświeca bowiem założenie, że wyzwaniem archeologii jest nie tylko rozpoznanie, ale także rejestrowanie coraz mniej trwałego krajobrazu kulturowego [np. Lozny: 2006; Kobyliński: 2006]. Dokumentowanie zastanego przez badacza *status quo* miejsc (obiektów) powstałych lub przetworzonych w czasach nowożytnych i najnowszych ma więc dodatkowy walor konserwatorski i popularyzacyjny: utrwala informację o dziedzictwie kulturowym nie objętym jeszcze (sic!) ochroną prawną.

Przystępując do sondażowych badań wykopaliskowych należy mieć świadomość nieodwracalnej ingerencji w nawarstwienia geologiczne i kulturowe (ryc. 5). W przypadku natrafienia w wykopie sondażowym na struktury zabytkowe, wskazane jest zaniechanie dalszej eksploracji lub poszerzenie wykopu w celu uchwycenia całości odkrytego obiektu (np. grobu) lub jego reprezentatywnej części (np. konstrukcji murowanej) i dalszej eksploracji [Baker 1994: 21–35; Kajzer 1999: 29–37].

Ryc. 5.

Badania sondażowe w Piasku (gmina Janów);
na zdjęciu Bartosz Puliński, Damian Ścigalski
(studenci archeologii UŁ);
fot. M. Majorek; lipiec 2016 r.

Ryc. 6.

Nieinwazyjne badania archeologiczne;
Góra Chrapoń k. Zawady (gmina Mstów);
na zdjęciu Ewelina Miksa
(studentka archeologii UŁ);
fot. M. Rak; listopad 2015 r.

Inną cechą wyróżniającą badania wykopaliskowe stosunkowo młodych struktur archeologicznych bywa konieczność oddzielenia odkrytych reliktyw przedmiotów, uznanych za zabytkowe, od wytworów popularnych, traktowanych jako współczesne odpady. W projekcie przyjęto, że o ile wszystkie odkryte przedmioty powinny być odnotowane w dokumentacji archeologicznej, o tyle jedynie ich część, związana bezpośrednio z problematyką badanego obiektu lub z innych względów wyjątkowa, podlega inwentaryzacji i włączeniu do materiału zabytkowego. W przypadku przedmiotów (zabytków) występujących masowo (np. ułamków niezdobionych kafli piecowych z poł. XX w.)², postulowane jest pobranie i zabezpieczenie ich reprezentacji. Chociaż działanie takie nacechowane jest arbitralnością, wpisuje się w subiektywny charakter badań humanistycznych oraz paradygmat pragmatyczności archeologicznych badań terenowych, konieczny chociażby ze względu na ograniczenia magazynowe zbiorów muzealnych³.

Odrębnym zagadnieniem jest przygotowanie merytoryczne członków ekipy badawczej do czynności pozyskiwania i wstępnej interpretacji ruchomego materiału zabytkowego jeszcze w trakcie badań wykopaliskowych. Dotyczy to także umiejętności szybkiego zabezpieczenia wyrobów z materiałów organicznych (drewna, skóry, tkaniny, papieru), poddanych przecież niedługiemu procesowi podepozycyjnemu, a więc często, jak na źródła archeologiczne, stosunkowo dobrze zachowanych. W przypadku badań wykopaliskowych dwudziestowiecznych obiektów związanych z działalnością militarną, istotne jest zachowanie szczególnej ostrożności ze względu na możliwość zalegania w ziemi materiałów wybuchowych.

2 Reprezentatywny charakter ma np. zbiór kafli piecowych, fragmentów szyb okiennych oraz metalowych konstrukcji budowlanych odkrytych w warstwach zasypiskowych w piwnicach nieistniejących już oficyn dwóch kamienic przy ul. S. Sterlinga 14/16 w Łodzi, pełniących funkcję penitencjarną dla więźniów politycznych w latach 1939–1956 [Ławrynowicz 2014].

3 Warto zwrócić tu uwagę, że w przypadku „klasycznej” archeologii, to właśnie odpady (śmieci) stanowią główny zasób źródłowy do poznania dawnej kultury materialnej [Krupa-Ławrynowicz, Ławrynowicz 2012].

W przypadku obiektów kategorii B i C działania archeologów polegają na dokładnej obserwacji i przeważnie ograniczają się do potwierdzenia wyników prac etnograficznych, wykonania fotografii oraz wypełnienia Karty Opisu Obiektu (KOO). Badania te mają formę poszerzonego rekonesansu (ryc. 6). Często wiążą się z zadokumentowaniem subiektywnie wybranych elementów struktury archeologicznej miejsca, w czym bliskie są popularnym ostatnio eksploracjom przestrzeni niedawno opuszczonych (por. np. Kobiąłka 2016). Jeżeli obserwacja obiektu wzbudza przypuszczenie, że może mieć on dodatkowe cechy w stosunku do tych, które wynikają z danych etnograficznych oraz innych zasobów źródłowych, możliwe jest przeprowadzenie bardziej szczegółowych badań, a więc i przeniesienie obiektu do innej kategorii. W sytuacji gdy do danego obiektu kategorii C dostęp jest ograniczony ze względu na brak zgody właściciela terenu na prowadzenie badań, uzyskanie takiej zgody w późniejszym etapie działań terenowych może także stać się powodem do podjęcia bardziej szczegółowych prac terenowych.

Ryc. 7.

Przykład obiektu poddanego badaniom nieinwazyjnym; młyn w Białej Wielkiej (gmina Lelów); fot. A. Majewska; lipiec 2016 r.

Ryc. 8.
Przykład obiektu poddanego badaniom
nieinwazyjnym; współczesna stacja paliw,
wg relacji mieszkańców usytuowana
w miejscu dawnej karczmy;
Przymiłowice (gmina Olsztyn);
fot. M. Majorek; czerwiec 2015 r.

Ryc. 9.
Fragmenty samolotu wojskowego znalezione
w czasie badań powierzchniowych
miejsca katastrofy lotniczej z czasów II wojny
światowej; Lgoczanka (gmina Janów);
fot. O. Ławrynowicz; listopad 2016 r.

Badania terenowe obiektów kategorii C, choć teoretycznie ograniczone do wykonania prostej dokumentacji miejsca wskazanego przez etnologów (ryc. 7–8), mogą posłużyć do uzyskania kolejnych informacji na etapie analizy zadokumentowanych elementów obiektu (ryc. 9). Analizę tę wykonują, obok archeologów, także historycy i historyk sztuki [zob. Rozdziały siódmy i ósmy]. Możliwe jest, że dopiero na tym etapie odkrywane są cechy obiektu, pominięte we wcześniejszych opracowaniach naukowych.

Podobne zastrzeżenie dotyczy także obiektów kategorii A i B, choć tutaj można spodziewać się bardziej wiążących rezultatów jeszcze na etapie badań terenowych. W przypadku obiektów kategorii B nowe ustalenia mogą wnieść badania geofizyczne, potwierdzające występowanie lub zwiększające prawdopodobieństwo występowania pod powierzchnią ziemi relikwów kultury materialnej [Compana 2009].

	22 VI pn.	23 VI wt.	24 VI śr.	25 VI czw.	26 VI pt.	29 VI pon.	30 VI wt.	1 VII śr.	2 VII czw.	3 VII pt.	5 VII nd.	6 VII pn.	7 VII wt.	8 VII śr.	9 VII czw.	10 VII pt.	11 VII sob.
Tandem nr 1	MA1	MAN	MAN	MAN	MAN	MA1	MA1	MA1	MA2	MC	OAN	MA4	MA3	MA1	MA3	MA1	MAN
Tandem nr 2	MA1	MAN	MAN	MAN	MAN	MA1	MA1	MB	MA4	MA1	OAN	MC	MA3	MA1	MA3	MA1	MAN
Tandem nr 3	MA1	MAN	MAN	MAN	MAN	MA2	MB	MA4	MA1	MA1	OAN	MA1	MA3	MA1	MA3	MA1	MAN
Tandem nr 4	MA1	MA1	MA1	MA1	OB	OC	MA2	MA2	MA1	MA3		MA1	MA1	MA3	MA1	MA3	
Tandem nr 5	MA1	MA1	OB	MA1	MA1	OB	MA2	MA2	MA1	MA3		MA1	MA1	MA3	MA1	MA3	
Tandem nr 6	OC	OB	OC	MA1	MA1	MA2	MA2	MA1	MA3	MA3		MA4	MA1	MA3	MA1	MA3	

MA1: badania obiektu kategorii A (st. 1) w gminie Mstów: Góra Skarzawa

MA2: badania obiektu kategorii A (st. 2) w gminie Mstów: Las k. Krasie

MA3: badania obiektu kategorii A (st. 3) w gminie Mstów: Las k. Jaskrowa

MA4: badania obiektu kategorii A (st. 4) w gminie Mstów: Rzeka Warta w Mstowie

MB: badania obiektów kategorii B w gminie Mstów

OB: badania obiektów kategorii B w gminie Olsztyn

MC: badania obiektów kategorii C w gminie Mstów

OC: badania obiektów kategorii C w gminie Olsztyn

MAN: działania animacyjne w ramach archeologii wspólnotowej w gminie Mstów

OAN: działania animacyjne w ramach archeologii wspólnotowej w gminie Olsztyn

Ryc. 10.

Harmonogram pracy z podziałem na tandemy badawcze oraz zadania w gminach Mstów i Olsztyn w sezonie czerwiec–lipiec 2015 r.; oprac. O. Ławrynowicz

Wyników archeologicznych badań terenowych, najbogatszych w nowe informacje, oczekiwać można po obiektach kategorii A. Zastosowanie wykrywacza metali, świdra strzemiączkowego oraz wykopów sondażowych umożliwia uzyskanie szeregu nowych danych już na etapie eksploracji archeologicznej. Zadokumentowane relikty kultury materialnej, w postaci rysunków (podręsy, profile, plany zbiorcze), fotografii oraz inwentarzy, stanowić mogą cenny materiał do dalszych analiz z zakresu archeologii i antropologii fizycznej.

102

Organizacja badań

Przeprowadzenie w ciągu trzech tygodni badań kilkudziesięciu obiektów rozrzuconych na obszarze całej gminy wymaga odpowiedniej organizacji. Ekipa badawcza złożona jest z trzech archeologów przypisanych do projektu, jednego archeologa technicznego, młodych archeologów będących doktorantami oraz kilkunastoosobowej grupy studentów odbywających ćwiczenia terenowe lub praktyki zawodowe, a także studentów archeologii, uczestniczących w badaniach jako wolontariusze.

Przyjęto model, w którym ekipa badawcza podzielona jest na cztery grupy: dwie grupy (złożone z jednego lub dwóch archeologów oraz kilkorga studentów) prowadzą stacjonarne badania dwóch obiektów kategorii A (stanowiskach archeologicznych) oraz dwie grupy (złożone z jednego archeologa i dwojga studentów) prowadzą badania obiektów kategorii B oraz C (ryc. 10).

Ważnym elementem projektu, wpływającym na organizację badań, jest cel dydaktyczny, jakim jest budowanie młodej kadry naukowej. Studenci wykonują swoją pracę w sposób rotacyjny tak, aby mogli zdobywać doświadczenie w zakresie badań różnych obiektów kategorii B i C oraz różnych etapów badań sondażowych obiektów kategorii A. Rotacja ma miejsce co jeden lub trzy dni. Zadaniem studentów jest tworzenie na bieżąco dokumentacji pomiarowej, rysunkowej i fotograficznej, inwentarzy zabytków itp. oraz prowadzenie dziennika badań terenowych w ramach dwuosobowych tandemów.

REZULTATY DIAGNOZY ARCHEOLOGICZNEJ – SCHEMAT ANALIZY

Rezultatem diagnozy archeologicznej są ustalenia dotyczące miejsc wytypowanych po wiosennych terenowych badaniach etnograficznych i przebadanych w trakcie letnich badań archeologicznych. Opracowanie i interpretacja materiałów prowadzone są na dwóch poziomach: na poziomie danych o pojedynczym miejscu oraz na poziomie danych o zbiorze miejsc (obiektów) w gminie.

Analiza na poziomie pojedynczego miejsca

Powstała w trakcie archeologicznych badań terenowych dokumentacja, tj. Karty Opisu Obiektów (KOO), fotografie, rysunki, zabytki ruchome (artefakty i ekofakty) oraz ich inwentarze, stanowią materiał do szczegółowej analizy wyników badań na poziomie pojedynczego miejsca (obiektu). Analiza ta przybiera formę tradycyjnie pojętego opracowania wyników archeologicznych badań terenowych, którego głównym celem jest uzyskanie odpowiedzi na pytania dotyczące zagadnień takich jak:

- wygląd, surowce wykonania, konstrukcja i stan zachowania obiektu;
- funkcja lub funkcje obiektu;
- informacje o fundatorze/ach i użytkowniku/ach obiektu;
- próba klasyfikacji (typologii) obiektu do grupy podobnych (analogicznych) obiektów;
- datowanie obiektu, ewentualnie faz powstawania (budowania), użytkowania, destrukcji;
- zidentyfikowanie cech szczególnych, wyróżniających obiekt.

Analiza wykonywana jest przy wykorzystaniu literatury przedmiotu, zebranych źródeł pisanych i ikonograficznych oraz przede wszystkim w odniesieniu do danych uzyskanych w trakcie badań etnograficznych: eksploracyjnych (wiosennych) i weryfikacyjnych (letnich). Istotne dla archeologa jest sięganie nie tylko do etnograficznej dokumentacji wynikowej, ale także do treści pojedynczych wywiadów etnograficznych, a nawet dzienników terenowych spisywanych przez studentów etnologii. Niektóre wypowiedzi rozmówców lub spostrzeżenia badaczy terenowych poczynione w trakcie badań nabrać mogą dodatkowego znaczenia dopiero w konfrontacji z danymi wpływającymi z badań archeologicznych.

Badania specjalistyczne

Po opracowaniu pojedynczego obiektu może pojawić się także konieczność dodatkowego poszerzenia bazy danych poprzez wykonanie badań i czynności z zakresu takich dziedzin jak etnoarcheologia, antropologia fizyczna, badania architektoniczne oraz inne dyscypliny specjalistyczne.

Badania etnoarcheologiczne, w zależności od przyjętej ich definicji, wykonywane są z większym lub mniejszym udziałem archeologa, nastawione są też na uzyskanie bardzo różnych informacji [por. np. Kobyliński 1981; David, Kramer 2001]. W omawianym projekcie ograniczają się one do uzyskania od rozmówców odpowiedzi na zestaw konkretnych pytań, które pojawiły się w wyniku przeprowadzonych prac archeologicznych. Są one zatem „dopytaniem się” o szczegóły, np. o charakterystyczny przedmiot odkryty w trakcie badań archeologicznych lub o doprecyzowa-

nie faktów wzmiankowanych w rozmowach prowadzonych w trakcie wiosennych i letnich badań etnograficznych, np. o czas wydarzenia związanego z danym miejscem, liczbę jego uczestników itp. Działania te mogą odbywać się podczas prac archeologicznych w terenie: w celu ustalenia dokładniejszej lokalizacji miejsca wskazanego podczas wcześniejszych wywiadów etnograficznych oraz jako komentarz społeczności lokalnej do procesu archeologicznych badań terenowych. Badania, szczególnie wykopaliskowe, stają się bowiem niejednokrotnie ważnym wydarzeniem dla mieszkańców, swoistą atrakcją, którą „trzeba zobaczyć”. Wyniki archeologicznych działań mogą też przynieść nowe dane, wymagające weryfikacji zwrotnej – ze strony rozmówców. Jeżeli nie jest możliwe dokonanie jej jeszcze w trakcie prac archeologicznych, wykonać ją można pod koniec danego sezonu badawczego, późnym latem, jesienią lub zimą (ryc. 11). W badaniach etnoarcheologicznych uczestniczyć mogą studenci etnologii, odpowiednio przygotowani studenci archeologii lub zespoły mieszane. Szczególnie w tym ostatnim przypadku projekt staje się interdyscyplinarny, wykraczając poza specjalistyczne ramy tworzących go dyscyplin naukowych [por. Minta-Tworzowska 2006].

Ryc. 11.

Badania etnoarcheologiczne k. Sokolnik (gmina Niegowa, na pograniczu gminy Lelów); wywiad prowadzony w miejscu, w którym, wg relacji mieszkańców, w czasie II wojny światowej została rozstrzelana przez żołnierzy niemieckich i pochowana przez okolicznych mieszkańców miejscowa rodzina żydowska; na zdjęciu Justyna Badji (studentka etnologii UŁ) i Anna Majewska (studentka archeologii UŁ); fot. O. Ławrynowicz; listopad 2016 r.

Istotną cechą perspektywy etnoarcheologicznej obecnej w „projekcie jurajskim” jest możliwość wykorzystania kontaktów z daną społecznością lokalną i pojedynczymi rozmówcami, nawiązanych w trakcie wcześniejszych badań etnograficznych. Badania te nie wymagają więc specjalnych przygotowań: polegają na dotarciu tandemu badawczego do konkretnych osób lub poszerzaniu grona rozmówców dzięki pomocy lokalnych autorytetów (proboszcza, wójta, sołtysa, nauczyciela), powiadamiających daną społeczność o poszukiwaniu osób mogących udzielić informacji na konkretny temat.

Odrębnym zagadnieniem są specjalistyczne analizy ludzkich szczątków kostnych. Ze względu bowiem na fakt, że badaniom wykopaliskowym poddawane są obiekty stosunkowo

młode, istnieje duże prawdopodobieństwo, że odkryte szczątki ludzkie mogą być śladem walk wojennych, zbrodni totalitarnej popełnionej po 1939 r. lub zbrodni o charakterze kryminalnym [Archeologia sądowa... 2013]. W każdym przypadku, gdy odkryte jest nieekshumowane wcześniej miejsce pochówku, zawiadamiana jest prokuratura i policja. Na etapie badań w terenie możliwe jest wstępne określenie czasu i przyczyny śmierci pochowanej osoby. Informacje te uzyskać można poprzez określenie stanu zachowaniu tkanki miękkiej (etapu procesu zeszkieleтовania), wydатовanie przedmiotów znajdujących się w jamie grobowej (elementy garderoby, przedmioty osobiste itp.) oraz zidentyfikowanie śladów po zranieniu (np. postrzeleniu) [Forensic Archaeology... 2005; Archeologia sądowa... 2013].

Niezależnie o tego czy ekipa badawcza w porozumieniu z prokuraturą podejmuje decyzję o kontynuacji badań i ekshumowaniu szczątków, sporządzana jest karta opisu szczątków ludzkich. Gdy podjęta zostaje decyzja o ekshumacji szczątków, zawiadamiany jest antropolog fizyczny, który przejmuje je do dalszych badań w celu ustalenia takich cech osobniczych jak płeć, wzrost, wiek, przyczyna śmierci oraz cechy charakterystyczne kośćca i uzębienia, mogące świadczyć o statusie społecznym, wykonywanej pracy, przebytych urazach i schorzeniach itp.

Istotnym aspektem współpracy z prokuratorem jest fakt, że badania archeologiczne, stanowiące część projektu naukowego, mogą stać się równocześnie ekspertyzą służącą śledztwu. W przypadku zbrodni totalitarnych śledztwo takie prowadzone jest przez prokuratora Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach, który zawiadamia Prezesa Instytutu Pamięci o zarządzeniu ekshumacji, wskazując miejsce i czas jej dokonania. Częścią tej procedury jest pobranie materiału genetycznego, który może posłużyć do identyfikacji szczątków [Ustawa o IPN... 1998: art. 53d, 53f].

Konsekwencją ekshumacji szczątków ludzkich jest konieczność dokonania w przyszłości ich pochówku. Miejsce nowego pochówku może mieć status grobu wojennego, o ile w toku badań naukowych lub śledztwa prokuratorskiego uda się ustalić, że szczątki należały do jednej z grup ofiar wojennych⁴. Do pochowania zwłok, szczątków lub prochów osób, których tożsamość została ustalona, stosuje się odpowiedni przepis prawny [Ustawa o cmentarzach... 1959: art. 10]. W innym przypadku, miejsce ich pochowania określa Prezes Instytutu Pamięci, po przeprowadzeniu konsultacji z organizacjami społecznymi zajmującymi się upamiętnianiem i otaczaniem opieką miejsc pamięci narodowej [Ustawa o IPN... 1998: art. 53e]⁵.

4 Są to: osoby poległe w walkach o niepodległość i zjednoczenie Państwa Polskiego; osoby wojskowe, poległe lub zmarłe z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość; siostry miłosierdzia i wszystkich osoby, które, wykonując zleczone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych; jeńcy wojenni i osoby internowane; uchodźcy z 1915 r.; osoby wojskowe i cywilne, bez względu na ich narodowość, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego po dniu 1 września 1939 r.; osoby, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem i represji totalitarnych w okresie od 1944 r. do 1956 r. [Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych... 1933].

5 W „projekcie jurajskim” założono, że w przypadku ekshumacji szczątków żołnierzy niemieckich z obu wojen światowych przeprowadzane one będą wraz z Fundacją „Pomost”. Prace te wykonane zostaną na mocy współpracy z Niemieckim Ludowym Związkiem Opieki nad Grobami Wojennymi, koordynującym ekshumacje żołnierzy niemieckich na terenie Polski.

Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej mogą przynieść rezultaty wymagające dodatkowych konsultacji, ekspertyz lub usług, m.in. analiz gleboznawczych, architektonicznych oraz opracowań rzeczoznawczych odkrytych zabytków ruchomych, a także czynności z zakresu konserwacji.

Elementem uzupełniającym opis wyników badań poszczególnych obiektów jest ponadto zilustrowanie ich w ramach krajowej osnowy geodezyjnej. Wykorzystywane są wizualizacje Numerycznego Modelu Terenu (NMT), czyli cieniowanie reliefu (ang. *hillshade*)⁶. Pracom tym towarzyszy digitalizacja dokumentacji rysunkowej. W niektórych przypadkach wykonywane są schematyczne trójwymiarowe rekonstrukcje obiektów budowlanych – gdy dana konstrukcja jest niewidoczna na sporządzonych fotografiach (np. z powodu przesłonięcia drzewami lub innymi budynkami) lub uległa destrukcji.

Wyniki analizy poszczególnych obiektów tworzą diagnozę miejsc, zawartą w raportach badawczych gmin. Efekty równoległych działań nad opracowaniem danego miejsca (obiektu), wykonywanych przez etnologów, historyków i historyka sztuki mogą przynieść dodatkowe ustalenia skłaniające archeologa do modyfikacji (doprecyzowania) wcześniejszych wniosków. Istotne jest więc podjęcie dyskusji w ramach zespołu interdyscyplinarnego w sytuacjach, gdy wnioski reprezentantów różnych dyscyplin naukowych są wzajemnie niespójne lub sprzeczne. W przypadku niemożliwości dojścia do koherentnych konkluzji, wymagane jest zamieszczenie w opisie danego miejsca (obiektu) wspólnego metakomentarza, omawiającego taką rozbieżność. Sytuacja ta dotyczy końcowych wersji opisów miejsc zamieszczonych w publikacji podsumowującej badania na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej.

Analiza na poziomie zbioru miejsc w gminie

Wyniki terenowych badań archeologicznych pojedynczych obiektów oraz w niektórych przypadkach związane z nimi badania specjalistyczne, poddawane są szerszej analizie na poziomie danej gminy. Dokonywane jest porównanie trafności wskazówek, będących efektem badań etnograficznych w gminie, z wynikami prac archeologicznych oraz tworzona jest szersza, archeologiczna charakterystyka zespołu badanych miejsc pamięci, zapomnienia i niepamięci. Analiza ta jest także momentem sprawdzania i uzupełniania przyjętych w projekcie metod i procedur badawczych. Wpisuje się więc w cel metodologiczny projektu, jakim jest stworzenie spójnej i sprawdzonej propozycji badań terenowych z zakresu archeologii współczesności.

Analiza archeologiczna na poziomie miejsc w gminie jest końcowym etapem diagnozy archeologicznej podjętej w trakcie sezonu badawczego. Jej podsumowaniem jest sumaryczna diagnoza danej gminy zamieszczona w raporcie badawczym oraz publikacji podsumowującej wszystkie sezony badawcze. Zawarte są w niej także informacje pokazujące sam proces badawczy, okoliczności (skład ekipy badawczej, czas trwania badań, uwarunkowania atmosferyczne, logistyczne itd.) mające wpływ na jego przebieg, a także sposoby rozwiązywania nieprzewidzianych problemów.

6 Dane te udostępnia Główny Urząd Geodezji i Kartografii na stronie geoportal.gov.pl. Pochodzą one z zasobów Informatycznego Systemu Osłony Kraju przed nadzwyczajnymi zagrożeniami (ISOK), gromadzącego wyniki lotniczego skanowania laserowego.

Badania poszczególnych obiektów na poziomie badanej gminy służą także działaniom partycypacyjnym i popularyzacyjnym, skierowanym ku lokalnej społeczności, wpisującym się w ideę projektu [zob. Rozdział pierwszy]. Ich celem jest długofalowa ochrona lokalnego dziedzictwa kulturowego. Rolą archeologa staje się więc takie przekazywanie wiedzy o dziedzictwie kulturowym, aby nadawała ona sens nie tylko opisywanej przeszłości, ale również teraźniejszości. Znajomość własnej przeszłości wzmacnia bowiem więzi międzypokoleniowe, ułatwia zrozumienie swojej teraźniejszości, buduje wreszcie poczucie tożsamości dzięki wzmocnieniu przywiązania do relikwów wspólnej przeszłości, pośród których toczy się dziś wspólne życie [por. Holtorf 2010]. Przywiązanie to staje się zaś najlepszym sposobem ochrony przebadanych obiektów.

Działania popularyzacyjne, które nazwać też można publicznymi i wspólnotowymi, realizowane są w „projekcie jurajskim” poprzez organizowanie wystaw i prelekcji, udział młodzieży w pracach terenowych, organizowanie gier edukacyjnych z dziećmi i młodzieżą, konsultacje naukowe z miejscowymi historykami i znawcami regionu, kontakt z osobami zaangażowanymi w działania kulturalno-oświatowe [por. Little 2007: 136–170; Zalewska 2014a, 2014c]. We współpracy z władzami gminnymi oraz parafiami organizowane są, jeszcze w trakcie badań terenowych, wystawy prezentujące wyniki badań archeologicznych (ryc. 12). Podobne działania, spotkania, seminaria i konferencje popularno-naukowe odbywają się także po zakończeniu badań, stając się ich podsumowaniem.

Działania wspólnotowe, angażując przede wszystkim młodych wykonawców projektu (studentów i doktorantów), pomagają im dostrzec społeczną wartość badań archeologicznych, ich pozaakademicki wymiar. Stają się także okazją do zdobywania i rozwijania tzw. miękkich kompetencji, niezwykle cennych w praktyce naukowej, przede wszystkim umiejętności syntetycznego i urozmaiconego w formie przekazywania wiedzy różnym grupom odbiorców.

Ryc. 12.

Wystawa fotografii *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. O badaniach terenowych w gminie Lelów opowiedzą studenci archeologii Uniwersytetu Łódzkiego*; Lelów (gmina loco); fot. O. Ławrynowicz; lipiec 2016 r.

rozdział siódmy

**badania
z zakresu
historii regionu**

Maciej Janik, Marek Nita

Instytut Historii

Wydział Filologiczno-Historyczny

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Realizacja zadań w projekcie *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej* wymaga od uczestniczących w nim historyków podjęcia działań elementarnych z punktu widzenia każdego dociekania historycznego: kwerendy bibliotecznej i archiwalnej. Zadaniem pierwszej jest określenie zakresu ekspresji historiograficznej, obejmującej dzieje badanych pięciu gmin jurajskich. Nie chodzi przy tym jedynie o ustalenie stanu badań nad owymi dziejami, ale także o ukazanie struktury zainteresowań historycznych tym obszarem: określenie ich inklinacji tematycznych, chronologicznych, przynależności typologicznej pozycji literatury przedmiotu, konkretyzującej się w jej przypisaniu do klasy historiografii regionalnej lub uniwersalnej¹.

Północne pogranicze Jury Krakowsko-Częstochowskiej, z ośrodkami takimi jak Janów, Leńków, Mstów, Olsztyn, Przyrów, już od dłuższego czasu budzi zainteresowanie historyków różnych specjalności, językoznawców, geografów, przyrodników, ekologów, krajoznawców². Malownicze ruiny średniowiecznych warowni (Olsztyn), wielkiej wartości zabytki sztuki sakralnej (kościół i klasztor kanoników regularnych w Mstowie (Wancerzowie), kościół i klasztor dominikanek w Świętej Annie (Aleksandrówce) pod Przyrowem, bogata przeszłość historyczna lokalnych ośrodków miejskich, zintegrowane z niepowtarzalnymi wartościami jurajskiej przyrody, przyciągają i skłaniają do zgłębiania przeszłości. Intensywność tego procesu pozostaje w silnym związku z kulturotwórczą rolą sąsiedniej Częstochowy. W tym dynamicznie rozwijającym się mieście już w okresie międzywojennym zaczął rozwijać się ruch regionalny³. W ciągu ostatniego ćwierćwiecza XX w. Częstochowa była stolicą województwa. Stała się też siedzibą prężnie działającego muzeum, kilku zasobnych archiwów (Archiwum Jasnogórskie, Archiwum Archidiecezjalne im. ks. Walentego Patykiewicza, Archiwum Państwowe), dużej Biblioteki im. dr. Władysława Biegańskiego, wreszcie Akademii im. Jana Długosza, posiadającej w swojej strukturze instytucjonalnej studia historyczne. Wszystkie te okoliczności sprzyjały inicjacji studiów opartych o regionalny zasób źródłowy [Janik 2014; *Teksty źródłowe do dziejów regionu...* 1994a, b; *Teksty źródłowe do dziejów regionu...* 1996]. Ich wyniki skrupulatnie odnotowuje bibliografia regionalna [Józefowicz 1947; Żmigrodzki 1964, 1967, 1974; *Bibliografia województwa częstochowskiego...* 1979]. W sumie tworzy

- 1 Zabiegi klasyfikacyjne zrealizowano na podstawie ustaleń zaproponowanych przez Macieja Janika w tekście *Historiografia regionalna – specyfika i pola kreacji* [Janik 2011].
- 2 To stwierdzenie dokumentuje opracowanie *Region jurajski w piśmiennictwie polskim od XV wieku do początków XX wieku* [Region jurajski w piśmiennictwie polskim... 2004].
- 3 W 1932 r. powstaje Towarzystwo Popierania Kultury Regionalnej, a w 1934 r. ukazuje się pierwszy numer istniejącego do dzisiaj pisma o charakterze naukowym „Ziemia Częstochowska” [zob. Wróbel 1934: 23].

to bogate zaplecze dla eksploracji badawczych historii środowisk lokalnych Jury, a skierowana ku nim kwerenda biblioteczna osiąga dość satysfakcjonujące wyniki, nawet jeśli jest prowadzona wyłącznie na miejscu. Uwaga ta dotyczy również prasy. Jej najstarsze i najbardziej wpływowe tytuły dostępne są w dużym stopniu we wspomnianej już częstochowskiej Bibliotece Publicznej im. Biegańskiego. To przede wszystkim miesięcznik „Dzwonek Częstochowski” (1901–1914), dziennik „Goniec Częstochowski” (1906–1939)⁴, tygodnik „Częstochowianin” (1921–1938). Informacje o miejscowościach jurajskich znaleźć można w czasopismach pozaczęstochowskich, zwłaszcza tych, które wychodziły w ośrodkach posiadających w stosunku do regionu częstochowskiego zwierzchność administracyjną. Były to Piotrków Trybunalski (1867–1917) oraz Kielce (1919–1939). W pierwszym przypadku warto sięgnąć po wydawany w Piotrkowie w latach 1873–1906 „Tydzień”⁵. W drugim, tytułem informacyjnie pożytecznym okazuje się być „Gazeta Kielecka” (1870–1945)⁶.

Niektóre pozycje bibliograficzne, trudno dostępne i niedostępne w bibliotekach polskich, znaleźć można w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu. Garść informacji przynosi zatem lektura *Piotrkowskich Wiadomości Gubernialnych* (*Pietrkowskija Gubernskija Wiedomosti*)⁷, zmikrofilmowanych i udostępnianych w oddziale tej biblioteki „na Fontance”⁸. W oddziale głównym petersburskiej biblioteki można z kolei zapoznać się z wydawnictwem *Žiwopisnaja Rossija*, którego tom 4, opublikowany w 1896 r., zawiera opis Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej [*Живописная Россия... 1896: 9*].

Obok zbiorów bibliotecznych, najpoważniejszym miejscem koncentracji lokalnego zasobu źródłowego, odnoszącego się do charakteryzowanych pięciu gmin jurajskich, są zbiory archiwów. Historyczne zmiany przynależności administracyjnej – dotyczy to zarówno administracji świeckiej jak i kościelnej – spowodowały, że materiał ten jest bardzo rozproszony. Rzecz jasna, nie ułatwia to pracy historyka badającego dzieje tego obszaru. Tak jest już w odniesieniu do średniowiecza. Jacek Laberschek, jeden z najwybitniejszych znawców średniowiecznych dziejów północnego pogranicza Jury Krakowsko-Częstochowskiej, tak ujmował tę sytuację w odniesieniu do jednego z interesujących nas ośrodków – Mstowa:

- 4   Zaczął być wydawany jako „Wiadomości Częstochowskie” (od 1 marca 1906 r.), później jako „Dziennik Częstochowski” (od 24 czerwca 1906 r.), wreszcie „Goniec Częstochowski” (od 1 stycznia 1907 r.) [Mielczarek 1981: 59–60]. Biblioteka Publiczna im. Wł. Biegańskiego oferuje w wersji zdigitalizowanej następujące czasopisma: „Częstochowianin”, „Dziennik Częstochowski”, „Goniec Częstochowski”, „Głos Narodu”, „Kurier Częstochowski”. W czytelni czasopism w wersjach oryginalnej i zdigitalizowanej dostępne są czasopisma „Gazeta Częstochowska”, „Nad Wartą”, „Życie Częstochowy”.
- 5   Numery czasopisma w wersji zdigitalizowanej można przeglądać na stronie Biblioteki Cyfrowej Regionalia Ziemi Łódzkiej przy Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Łodzi [<http://bc.wimbp.lodz.pl/dlibra/publication?id=7251>].
- 6   Roczniki z wymienionego przedziału czasu dostępne są na stronie Świętokrzyskiej Biblioteki Cyfrowej [<http://sbc.wbp.kielce.pl/publication/1171>].
- 7   Był to tygodnik redagowany i wydawany w Piotrkowie Trybunalskim, w języku rosyjskim, w latach 1867–1915.
- 8   Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Здание на наб.р. Фонтанки.

Największym problemem dla badacza zajmującego się najdawniejszą przeszłością Mstowa jest dotkliwy brak źródeł, i to zarówno wytworzonych przez ówczesne miasto, jak też przez miejscowy klasztor Kanoników Regularnych. Stawia to przed historykiem trudne, pracochłonne i czasochłonne zadanie zebrania rozproszonych informacji o Mstowie z szeregu innych źródeł, niebędących produktem instytucji mstowskich. Do takich źródeł należy zaliczyć kodeksy dyplomatyczne i zbiory dokumentów, liczne niewydane dotąd dokumenty świeckie oraz kościelne, czternastowieczne rachunki świętopietrza i dziesięciny papieskiej, księgi kanclerskie i podkanclerskie w Metryce Koronnej, liczne rękopiśmienne sądowe księgi kościelne, jak oficjalna i episkopalna, sądowe księgi ziemskie i grodzkie, księgi sądu wyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim oraz szereg innych źródeł, jak choćby *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego*. Cennymi źródłami dla poznania historii średniowiecznego Mstowa są *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* Długosza z lat 1470–1480, *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* oraz oczywiście siedemnastowieczny kopiarz klasztoru Kanoników Regularnych w Mstowie [Laberschek 2014: 12].

W czasach nowożytnych i nowszych źródeł archiwalnych przybywa, przy dalszym postępie ich rozproszenia i jeszcze mniejszym stopniu wydania drukiem.

Specyfika badawcza realizowanego projektu nakazuje szczególne skupienie się na wiekach XIX i XX. Już wiek XIX przynosi istotne dla lokalizacji badanego zasobu archiwalnego zmiany. Najbardziej na wschód wysunięty ośrodek – Lelów, wraz z przyległym do niego obszarem, wchodzi początkowo w skład powiatu lelowsko-siewierskiego, w okresie zaboru rosyjskiego wiąże się zaś najpierw z obwodem guberni krakowskiej i powiatem olkuskim guberni radomskiej (1845–1866), by ostatecznie znaleźć się, jako część powiatu włoszczowskiego, w składzie terytorialnym guberni kieleckiej (1867–1917). Rezultat jest taki, że rozległe zbiory archiwaliów dotyczących ziemi lelowskiej znajdziemy głównie w archiwach państwowych w Kielcach i Radomiu. Do tego pierwszego trafiły np. materiały z lat 1816–1868, obejmujące głównie Akta Generalne Komisji Województwa Krakowskiego, Akta Rządu Gubernialnego Radomskiego, Akta Specjalne Komisji Województwa Krakowskiego, Akta Szczegółowe Komisji Województwa Krakowskiego. Zbiory archiwum radomskiego z lat 1804–1869 dotyczą między innymi spraw tzw. ekonomii lelowskiej z lat 1804–1864. Znajdziemy tutaj cenne akta o miejscowych szkołach elementarnych [APR: sygn. 16994], kościołach, probostwach i cmentarzach [APR: sygn. 16995].

Inne warianty lokalizacyjne w zakresie archiwaliów mamy w przypadku gmin, które znalazły się w powiecie częstochowskim, włączonym do utworzonej w 1866 r. Guberni Piotrkowskiej. Po roku 1918 istotna była przynależność administracyjna tych obszarów w ramach istniejących form państwa polskiego – województwa kieleckiego: 1919–1939, katowickiego: 1950–1975, częstochowskiego: 1975–1998, wreszcie województwa śląskiego: 1999 – do chwili obecnej.

Pośród tych przemian ważna była relatywna⁹ ciągłość trwania powiatu częstochowskiego jako jednostki kumulującej sprawozdawczość podmiotów ustrojowo-gospodarczych wchodzących w jego skład. W wyniku wszystkich tych okoliczności, materiał archiwalny wytworzony przez wspólnoty lokalne związane z Janowem, Mstowem, Olsztynem i Przyrowem znajdujemy dzisiaj w archiwach Łodzi, Częstochowy i Katowic. Dla badań realizowanych w obrębie prezentowanego

9 Relatywna, gdyż istniały przerwy w egzystencji tej formacji administracyjnej; to lata 1816–1866, 1935–1945, 1975–1998. W tym ostatnim okresie istniało jednak woj. częstochowskie.

projektu szczególnie ważne są te dwie pierwsze instytucje. W Archiwum Państwowym w Łodzi znajdziemy zatem akta Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego (1867–1917) [APŁ: nr arch. 39, 1/0], akta Kancelarii Gubernatora Piotrkowskiego (1867–1918) [APŁ: nr arch. 39, 2/0], Urzędu Gubernialnego do Spraw Włościańskich (1864–1914) [APŁ: nr arch. 39, 8/0], wartościowe dla badacza dziejów oświaty akta Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej¹⁰.

Ryc. 1.

Mapa miasta rządowego Przysów położonego w województwie kaliskim, obwodzie wieluńskim z 1826 r.

Z kolei zbiory Archiwum Państwowego w Częstochowie dostarczą ważnych danych dotyczących historii gmin jurajskich w XX w. Wymienić należy tutaj zespół akt Starostwa Powiatowego w Częstochowie, obejmujący 1145 jednostek aktowych o bogatej strukturze tematycznej z lat 1919–1939 [APCz: nr zespołu 60/0], a następnie z lat 1945–1950 [APCz: nr zespołu 318/0]. Tu znajdziemy też akta związane z interesującymi nas gminami: Potok Złoty (1867–1945) [APCz: nr zespołu 67/0]¹¹, Wancierzów (1922–1945) [APCz: nr zespołu 69/0], Olsztyn (1919–1944) [APCz: nr zespołu 70/0], Przysów (1826–1954) [APCz: nr zespołu 73/0] (ryc. 1). Sprawy majątkowe, ale

10 Dotyczące m.in. szkół elementarnych w Olsztynie, Mstowie i Janowie w pierwszej połowie XIX w. Zostały one wykorzystane w pracy Janusza Lipca, *Szkolnictwo okręgu częstochowskiego w latach 1815–1862* [Lipiec 1976: 75, 80, 93, 94, 105].

11 Jednostka administracyjna o nazwie gmina Potok Złoty została przemianowana 1 lipca 1952 r. na gminę Janów.

Ryc. 2.

Oprawa księgi chrztów Parafii Rzymskokatolickiej
w Mstowie z lat 1615–1677

i obyczajowe, wpisujące się w życie wskazanych gmin, oświetlać mogą archiwalia instytucji gminnego sądownictwa, np. akta Sądu Gminnego w Mstowie (1897–1916) [APCz: nr zespołu 305/0], Sądu Pokoju w Janowie ([1915] 1917–1928 [1937]) [APCz: nr zespołu 306/0], Sądu Grodzkiego w Janowie ([1918] 1929–1931) [APCz: nr zespołu 312/0]. Osobną grupę dokumentacji archiwalnej stanowią przechowywane w archiwum częstochowskim akta stanu cywilnego – głównie z XIX w. Są one wynikiem działań dokumentacyjnych prowadzonych zarówno w obrębie parafii rzymskokatolickich, jak i Żydowskich Okręgów Bóźniczych. Przykładowo właśnie w Archiwum Państwowym w Częstochowie zachowała się najstarsza księga mstowskich akt metrykalnych, zawierająca metryki chrztów z lat 1615–1677 [APCz: nr zespołu 91/0]¹² (ryc. 2–3). Zarchiwizowane w APCZ akta stanu cywilnego rozpoczynają się zwykle od 1826 r., gdyż wtedy zaczęła obowiązywać regulacja zasad sporządzania tego typu dokumentacji (wprowadzona Kodeksem Cywilnym Królestwa Polskiego). Tak jest w przypadku Mstowa [APCz: nr zespołu 91/0], który również posiada zarchiwizowane akta stanu cywilnego Okręgu Bóźniczego z lat 1826–1904, 1907–1911 [APCz: nr zespołu 91/0]. Bogate zaplecze dokumentacyjne tej miejscowości jurajskiej

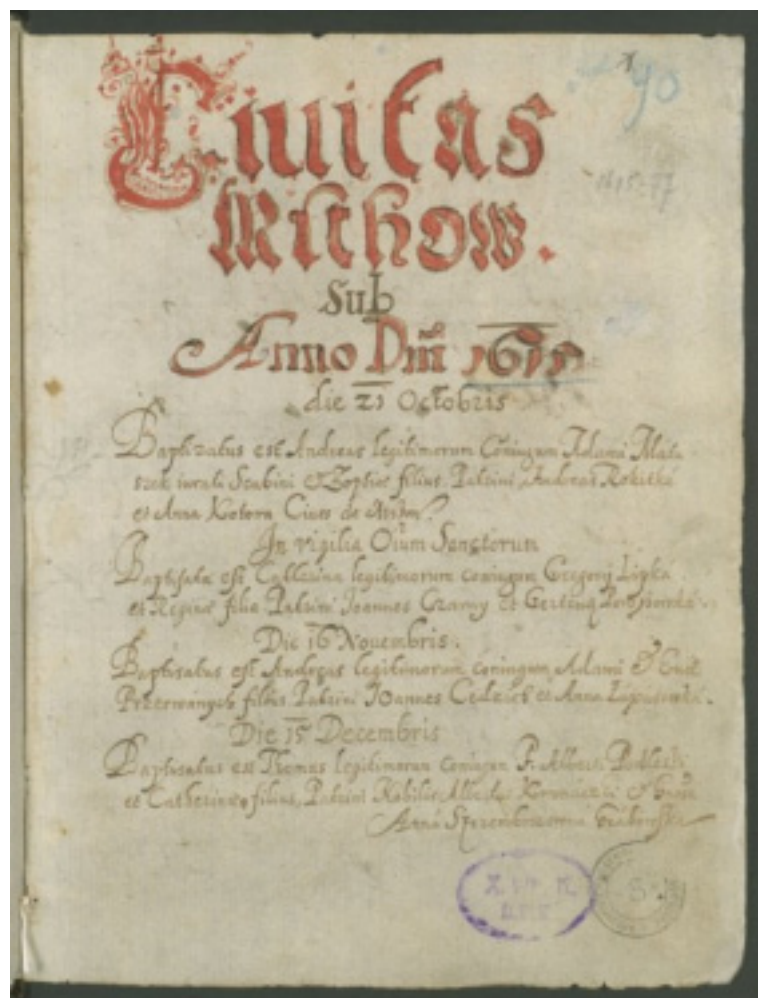
12 Dla XVIII w. archiwalia te posiadają kontynuację w zbiorach Archiwum Diecezjalnego w Częstochowie. Są to 2 księgi akt zgonów z lat 1752–1776 i 1790–1812, 3 księgi chrztów z lat 1787–1808 oraz księga akt ślubów z lat 1790–1812.

wzbogacają materiały mstowskiego cechu szewców, obejmujące rozległy przedział czasu od 1767 r. do 1938 r. [APCz: nr zespołu 86/0].

Wartościowym elementem składowym opisywanego zasobu archiwalnego są zbiory Archiwum Diecezjalnego w Częstochowie. Wśród nich szczególnie pomocne mogą być księgi metrykalne z terenu diecezji częstochowskiej, obejmujące księgi chrztów, zgonów i małżeństw. Dla Olsztyna obejmują one lata 1705–1910, dla Mstowa 1719–1910, Przyrowa 1708–1910, Złotego Potoku (obecnie w gminie Janów) 1734–1910, Zrębic (obecnie w gminie Olsztyn) 1672–1910 [Właźlak b.d.a, 2012: 9–109]. W tym archiwum istotny dla badacza jest także zbiór ksiąg dziekańskich, konsystorskich i parafialnych¹³.

Zdarzają się lokalizacje zaskakujące dla kogoś niewdrożonego w zawiałości pracy archiwalnej. Tak więc np. w Kielcach, a nie w Częstochowie, znajdziemy dokumenty *Komisarza do spraw włościańskich powiatu częstochowskiego z lat 1877–1899 i 1908–1914* [APK: sygn. 21/1348/0]¹⁴. W poszukiwaniach historyk musi pogodzić się z tym, że dokumentacja archiwalna chętniej ujmuje

Ryc. 3.

Strona pierwsza księgi chrztów
Parafii Rzymskokatolickiej w Mstowie z lat 1615–1677

13 Wszystkie one zostały skatalogowane a następnie zdigitalizowane staraniem ks. W.P. Właźlaka [b.d.b].

14 Tutaj interesujące nas spisy włościan posiadających prawa serwitutowe ze Złotego Potoku [APK: sygn. 21/1348/0/3].

dane ważne z punktu widzenia interesu gospodarczego i politycznego dysponenta władzy, niż z punktu widzenia aktualnych potrzeb badacza. Znajdziemy zatem *Arkusze spisowe bydła w gminie Lelów i księgę upraw z lat 1917–1918* [APK: sygn. 21/446/0/18], ale nie znajdziemy danych obrazujących życie lelowskich chłopów. *Opis szkód wojennych w gminie Lelów 1916–1916* [APK: sygn. 21/446/0/106] jest już jednak tym zbiorem danych, który koresponduje ze śladami zachowanymi w lokalnej pamięci mieszkańców badanego regionu. Z kolei związek parafii lelowskiej z diecezją kielecką w XIX w. powoduje, że wiele materiałów dotyczących parafii lelowskiej, związanych z szerokim pasmem czasu lat 1598–1948, znajduje się w kieleckim archiwum diecezjalnym (m.in. wizytacje dziekańskie).

Dla dopełnienia wiedzy o źródłach archiwalnych stanowiących zaplecze dokumentacyjne „miejsc pamięci i zapomnienia północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej”, postanowiono rozpoznać także zbiory Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego (Rossijskij Gosudarstvennyj Istoričeskij Archiv – RGIA) w Sankt Petersburgu. Ich kwerenda wykazała, jaką dokumentację uzyskały w nich sprawy niewielkich społeczności lokalnych poddanych niegdyś władzy Imperium Rosyjskiego.

W toku poszukiwań zrealizowano wgląd do kilku zespołów zbiorów RGIA, które mogły zawierać materiały związane z charakteryzowanym obszarem. Sięgnięto zatem do zespołu nr 1281: *Rada Ministra Spraw Wewnętrznych*, który posiadał m.in. bardzo ciekawe *Raporty Gubernatora Piotrkowskiego* [РГИА: Фонд 1280]. Z nich, wobec krótkiego czasu kwerendy i niemożności szybkiego kopiowania dokumentów, dokładniej przeanalizowano raport z 1869 r., który zawiera wiele danych obrazujących sytuację społeczną w tych gminach jurajskich, w których małe ośrodki miejskie utraciły status miast.

W zespole nr 821, obejmującym akta Departamentu Spraw Wyznaniowych przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, znaleziono dokumenty przybliżające sprawę pożaru kościoła i klasztoru św. Anny pod Przyrowem [РГИА: Фонд 821]. Ze zbioru map i planów RGIA wykorzystano *Mapę drogową guberni Kraju Przywiślańskiego* z 1889 r., która pokazuje m.in. sytuację komunikacyjną miejscowości północno-jurajskich w ostatniej ćwierci XIX w. [РГИА: Фонд 1424; *Mapa drogową...1889*].

Najmniej, a jednocześnie po najbardziej czasochłonnej kwerendzie, znaleziono w zespole archiwalnym, który zdawał się najwięcej obiecywać pod względem informacyjnym. To zespół nr 1270 Komitetu do spraw Królestwa Polskiego [РГИА, Фонд 1270]. Komitet ten powołany 25 lutego 1864 r. jako organ bezpośrednio przy carze, działał do 29 maja 1881 r. i był odpowiedzialny za zgodną z potrzebami zaborcy reorganizację Królestwa po powstaniu w 1863 r. Owszem, zlokalizowano tutaj archiwalia istotne dla szeregu miejscowości guberni piotrkowskiej, w tym także Częstochowy, ale odniesień dokumentacyjnych wprost nawiązujących do terenu badań, które obejmuje „projekt jurajski”, nie udało się znaleźć.

Przedstawione wyniki kwerendy biblioteczno-archiwalnej przekonują, iż omawiany obszar posiada dobre zaplecze dokumentacyjne. Rzecz jasna, nie chodzi tu o poznanie detali tego zaplecza, stworzenia jakiejś wielkiej, wyczerpującej narracji syntetyzującej dzieje północnego pogranicza

Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Pomijając idealistyczny zakres takiego przedsięwzięcia – nie jest to celem podjętych badań. Zamiarem stało się natomiast rozpoznanie zawartości i właściwości przypisanego badanym pięciu gminom zasobu źródłowego po to, aby skutecznie realizować permanentne badania miejsc pamięci i miejsc zapomnienia, wskazanych przez etnologów i archeologów.

Jak to może wyglądać w praktyce? Posłużmy się przykładem miejscowości osadzonej w dobrej dokumentacji archiwalno-historiograficznej oraz pamiętnikarskiej – Olsztynem i wydarzeniami z lat okupacji niemieckiej w czasie ostatniej wojny, związanymi m.in. z eksterminacją miejscowej ludności żydowskiej. Zakładamy – jedynie na potrzeby przedstawienia procedury działań w omawianym projekcie – że wydarzenia te zapisały się silnie w lokalnej pamięci zbiorowej, a zatem mogą pojawić się w przeprowadzonych wywiadach etnograficznych. W poszukiwaniach informacji dotyczących miejsc związanych z czasem wojny pomocne stałyby się tu archiwalia, związane wprawdzie z Częstochową, ale dotyczące także ludności żydowskiej z okolicznych miasteczek. Wiadomo bowiem, że od maja 1942 r. do organizowanego od 9 kwietnia 1941 r. getta w Częstochowie, masowo napływali Żydzi mieszkający w Janowie, Mstowie, Olsztynie i Przyrowie. Archiwalia te przechowywane są w Archiwum Państwowym w Częstochowie [APCz: nr zespołu 1/0]¹⁵. Pożyteczne okazać się mogą także materiały przechowywane w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma, np. akta Zespołu Rady Starszych w Częstochowie [Siek 2009]. Wartościowych danych dotyczących sytuacji społecznej Olsztyna pod okupacją dostarcza ponadto praca Marka Romańskiego, *Gmina Olsztyn koło Częstochowy w czasie II wojny światowej* [Romański 2014]. To już na poziomie dokumentacji historiograficznej. Na poziomie dokumentacji pamiętnikarskiej, życia ludności żydowskiej w Olsztynie dotyczą dwie cenne narracje pamiętnikarskie: Katarzyny Chrunyk, *Sytuacja Żydów w Olsztynie w XIX i XX wieku* [AFSh sygn. V/2002/119] oraz Franka Morgensa, *Lata na skraju przepaści* [Morgens 1994]. Dodatkowo badacz może też odnieść informacje pozyskane w trakcie wywiadów etnograficznych do nagrań dźwiękowych (udostępnionych na portalu Wirtualny Sztetl), które zawierają wspomnienia olsztynian o żydowskich sąsiadach w okresie wojny [<http://www.sztetl.org.pl/pl/video/486/>]. Podobnie dobrej sytuacji dokumentacyjnej nie posiadają inne gminy badane w projekcie *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej*.

Przy scharakteryzowanych w ten sposób realiach dokumentacyjnych, historyk powinien mieć świadomość, że porusza się nieustannie między biegunem pamięci poddanej tezauryzacji instytucjonalnej a biegunem pamięci kreowanym spontanicznie w realiach współczesnych. Ta pierwsza pozycja warunkowana jest oczywiście złożonymi potrzebami podmiotu (państwo, Kościół, organizacja społeczna) ustalającego powody i metody takiej tezauryzacji. Druga pozycja kształtowana jest przez nadawców i odbiorców pewnych narracji historycznych w różnych

15 Znajdują się tutaj m.in. akta Wydziału Administracyjnego z lat 1939–1945, w których korespondencja w sprawach rejestracji ludności żydowskiej przybywającej z innych miast do Częstochowy, akta Starostwa Miejskiego w Częstochowie, 1939–1945, akta Wydziału Spraw Wewnętrznych z lat 1939–1942, dotyczące spraw ludności żydowskiej, zameldowania Żydów oraz ich przesiedlenia, Rady Żydowskiej, Związku Kobiet Żydowskich EZRA.

kręgach społecznych, warunkowanych wartościami i opcjami ideowymi dla nich właściwymi, w tym również inspiracjami lokalnej polityki historycznej¹⁶.

Badania prowadzone w tak określonej przestrzeni muszą cechować się pewną elastycznością i dynamiką w zakresie budowania celów akcji poznawczej oraz wiedzy wyjściowej. W omawianym projekcie niezbywalnym elementem procedury postępowania badawczego historyka są jednak zadania wynikające z harmonogramu i metodologii działań. Zadania te realizowane są w dwóch płaszczyznach. Pierwsza związana jest ze sporządzaniem, na podstawie kwerendy źródeł, katalogów miejsc „oczywistych”, służących etnologom podczas wiosennych badań terenowych [zob. Rozdział piąty]. Druga natomiast, na przygotowaniu opisów miejsc, które, na podstawie przeprowadzonych badań etnograficznych, zostały wytypowane do etnograficznych i archeologicznych weryfikacji [zob. Rozdziały piąty i szósty]. Dane te, w postaci syntetycznych opisów, uzupełnią diagnozy miejsc oraz diagnozy gmin w ramach poszczególnych raportów badawczych.

---

16   Pojmujemy ją jako uwarunkowane przesłankami ogólnonarodowej polityki historycznej zabiegi związane z określonym sposobem interpretowania dziejów danego regionu. Pojęcie lokalnej polityki historycznej łączy się oczywiście z pojęciem polityki historycznej *sensu largo* [Korzeniewski 2009: 10–12].

rozdział ósmy

**badania
z zakresu
historii sztuki regionu**

Irmina Gadowska
Katedra Historii Sztuki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Uniwersytet Łódzki

Celem projektu *Miejsca pamięci i zapomnienia. Badania interdyscyplinarne północnych terenów Jury Krakowsko-Częstochowskiej* jest wieloaspektowa eksploracja oraz dokumentacja miejsc i obiektów stanowiących (w przeszłości i obecnie) ważne punkty odniesienia w określonym krajobrazie fizycznym i kulturowym, funkcjonujących w ramach lokalnej pamięci zbiorowej. Pamięć została ustanowiona przedmiotem, a zarazem narzędziem wyznaczającym kierunek badań, co doprowadziło do wyboru modelu postępowania, w którym nadrzędną rolę pełnią badania etnograficzne. Ich rezultaty poddawane są weryfikacji archeologicznej oraz uzupełniane są przez historyków i historyka sztuki. Schemat i przebieg tej badawczej strategii zakłada konsolidację narracji jednostkowych i osadzenie ich w określonym, rzeczywistym (czyli potwierdzonym faktograficznie) kontekście historycznym i geograficznym.

Gminy badane w opisywanym projekcie charakteryzują się bogatą historią, symbolicznie wyrażaną w licznych budowlach sakralnych (kościół, klasztor, cmentarze, kapliczki) oraz rezydencjonalnych (dwory, zamki i pałace), które teoretycznie mogłyby znaleźć się w obszarze zainteresowania historyka sztuki. Ze względu na obrany schemat badań, przyjmujący cezurę czasową uzależnioną od pamięci rozmówców (a ta, uwzględniając przekaz międzypokoleniowy, nie sięga raczej głębiej niż do przełomu XVIII i XIX w.), wiele obiektów już na wstępnym etapie jest odrzucanych. Ponadto zgodnie z założeniami projektu, niektóre elementy krajobrazu traktowane są jako miejsca „oczywiste” i przez to nie stanowią osi rozważań w opisywanych badaniach. Są one jednak ważnym elementem ogólnej charakterystyki krajobrazu kulturowego, którego rozpoznanie jest koniecznym warunkiem prowadzonych prac. W „projekcie jurajskim” refleksja historyka sztuki nie obejmuje także obiektów prezentujących wysoką wartość artystyczną, ale pominiętych lub zmarginalizowanych przez rozmówców w przeprowadzonych przez etnologów wywiadach.

Należy tu zaznaczyć, że dla historyka sztuki istotne są przede wszystkim te obiekty, które niezależnie od tego, czy zaistniały w subiektywnych wspomnieniach jednostkowych czy trwają uwikłane w narrację wspólnotową, materializują się lub materializowały się w konkretnej fizycznej przestrzeni [Tomaszewski 2005: 289]. Zgodnie z tradycją i przyjętą metodologią dyscypliny naukowej jaką jest historia sztuki, badacze koncentrują się zazwyczaj na dziełach sztuki, czyli wytworach o artystycznej formie i bogatej warstwie ideowej. Zakładając, że każde dzieło jest produktem konkretnej sytuacji dziejowej należy uznać, iż do jego rozpoznania i interpretacji niezbędna jest znajomość kontekstu historycznego, religijnego i społecznego. Wyjątek stanowi sztuka ludowa, dla której wymienione aspekty, jako czynniki wyjaśniające genezę i pozwalające prześledzić rozwój, mają mniejsze znaczenie. Jej formy i dekoracje muszą być analizowane poprzez analogię do dzieł „sztuki wyższej”, które naśladują i przekształcają.

Termin „dzieło” jest pojęciem wywodzącym się od łacińskiego słowa *opera*, co tłumaczymy jako „praca, zajęcie” [Riout, Souriau 2010: 837], ale bliższy jest on pokrewnemu łacińskiemu *opus* i greckiemu *érgon* [Löhr 2011: 484], które oznaczają zarówno pracę, jak i jej efekty czy też sam wytworzony przedmiot. Koncept dzieła sztuki możemy rozpatrywać w sensie materialnym oraz duchowym. Dzieło można zatem traktować jako produkt materialny, zamysł i intencję artysty, efekt oraz proces tworzenia [Löhr 2011: 484–489]; można brać pod uwagę jego artystyczną formę, ale także oddziaływanie na odbiorcę i jego udział w interpretacji oraz recepcji¹, co wydaje się ważnym aspektem w kontekście prowadzonych badań.

Dzieła sztuki nie muszą być zabytkami, choć w rzeczywistości wiele zabytków jest dziełami sztuki. Zabytkiem może być przedmiot o dużej wartości historycznej, który nie musi posiadać wartości artystycznej, jak np. wojenne cmentarze czy przydrożne krzyże. Pojęcie „zabytku” także można wyjaśnić w sensie dosłownym i metaforycznym. Pierwsza definicja, przytoczona przez Annę Souriau, bliska jest rozumieniu terminu „pomnik”. Jak pisze autorka, jest to „dzieło rzeźbiarskie lub architektoniczne, które przeznaczone jest (zgodnie z łacińską etymologią) by »zachować pamięć« ludzką” [Souriau 2010: 797]. Funkcja ta związana jest z następującymi cechami charakterystycznymi zabytku:

- jest obiektem trójwymiarowym wykonanym w trwałym materiale;
- przeznaczony jest do „przechowywania” pamięci zbiorowej;
- poświęcony jest postaci lub wydarzeniu albo też idei duchowej bliskiej społeczności, dla której został przeznaczony.

Historia sztuki jako dyscyplina naukowa nie stworzyła jednej obowiązującej definicji zabytku. Natomiast polskie ustawodawstwo dość szczegółowo określa, co powinniśmy traktować jako zabytek. W myśl obowiązującego prawa jest nim:

nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową [Ustawa o ochronie zabytków... 2003: art. 3].

Nie wszystkie aspekty tak definiowanego zabytku są – jak widać – materiałem badań historyka sztuki. W cytowanej ustawie można także znaleźć podział na zabytki ruchome, zabytki nieruchome i zabytki archeologiczne. Dla opisywanego projektu interesujące będą niektóre obiekty należące do grupy zabytków nieruchomych i ruchomych. Ustawodawca określił również następujące formy ochrony zabytków:

wpis do rejestru zabytków; uznanie za pomnik historii; utworzenie parku kulturowego oraz ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na

1 Badanie związku pomiędzy dziełem sztuki a odbiorcą jest możliwe m.in. przy zastosowaniu narzędzi związanych z „estetyką recepcji”. Koncepcja pochodzi z Niemiec i związana jest z takimi postaciami jak Hans Robert Jauss [1995: 996–1001] i Wolfgang Iser [1978]. Badania wspomnianych naukowców dotyczą literatury, ale podobną metodę można zastosować także w odniesieniu do dzieł plastycznych i architektury.

realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego [Ustawa o ochronie zabytków... 2003: art. 7].

W kontekście badań prowadzonych na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej ważne są dwie pierwsze formy ochrony. Wpis do rejestru zabytku ze względu na przydatność praktyczną podczas prowadzonych kwerend oraz uznanie za pomnik historii ze względu na związek z kategorią pamięci.

Zadania historyka sztuki w projekcie przebiegają dwutorowo. Z jednej strony dotyczą sporządzania, na podstawie kwerendy źródeł, katalogów miejsc „oczywistych”, służących etnologom podczas wiosennych badań terenowych [zob. Rozdział piąty]. Z drugiej zaś polegają na przygotowaniu opisów miejsc, które, na podstawie przeprowadzonych badań etnograficznych, zostały wytypowane do etnograficznych i archeologicznych weryfikacji [zob. Rozdziały piąty i szósty]. Należy pamiętać, że w obszarze ewentualnych badań historyka sztuki pozostają nie tylko obiekty, które wciąż istnieją fizycznie (można je sfotografować, zmierzyć lub choćby zobaczyć), ale także te, które w wyniku różnych wydarzeń zniknęły z przestrzeni i funkcjonują już tylko w ludzkiej pamięci, na zdjęciach lub w archiwalnych dokumentach. W związku z tym istotnym elementem pracy jest dokładna kwerenda przeprowadzona z naciskiem na znalezienie źródeł historycznych i ikonograficznych oraz opracowań dotyczących konkretnych obiektów. Jej uzupełnieniem muszą być badania terenowe, pozwalające zestawzić zebrane informacje z konkretnymi miejscami, określić aktualny stan zachowania wybranych obiektów (ruchomych i nieruchomych), dokonać ich datowania, pomiarów i typologii oraz sporządzić dokumentację fotograficzną.

Pierwszym zadaniem historyka sztuki jest więc zapoznanie się z dziejami i zabytkami wyznaczonych gmin oraz wytypowanie obiektów, które ze względu na swoją artystyczną jakość, znaczenie i usytuowanie w przestrzeni (ważne punkty orientacyjne) spełniają kryteria miejsc „oczywistych”, czyli rozpoznanych i spopularyzowanych przez wcześniejsze badania oraz opisy historyczne. Na podstawie danych zebranych wraz z historykami, sporządzane są karty takich miejsc, stanowiące wskazówkę dla etnologów rozpoczynających bezpośrednią eksplorację terenu.

Źródłami wykorzystywanymi przez historyka sztuki na tym etapie prac mogą być: archiwalia, słowniki geograficzne, księgi metrykalne, opracowania naukowe (z zakresu historii, archeologii, historii sztuki), katalogi zabytków, czasopisma, ryciny i fotografie. Cenne informacje można znaleźć także w opracowaniach krajoznawczo-popularyzatorskich, w przewodnikach turystycznych oraz w materiałach publikowanych na stronach internetowych gmin, stowarzyszeń itp.

Doskonałą wskazówkę w określaniu miejsc „oczywistych” stanowią również ryciny z końca XVIII i XIX w., publikowane w tekach i reprodukowane na łamach prasy. W okresie, w którym powstawały, zainteresowanie historią ojczystą przejawiające się m.in. w badaniu i utrwalaniu rodzimych wytworów architektury i sztuki, stało się formą patriotyzmu i służby narodowi [Piwocki 1955: 2–5]. W działania na rzecz ochrony pamiątek narodowych zaangażowali się przedstawiciele arystokracji i inteligencji, znaczącą rolę odegrali też artyści. Tworzone przez nich przedstawienia pełniły rolę edukacyjną, stając się z czasem narzędziem badań historycznych i ikonograficznych. Dostępność graficznych odbitek przyczyniła się do spopularyzowania i utrwalenia w powszech-

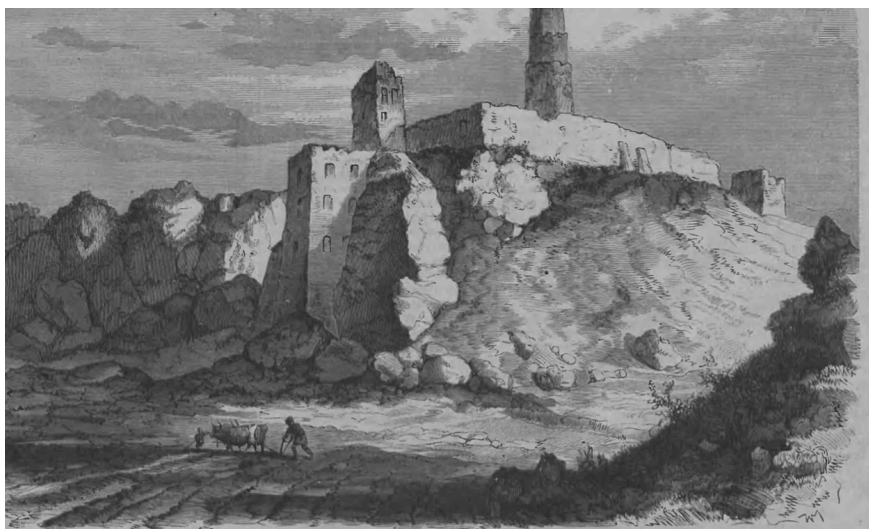
nej świadomości wybranych obiektów historycznych. Dzięki nim historyk sztuki ma możliwość teoretycznego odtworzenia budynków i układów urbanistyczno-przestrzennych współcześnie już nieistniejących lub zmienionych na skutek zniszczeń, przebudowy lub rzeczywistej rekonstrukcji. Stanowią one materiał, który w realizowanym projekcie można skonfrontować z narracjami zebranymi przez etnologów i badaniami archeologów, a następnie, dzięki analizie, uzupełnić lub zweryfikować wiedzę na temat konkretnych obiektów.

W przypadku badanego terenu najobszerniejszej „dokumentacji” doczekał się zamek w Olsztynie. Akwarela Zygmunta Vogla z 1787 r. przedstawia wyłaniające się zza skał ruiny z fragmentem wysokiej wieży, za budowlą widać konsekrowany w 1729 r. kościół św. Jana. Podobne ujęcie prezentuje rycina Napoleona Ordy [Orda 1873–1883: nr 202], która opatrzona jest dodatkowym opisem (ryc. 1). Malownicze ruiny zamku w Olsztynie stały się również tematem grafiki Franciszka Kostrzewskiego oraz krótkiego artykułu opublikowanych w „Tygodniku Ilustrowanym” [b.a. 1863: 237–238] (ryc. 2).

Ryc. 1.

N. Orda, *Zamek w Olsztynie*. *Album widoków historycznych Polski*. Warszawa (1873–1883)

Ryc. 2.

F. Kostrzewski, *Ruiny zamku w Olsztynie*. „Tygodnik Ilustrowany” (1863)

Ryc. 3.
Widok Mstowa. „Tygodnik Ilustrowany” (1872)

Ryc. 4.
Zwaliska klasztoru ks. franciszkanów
w Lelowie. „Tygodnik Ilustrowany” (1876)

W tym samym czasopiśmie zamieszczono tekst o Mstowie, z ryciną ukazującą widok miasteczka od strony Warty, z klasztorem kanoników laterańskich i kościołem św. Stanisława [b.a. 1872: 64] (ryc. 3). Znaleźć tam można także artykuł Bolesława Olszowskiego, który opisuje Lelów [Olszowski 1876: 389–390] oraz rycinę przedstawiającą „zwaliska klasztoru ks. franciszkanów”, kościół św. Marcina, fragmenty murów, ruiny zamku i drewniany krzyż (ryc. 4). Wspomniane artykuły dotyczące Olsztyna, Mstowa oraz Lelowa zawierają krótkie charakterystyki budynków (lokalizacja, dzieje i opis bryły). Są dość ogólne, choć na przykład w przypadku opisu zamku w Olsztynie uwzględniają uwagi na temat zróżnicowania stylistycznego poszczególnych elementów architektonicznych.

O najważniejszych budowlach badanych gmin informuje także *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. Zawarte w nim opisy są tym cenniejsze, iż obejmują obiekty, które dziś już nie

istnieją, jak na przykład w Lelowie: brama wjazdowa do miasta, zamek, mury obronne, wieża „nosząca nazwę Męczarni”, kościół i klasztor w „stylu ostrołukowym” [SGKP 1884: 134–135].

W 1916 r. nakładem wydawnictwa Gebethner i Wolff ukazała się książka *Wieś i miasteczko*, która zawiera ryciny i fotografie prezentujące przykłady drewnianej i murowanej architektury. Wśród ilustracji znalazły się wizerunek kaplicy św. Wojciecha z mstowskiego cmentarza katolickiego oraz kościół św. Mikołaja, kościół parafialny św. Doroty i hełm na dachu kaplicy przy dawnym kościele parafialnym w Przyrowie, a także kaplica św. Barbary w Żurawiu (obecnie w gminie Janów) [b.a. 1916]. Warto też wspomnieć o albumie z reprodukcjami pocztówek z lat 1898–1945, które ukazują m.in. widoki Mstowa, Przyrowa, Janowa, Lelowa, Olsztyna, Złotego Potoku (obecnie w gminie Janów). Obok tradycyjnie utrwalanej przez fotografów architektury sakralnej i rezydencjonalnej, pojawiły się tam karty z budynkami przemysłowymi i użytkowymi, takimi jak dworzec kolejowy w Juliance (obecnie w gminie Przyrów) i nieistniejąca dziś fabryka przetworów ziemniaczanych w Zalesicach (obecnie w gminie Przyrów) wzniesiona w 1911 r. na gruntach należących do hrabiego Karola Raczyńskiego [Biernacki 2007].

Kluczowym powojennym opracowaniem, pełniącym funkcję weryfikacyjną, jest wydawany od 1951 r. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, przygotowywany przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Celem serii stało się przekazanie szerokiemu gronu czytelników opisów i danych dotyczących zabytków z obszaru Polski, które zostały poddane systematycznej inwentaryzacji. Katalog zabytków stanowi punkt wyjściowy dla dalszych badań. Za obiekt zabytkowy uznano w nim wszystkie przedmioty i budowle posiadające walory artystyczne lub historyczne, które powstały przed 1945 r. Opisy katalogowe uwzględniają informacje na temat obiektów artystycznych danego terenu, oprócz tych znajdujących się w zbiorach prywatnych i kolekcjach muzealnych. Informacje przygotowywane są na podstawie przeprowadzonych inwentaryzacji, istniejącej literatury przedmiotu, dokumentów o charakterze archiwalnym oraz zachowanych przekazów ikonograficznych. Podział przyjęty przy opracowywaniu kolejnych zeszytów uwzględnia obszary poszczególnych powiatów w obrębie określonych województw. W związku ze zmianami administracyjnymi istnieje stara i nowa seria katalogu. Dla prowadzonych w ramach „projektu jurajskiego” badań najważniejszy jest tom 6, poświęcony dawnemu województwu katowickiemu [KZSP 1979]. Jedynie wschodnie obszary badanego terenu, czyli gmina Lelów, znajdują się w dawnym województwie kieleckim, któremu poświęcony jest tom 3 [KZSP 1966].

Przy wskazywaniu miejsc „oczywistych” ważną rolę odgrywają także studia o charakterze regionalnym. Warto tu wspomnieć o opracowaniach Pawła Dettloffa z zakresu budownictwa sakralnego, opisujących kościół i klasztor w Mstowie [Dettloff 1998, 2000] oraz o badaniach zabytków regionu łódzkiego prowadzonych w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego przez zespół naukowców – początkowo pod kierownictwem Zbigniewa Bani, a obecnie Piotra Gryglewskiego. W ramach prac tego zespołu wydawana jest seria *Sztuka Polski Środkowej*, która obejmuje zarówno tomy będące zbiorami artykułów, jak i monografie. W poszczególnych tomach publikowane są teksty poruszające przede wszystkim problematykę sztuki na terenach obecnego województwa łódzkiego, ale także obszarów z nim graniczących. Dla projektu najważniejsza

będzie w tym przypadku książka autorstwa Gryglewskiego dotycząca architektury nowożytnego regionu – *Vetusta Monumenta* [Gryglewski 2002] oraz znajdujące się w innych wydawnictwach artykuły tego samego autora, a zwłaszcza tekst poświęcony klasztorowi w Świętej Annie, nieopodal Przyrowa [Gryglewski 2008].

Kolejnym opracowaniem niezwykle istotnym w badaniach związanych z projektem jest *Leksykon zamków w Polsce* [Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001]. Katalog obiektów został poprzedzony obszernym wstępem, a każdy zamek posiada opis zawierający historię i, jeśli pozwalają na to źródła, także rekonstrukcje dawnego wyglądu oraz obecny stan zachowania. Na obszarze badanych gmin znajdują się (lub znajdowały) trzy zamki uwzględnione w tym opracowaniu: Lelów, Olsztyn i Ostrężnik (obecnie w gminie Janów) [Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001: 266, 344–346, 362].

Odrębne prace poświęcono kulturze żydowskiej w regionie. Ich autorzy skupiają się jednak na aspektach historycznych i społecznych, pomijając charakterystykę obiektów o wartości artystycznej. Przyczyn tego faktu należy szukać w niedostatecznej liczbie zachowanych źródeł ikonograficznych i niemal całkowitym zniszczeniu materialnych śladów żydowskiej społeczności na eksplorowanym terenie. Chociaż przed II wojną światową Żydzi stanowili znaczącą grupę wśród mieszkańców badanych gmin, jedynie społeczność lełowska doczekała się większego opracowania, co ma zapewne związek z trwałym kultem słynnego cadyka Dawida Bidermana [*Żydzi lełowscy...* 2006].

Badania opisywanego obszaru, dokonywane przez historyka sztuki, wymagają również przeprowadzenia kwerendy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Katowicach i Częstochowie. Polega ona na odnalezieniu i analizie tzw. kart białych i kart adresowych zabytków nieruchomych, ruchomych, założeń cmentarnych, zespołów budowlanych, układów urbanistycznych itd. Dokumentacja uwzględnia podział na obiekty wpisane do rejestru zabytków oraz niewpisane, przy czym w badaniach należy uwzględnić zarówno jedne jak i drugie². Karty ewidencyjne zawierają fotografię obiektu (aktualną w chwili jej sporządzania), pełną nazwę, adres, określenie stylu, wymiary oraz opis. Informują o przeprowadzonych pracach renowacyjnych i stanie zachowania. W niektórych kartach pojawiają się wskazówki bibliograficzne. Należy pamiętać, że karty dotyczą nie tylko zabytków o znacznej wartości artystycznej, ale także obiektów ważnych z punktu widzenia kultury i historii regionu (gminy).

Zgodnie z harmonogramem prowadzonych prac badawczych, po kwerendzie realizowany jest krótki objazd terenowy, mający m.in. na celu ustalenie stanu zachowania obiektów znajdujących się w tworzonej przez członków zespołu katalogu miejsc „oczywistych” oraz tych, które figurują w ewidencji zabytków, a także sporządzenie dokumentacji fotograficznej. W katalogu miejsc „oczywistych” znajdują się dane dotyczące historii oraz charakterystyki obiektów, uwzględniające czas powstania, lokalizację i stan zachowania. Informacje uzupełnia podstawowa bibliografia.

Efektem przeprowadzonych etnograficznych badań terenowych jest odrębna lista miejsc wybranych do dalszych interdyscyplinarnych prac. W przypadku nieznanymi lub nieopisanymi

2 Zbiór kart ewidencyjnych jest na bieżąco aktualizowany. W związku ze zniszczeniami obiektów, nowymi naukowymi ustaleniami itp. dokumentacja może ulegać zmianie.

obiektów o wartości artystycznej, historyk sztuki stosuje właściwą procedurę badawczą mającą na celu datowanie, ustalenie proveniencji, charakterystykę formalną i ikonograficzną.

Na etapie weryfikacji etnograficznej i archeologicznej praca historyka sztuki uzupełnia dokonane już ustalenia. W tym celu wykorzystywane są Karty Opisu Obiektów (KOO) wytworzone podczas badań archeologicznych oraz informacje z Kart Opisu Miejsca (KOM) wypełnianych w trakcie badań etnograficznych. Obiekty znajdujące się na liście miejsc wybranych do dalszych interdyscyplinarnych prac dzielone są na dwie grupy:

1. Powszechnie dostępne zabytki architektury i sztuki, dobrze lub dostatecznie zachowane w krajobrazie gmin, np.: kościoły, kapliczki, kaplice, cmentarze, nagrobki, pałace, dwory. Zgodnie z założeniami projektu, aktualizowana jest ich dokumentacja fotograficzna oraz sporządzany krótki opis formalny i stylistyczny, uwzględniający elementy pominięte w istniejących już opracowaniach.
2. Zabytki architektury i sztuki zachowane w krajobrazie w sposób niewystarczający. Są to obiekty nieistniejące, ruiny, gruntownie przebudowane, pozbawione pierwotnej funkcji oraz takie, które uległy dyslokacji (budowle sakralne i rezydencjonalne, cmentarze np. żydowskie, bożnice, nagrobki). W tym przypadku zalecane jest sporządzenie dokumentacji fotograficznej, aktualizacja danych oraz szczegółowy opis stanu zachowania.

Stworzona na wcześniejszych etapach dokumentacja, wraz z materiałami zebranymi przez interdyscyplinarny zespół, staje się punktem wyjścia dla szczegółowych analiz obejmujących wybrane miejsca opisane do tej pory niewystarczająco lub wcale. Zadaniem historyka sztuki jest więc sporządzenie ich opisów zawierających:

- próbę datowania (w oparciu o źródła historyczne i archiwalne, ikonografię oraz badania technologiczne);
- określenie tworzywa i techniki;
- atrybucję (w oparciu o źródła historyczne, archiwalne, badania technologiczne, ewentualną identyfikację sygnatury);
- okoliczności powstania dzieła (określenie jego funkcji pierwotnej i obecnej, wskazanie fundatora);
- charakterystykę formy i treści;
- określenie stanu zachowania.

Powyższy schemat postępowania dotyczy przede wszystkim obiektów w stanie dobrym lub dostatecznym. W przypadku pozostałych – zburzonych, zachowanych fragmentarycznie, gruntownie przebudowanych lub przemalowanych, poszczególne elementy opisu mogą zawierać luki. Podobnie rzecz się ma z wytworami sztuki ludowej, przydrożnymi krzyżami czy też nagrobkami z żydowskich cmentarzy. Jako wymykające się klasyfikacji historyczno-artystycznej, często niespełniające kryteriów dzieła, wymagają zastosowania odrębnej metody, wykraczającej poza analizę formalno-genetyczną czy ikonograficzną. Za przykład mogą posłużyć obiekty żydowskiej sztuki sepulkralnej. Ich specyfika wynika z ciągłości stosowania pewnych rozwiązań dekoracyjnych i kompozycyjnych, a także z upowszechnienia pod koniec XIX w. mechanicznych metod

obróbki kamienia, które doprowadziły do uproszczenia i zunifikowania wypracowanych przez stulecia wzorów. W opracowaniu plastycznym żydowskich nagrobków zaznaczają się wpływy sztuki minionych epok oraz twórczości ludowej. Znajomość kontekstu historycznego nie gwarantuje możliwości uchwycenia etapów ich stylistycznej ewolucji, utrudnia też atrybucję. Datowanie nagrobków żydowskich może odbywać się w sposób bezpośredni na podstawie informacji odczytanych z inskrypcji lub pośrednio poprzez analizę materiału, formalnych cech pomnika oraz widocznego na nim pisma. W datowaniu pośrednim konieczna jest z kolei znajomość innych obiektów z danego obszaru, których porównanie stanowi podstawę określenia czasu powstania badanych steli. Przy nagrobkach, gdzie płyta główna jest zachowana w całości lub dużym fragmencie, uwzględnia się takie elementy jak: wymiary (rozmiar), kształt i dekoracja zwieńczenia, malatura, elementy architektoniczne, sposób opracowania kamienia (lico ciosane, dłutowane, szlifowane), cechy formalne pisma (ryt wklęsły i wypukły, kształt i wielkość liter, segmentacja tekstu, ligatury, brachygrafia itd.) [Trzciński 2007; Hońdo 2014].

Stan zachowania żydowskich nagrobków na badanym obszarze przeważnie uniemożliwia przeprowadzenie tak szczegółowych badań, co jednak nie powinno stanowić usprawiedliwienia dla całkowitej rezygnacji z opisanie znalezionych obiektów.

Zebrane przez historyka sztuki informacje na temat pojedynczych zabytków (przedmiotów i budynków) mogą stać się podstawą do uzupełnienia wiedzy i formułowania opinii w zakresie charakterystyki form artystycznych na danym terenie. Wyniki jego prac, w postaci syntetycznych opisów, znajdują się w diagnozach miejsc oraz diagnozach gmin w ramach poszczególnych raportów badawczych.

literatura

b.a.

1863: *Olsztyn*. „Tygodnik Ilustrowany”, nr 195, s. 237–238.

1872: *Mstów*. „Tygodnik Ilustrowany”, nr 241, s. 64.

1916: *Materyały do architektury polskiej*. T. 1, z. 2. *Wieś i miasteczko*. Warszawa: Wydawnictwo Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości Nakładem Gebethnera i Wolffa.

Archeologia sądowa...

2013: *Archeologia sądowa w teorii i praktyce*. Red. Ł. Trzciński. Warszawa: Wolters Kluwer Polska SA.

Augé Marc

2009: *Formy zapomnienia*. Przeł. A. Turczyn. Kraków: Wydawnictwo Universitas.

2010: *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Przeł. R. Chymkowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Babbie Earl

2003: *Badania społeczne w praktyce*. Przeł. W. Betkiewicz i in.. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bagłajewski Arkadiusz

1999: *Miasto – palimpsest*. [W:] *Miejsce rzeczywiste, miejsce wyobrażone. Studia nad kategorią miejsca w przestrzeni kultury*. Red. M. Kitowska-Łysiak, E. Wolicka. Lublin, s. 317–338.

Banaszek Łukasz, Pospieszny Łukasz

2011: *Charakterystyka metod nieinwazyjnych wykorzystanych w ramach projektu „Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego”*. [W:] *Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego*. Red. Ł. Banaszek, M. Wosińska. Poznań–Sztutowo, s. 33–41.

Bandurka Mieczysław

1974: *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*. Warszawa: Archiwum Państwowe w Łodzi.

Baranowski Bohdan

1975: *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Barański Janusz

2007: *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Barker Philip

1994: *Techniki wykopalisk archeologicznych*. Przeł. Z. Kobyliński. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Berger Peter L., Luckmann Thomas

1983: *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Przeł. J. Niżnik. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Bibliografia województwa częstochowskiego...

1979: *Bibliografia województwa częstochowskiego (VI 1975 – XII 1977)*. Red. W. Tyras. Częstochowa: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dra W. Biegańskiego w Częstochowie.

Biernacki Zbigniew

2007: *Ziemia Częstochowska na dawnej pocztówce*. Opole: Wydawnictwo MS.

Bogdanowski Janusz

1992: *Przekształcenia krajobrazu Jurajskiego w ciągu wieków i problemy ochrony*. [W:] Pierwsze Sympozjum Jurajskie, Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej. Dąbrowa Górnicza, s. 39–56.

Buchli Victor, Lucas Gavin

2001: *Between remembering and forgetting*. [In:] *Archaeologies of the Contemporary Past*. Eds. V. Buchli, L. Gavin. New York, pp. 79–83.

Bystron Jan Stanisław

1947: *Kultura ludowa*. Warszawa: Księgarnia i Dom Wydawniczy Trzaska, Evert i Michalski.

Campana Stefano

2009: *Archaeological Site Detection and Mapping: Some Thoughts on Differing Scales of Detail and Archaeological 'Non-Visibility'*. [In:] *Seeing the Unseen. Geophysics and Landscape Archaeology*. Eds. S. Campana, S. Piro. London, pp. 5–26.

Carman John

2011: *Stories We Tell. Myths at the Heart of 'Community Archaeology'*. "Archaeologies. Journal of the World Archaeological Congress", vol. 3, no. 1, pp. 490–501.

Cattachio Nuccia Negroni

1986: *Wytwarzanie wiedzy archeologicznej: formułowanie problematyki jako systematyczny program badań wielodyscyplinarnych*. [W:] *Teoria i praktyka badań archeologicznych*. Red. W. Hensel, G. Donato, S. Tabaczyński. Wrocław, s. 33–54.

de Certeau Michel

2008: *Wynaleźć codzienność. Sztuki działania*. Przeł. K. Thiel-Jańczuk. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Charmaz Kathy

2009: *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Przeł. B. Komorowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Claval Paul

2005: *Reading the Rural Landscapes*. "Landscape and Urban Planning", vol. 70, no. 1–2, pp. 9–19.

Connerton Paul

2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.

Cresswell Tim

2008: *Place. A Short Introduction*. Malden, MA–Oxford UK–Carlton, Victoria, Australia: Blackwell Publishing Ltd.

Cudze problemy...

1991: *Cudze problemy. O ważności tego, co nieważne. Analiza dyskursu publicznego w Polsce*. Red. M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski. Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych.

Czeppe Zdzisław

1972: *Regiony fizycznogeograficzne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*. „Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej”, t. 1, s. 68–77.

Dant Tim

2007: *Kultura materialna w rzeczywistości społecznej. Wartości, działania, style życia*. Przeł. J. Barański. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

David Nicholas, Kramer Carol

2001: *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Denscombe Martyn

2010: *The Good Research Guide for Small-Scale Social Research Projects*. Maidenhead, Berkshire, England–New York: Open University Press.

Dettloff Paweł

1998: *Kościół kanoników regularnych laterańskich w Mstowie*. „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 43, s. 291–307.

2000: *Średniowieczny system nowożytnych obwarowań klasztoru w Mstowie*. [W:] *Krajobrazy. Księga pamiątkowa w 70. rocznicę urodzin prof. Janusza Bogdanowskiego*. Red. S. Kołodziejski, J. Marcinek, R. Marcinek. Kraków, s. 81–93.

Dobrowolski Kazimierz

1966: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.

Dokumentacja geograficzna

1956: *Dokumentacja geograficzna. Z. 4. Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815–1918 (zarys historyczny)*. Oprac. W. Trzebiński, A. Borkiewicz. Warszawa: Instytut Geografii PAN.

Domańska Ewa

2006: *Historie niekonwencjonalne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Duncan Nancy, Duncan James S.

2010: *Doing Landscape Interpretation*. [In:] *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*. Eds. D. DeLyser, S. Herbert, S. Aitkin, M.A. Crang, L. McDowell. Los Angeles, CA, pp. 225–247.

Duszak Anna

1998: *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Droga Żelazna...

- 1998:** *Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska: 150 lat tradycji kolejnictwa w rejonie częstochowskim: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 3.12.1996 r. w Częstochowie.* Red. M. Antoniewicz. Częstochowa: Wydawnictwo WSP.

Dyskurs jako struktura...

- 2001:** *Dyskurs jako struktura i proces.* Red. T.A. van Dijk. Przeł. G. Grochowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dzięcielski Robert

- 2001:** *Ludowe obrazy miasta. Inspiracje Bystroniowskie.* Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 40.

Dżułyński Stanisław

- 1952:** *Powstanie wapieni skalistych jury krakowskiej.* „Rocznik PTG”, t. 21, s. 125–180.

Fatková Gabriela, Funk Lukáš, Pauknerová Karolína, Rak Michal, Strohsová Klára, Světlík Radek, Woitsch Jiří, Zíková Tereza

- 2014:** *Tachovsko: Krajina v paměti/paměť v krajině.* Plzeň: Západočeská univerzita.

Felisiak Ireneusz, Matyszkiewicz Jacek

- 2004:** *Kuesta jurajska w rejonie Jaworznika.* [W:] *Od Złotego Potoku do Ojcowa szlakiem naturalistów z 1984 r. Przewodnik sesji terenowych.* Red. J. Partyka, A. Tyc. Ojców, s. 55–56.

Forensic Archaeology...

- 2005:** *Forensic Archaeology: Advances in Theory and Practice.* Eds. J. Hunter, M. Cox. New York: Routledge.

Giedymin Jerzy

- 1961:** *Z problemów logicznych analizy historycznej.* Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe Oddział w Poznaniu.
- 1964:** *Problemy, założenia, rozstrzygnięcia. Studia nad logicznymi podstawami nauk społecznych.* Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe Oddział w Poznaniu.

Gilewska Sylwia

- 1972:** *Wyżyny Śląsko-Małopolskie.* [W:] *Geomorfologia Polski.* Red. M. Klimaszewski. Warszawa, s. 232–339.

Głowacki Maciej, Kopacz Jerzy

- 1974:** *Z pradziejów regionu częstochowskiego „Ziemia Częstochowska”,* t. 10, s. 47–56.

González-Ruibal Alferedo

- 2014:** *Archaeology of the Contemporary Past.* [In:] *Encyclopedia of Global Archaeology.* Ed. C. Smith. New York, pp. 1683–1694.

Gostkowski Zygmunt

- 1970:** *Kontrola przebiegu procesu badawczego w małej społeczności.* [W:] *Analizy i próby technik badawczych w socjologii.* T. 3. Red. Z. Gostkowski, J. Lutyński. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 47–75.

Gostkowski Zygmunt, Sztabiński Franciszek

1990: *Autoweryfikacja jako technika poprawy jakości danych uzyskiwanych w wywiadzie kwestionariuszowym.* [W:] *Analizy i próby technik badawczych w socjologii.* T. 8. Red. Z. Gostkowski. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 99–141.

Górka Anna

2011: *Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu.* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 15, s. 248–258.

Grad Jan

2001: *Tradycja jako „kultura ukryta”.* [W:] *Skrytość kultury.* Red. K. Zamiara. Poznań, s. 83–96.

Gradziński Michał

2001: *Kras i jaskinie jury krakowskiej.* [W:] *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej.* Red. J. Partyka. Ojców, s. 40–47.

Gryglewski Piotr

2002: *Vetusta Monumenta.* Łódź: Wydawnictwo Piątek Trzynastego.

2008: *Sanktuaria bernardyńskie w Złoczewie i Świętej Annie. Wpływ funkcji kultowych na architektoniczne wybory.* „Studia Franciszkańskie”, t. 18, s. 339–356.

Hajduk-Nijakowska Janina

2012: *Kulturowy kontekst komunikowania.* [W:] *Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji.* Red. E. Kulczycki, M. Wendland. Poznań, s. 149–159.

Hilchen Henryk

1912: *Historia Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej (1835–1848–1898). Przyczynek do historii kolejnictwa w Królestwie Polskim.* Warszawa–Kraków: Nakład Gebethnera i Wolfa.

Hirsch Eric

1995: *Landscape. Between Place and Space.* [In:] *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space.* Eds. E. Hirsch, M. O’Hanlon. Oxford, pp. 1–30.

Hirsch Marianne

1997: *Family Frames. Photography, Narrative, and Postmemory.* Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.

Holtorf Cornelius

2010: *Search the Past – Find the Present. The Value of Archaeology for Present-day Society.* Amsterdam: Erfgoed Nederland.

Hońdo Leszek

2014: *Hebrajska epigrafika nagrobna w Polsce.* Kraków: Wydawnictwo Univeritas.

Howarth David

2008: *Dyskurs.* Przeł. A. Gąsior-Niemiec. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Hubbard Phil

2005: *Space/Place.* [In:] *Cultural Geography. A Critical Dictionary of Key Concepts.* Eds. D. Atkinson, P. Jackson, D. Sibley, N. Washbourne. London–New York, pp. 41–48.

Iser Wolfgang

1978: *The Act of Reading: a Theory of Aesthetic Response*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Janik Maciej

2011: *Historiografia regionalna – specyfika i pola kreacji*. [W:] *Dyskurs humanistyczny początku XXI wieku w Częstochowie*. T. 2. Red. N. Morawiec, M. Trąbski, R.W. Szwed, Częstochowa, s. 243–263.

2014: *Regionalny zasób źródłowy i jego udostępnienie*. „Wiadomości Historycznych”, nr 6, s. 15–21.

Jauss Hans Robert

1995: *Rezeption, Rezeptionsästhetik*. [In:] *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Ed. K. Gründer, Vol. 8. Basel–Stuttgart, pp. 996–1004.

Jędrus Joanna

2007: *Zastosowanie wybranych metod geofizycznych do rozpoznania facjalnego utworów górnojurajskich na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*. Maszynopis rozprawy doktorskiej, archiwum AGH w Krakowie.

Johnson Matthew

2007: *Ideas of Landscape*. Malden, MA–Oxford UK–Carlton, Victoria, Australia: Blackwell Publishing Ltd.

Józefowicz Maria

1947: *Bibliografia Częstochowy*. „Ziemia Częstochowska”, t. 2, s. 225–257.

Jurek Kazimierz

1965: *Ziemia Częstochowska w powstaniu styczniowym 1863–1864*. „Ziemia Częstochowska”, t. 5, s. 126–146.

Kajzer Leszek

1996: *Wstęp do archeologii historycznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

1999: *Archeologiczno-architektoniczne badania terenowe*. [W:] *Metodyka badań archeologiczno-architektonicznych*. Red. Z. Kobyliński. Warszawa, s. 23–52.

Kajzer Leszek, Kołodziejski Stanisław, Salm Jan

2001: *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Kaniowska Katarzyna

2004: *„Memoria” i „postpamięć” a antropologiczne badanie wspólnoty*. [W:] *Codzienne i niecodzienne. O wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi*. Red. G.E. Karpińska. Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 43, s. 9–28.

Katyń...

2005: *Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*. Red. M. Głosek. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kaźmierska Kaja

- 1997:** *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*. [W:] *Biografia a tożsamość narodowa*. Red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszevska-Pawełek. Łódź, s. 35–44.
- 2004:** *Wywiad narracyjny jako jedna z metod w badaniach biograficznych*. „Przegląd Socjologiczny”, t. 53, z. 1, s. 71–96.

Kierzkowski Michał

- 2008:** *Oral history – „historia Badającego i Badanego”. Uwagi o specyfice relacji ustnych w kontekście badań historycznych*. [W:] *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych*. Red. B. Wagner, T. Wiślicz. Zabrze, s. 35–40.

Kincaid Harry V., Bright Margaret

- 1957:** *The Tandem Interview. A Trial of the Two-Interviewer Team*. “Public Opinion Quarterly”, vol. 21, issue 2, pp. 304–312.

Kłodnicki Zygmunt

- 2000:** *Samodzielne gromadzenie materiałów dotyczących dziedzictwa kulturowego*. [W:] *Dziedzictwo kulturowe – edukacja regionalna (1). Materiały pomocnicze dla nauczycieli*. Red. G. Odoj, A. Peć. Dzierżoniów, s. 12–20.

Kłoskowska Antonina

- 1972:** *Spółeczne ramy kultury*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- 1996:** *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Koba-Ryszewska Teresa

- 1970:** *Przynależność administracyjna ziem województwa kieleckiego*. [W:] *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)*. Red. T. Weintraub. Warszawa, s. 9–13.

Kobiałka Dawid

- 2016:** *UrbEx: archeologiczny flâneuryzm a multitemporalność dziedzictwa*. „Biografia Archeologii”, nr 2(1), s. 3–12.

Kobyliński Zbigniew

- 1981:** *Badania etnoarcheologiczne a nomotetyzacja archeologii*. „Archeologia Polski”, t. 26, s. 7–47.
- 2006:** *Protection, Maintenance and Enhancement of Cultural Landscapes in Changing Social, Political and Economical Reality in Poland*. [In:] *Landscapes Under Pressure. Theory and Practice of Cultural Heritage. Research and Preservation*. Ed. L.R. Lozny. New York, pp. 207–236.
- 2012:** *Etnoarcheologia*. [W:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska. Poznań, s. 721–731.

Kola Andrzej

- 2005:** *Archeologia zbrodni*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Kołodziejczyk Ryszard

- 1962:** *Warszawsko-Wiedeńska Droga Żelazna*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Kondracki Jerzy

1988: *Geografia fizyczna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

2011: *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kostrzewski Józef, Chmielewski Waldemar, Jażdżewski Konrad

1965: *Pradzieje Polski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korzeniewski Bartosz

2009: *Wprowadzenie. Polityka historyczna – propozycja definicji i spory wokół jej zakresu w polskim i niemieckim dyskursie naukowym*. [W:] *Narodowe i europejskie aspekty polityki historycznej*. Red. B. Korzeniewski. Poznań, s. 10–12.

Koziarski Stanisław

1993: *Sieć kolejowa w Polsce w latach 1842–1918*. Opole: Państwowy Instytut Naukowy.

Kurnatowski Stanisław

1995: *Interdyscyplinarność w badaniach przestrzeni dorzecza. Część 1*. [W:] *Rzeki*. Red. J. Kołtuński. Katowice, s. 32–53.

Krawczyk-Tyrpa Antonina

2001: *Tabu w dialektach polskich*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.

Krupa-Ławrynówicz Aleksandra, Ławrynówicz Olgierd

2012: *Wyrzucana codzienność. Antropolog z archeologiem rozmawiają o śmieciach*. [W:] *Brud. Idee – Dylematy – Sprawy*. Red. M. Sztandara. Opole, s. 139–154.

KZSP

1966: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, województwo kieleckie, powiat włoszczowski*. T. 3, z. 12. Red. T. Przypkowski, J.Z. Łoziński, B. Wolff. Warszawa.

1979: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, dawne województwo katowickie, dawny powiat częstochowski*. T. 6, z. 4. Red. I. Rejduch-Samek, J. Samek. Warszawa.

Laberschek Jacek

1980: *Mapa województwa krakowskiego i księstwa siewierskiego z uwzględnieniem Spisza*. [W:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*. Cz. 1, z. 1. Opr. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora. Wrocław, wkładka nienumerowana.

1986: *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie lelowskim do 1500 r.* [W:] *Księga jubileuszu stulecia diecezji kieleckiej*. Kielce, s. 231–246.

2000: *Lelów – powiat sądowy*. [W:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*. Cz. 3, z. 3. Red. F. Sikora. Kraków, s. 517.

2014: *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”.

Langellier Kristin M., Peterson Eric E.

2004: *Storytelling in Daily Life. Performing Narrative*. Philadelphia: Temple University Press.

Lejzerowicz-Zajązkowska Barbara

2003: *Człowiek w świecie sensów. Filozoficzne podstawy fenomenologicznej socjologii Alfreda Schütza*. Płock: Wydawnictwo Naukowe Novum.

Lewicka Maria

2012: *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Lipiec Janusz

1967: *Ekonomiczno-społeczna i prawna degradacja miast regionu częstochowskiego w XIX wieku*. „Ziemia Częstochowska”, t. 6/7, s. 83–125.

1976: *Szkolnictwo okręgu częstochowskiego w latach 1815–1862*. „Ziemia Częstochowska”, t. 11, s. 73–116.

Little Barbara J.

2007: *Historical Archaeology. Why the Past Matters?* Walnut Creek: Left Coast Press.

Lofland John, Snow David A., Anderson Leon, Lofland Lyn H.

2009: *Analiza układów społecznych. Przewodnik metodologiczny po badaniach jakościowych*. Przeł. A. Kordasiewicz i in. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Lozny Ludomir R.

2006: *Place, Historical Ecology and Cultural Landscape. New Directions for Culture Resource Management*. [In:] *Landscapes under Pressure. Theory and Practice of Cultural Heritage Research and Preservation*. Ed. L.R. Lozny. New York, pp. 15–26.

Löhr Wolf-Dietrich

2011: *Werk/Werkberiff*. [In:] *Metzler Lexikon Kunstwissenschaft. Ideen, Methoden, Begriffen*. Ed. U. Pfisterer. Stuttgart, pp. 484–489.

Lutyński Jan

1983: *Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego, ich rodzaje i możliwości*. [W:] *Wywiad kwestionariuszowy. Analizy teoretyczne i badania empiryczne*. Red. K. Lutyńska, A.P. Wejland. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 252–299.

Ławecka Dorota

2003: *Wstęp do archeologii*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ławrynowicz Olgierd

2014: *Sprawozdanie z badań archeologicznych na terenie dawnego więzienia przy ul. S. Sterlinga 14/16 w Łodzi*. Maszynopis w Instytucie Archeologii UŁ.

2015: *Odkrywanie warstw niepamięci. Poszukiwanie miejsc pochówku ofiar publicznej egzekucji w Zgierzu (20 III 1942)*. [W:] *Miejsca po – miejsce bez. Konferencja zorganizowana przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 9–11 kwietnia 2015 roku w ramach wydarzenia „Pamiętaj z nami”*. Kraków, s. 269–282.

Ławrynowicz Olgierd, Żelazko Joanna

2015: *Badania śladów represji totalitarnych*. [W:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*. Red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko. Łódź: Instytut Pamięci Narodowej, s. 9–19.

Malpas Jeff

2011a: *Introduction*. [In:] *The Place of Landscape. Concepts, Contexts, Studies*. Ed. J. Malpas. Cambridge, Massachusetts–London, England, pp. VII–XIII.

2011b: *Place and the Problem of Landscape*. [In:] *The Place of Landscape. Concepts, Contexts, Studies*. Ed. J. Malpas. Cambridge, Massachusetts–London, England, pp. 3–6.

Mapa drogowa...

1889: *Mapa drogowa guberni Kraju Przywiślańskiego*. Opr. M(ikołaj) Nipanicz (Дорожная карта губерний Привислянского края составлена Н. Нипаничем). S. Petersburg.

Marody Mirosława

1976: *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Matériel Culture...

2002: *Matériel Culture: The Archaeology of Twentieth-Century Conflict (One World Archaeology)*. Eds. C.M. Beck, W.G. Johnson, J. Schofield. New York: Routledge.

Miejsce po....

2015: *Miejsca po – miejsce bez. Konferencja zorganizowana przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 9–11 kwietnia 2015 roku w ramach wydarzenia „Pamiętaj z nami”*. Kraków: Wydawnictwo Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.

Mielczarek Witold

1981: *Polska prasa społeczno-polityczna w Częstochowie w latach 1918–1939*. „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, t. 20, nr 3, s. 51–81.

Minta-Tworzowska Danuta

2006: *Interdyscyplinarność badań naukowych a archeologia*. [W:] *Studia i materiały do dziejów Pałuk*. T. 6. XXV lat badań archeologiczno-architektonicznych w łekneńskim kompleksie osadniczym. Red. A. Wyrwa. Poznań, s. 17–27.

Misiewicz Krzysztof

1999: *Badania geofizyczne w planowaniu badań wykopaliskowych*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Mitchell Don

2005: *Landscape*. [In:] *Cultural Geography. A Critical Dictionary of Key Concepts*. Eds. D. Atkinson, P. Jackson, D. Sibley, N. Washbourne. London–New York, pp. 49–56.

Modern Material Culture...

1981: *Modern Material Culture. The Archaeology of Us*. Eds. R.A. Gould, M.B. Schiffer. London: Academic Press.

Morgan David L.

2008: *Snowball Sampling*. [In:] *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. Vol. 1 & 2. Ed. L.M. Given. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore, pp. 815–816.

Morgens Frank

1994: *Lata na skraju przepaści*. Przeł. J. Holzman. Warszawa: Wydawnictwo Alfa-Wero.

Myga-Piątek Urszula

2008: *Krajobrazy kulturowe Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Rozważania o przyrodzie, historii, wartościach i zagrożeniach.* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 10, s. 337–358.

2012: *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Nabiałek Karol

2012: *Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku.* Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”.

Nekropolia...

2010: *Nekropolia z terenu byłego poligonu wojskowego na Brusie w Łodzi.* Red. M. Głosek. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Urząd Miasta Łodzi.

Noga Zdzisław

1997: *Osadnictwo i stosunki własnościowe do II wojny światowej.* [W:] *Osadnictwo i krajobraz od schyłku średniowiecza po współczesność. Natura i kultura krajobrazie Jury.* Red. Z. Noga. Kraków, s. 11–49.

Nora Pierre

2009: *Mędzy pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire.* „Tytuł roboczy: Archiwum”, nr 2, s. 4–12.

Norrick Neal R.

2000: *Conversational Narrative. Storytelling in Everyday Talk.* Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Nowak Stefan

1965: *Studia z metodologii nauk społecznych.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

1985: *Metodologia badań społecznych.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Nowicka Ewa

1985: *Człowiek i terytorium. Postawy społeczności nienarodowych.* [W:] *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Ossowskiego.* Red. E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki. Warszawa, s. 506–522.

Ochs Elinor, Capps Lisa

2001: *Living Narrative. Creating Lives in Everyday Storytelling.* Cambridge, Massachusetts–London, England: Harvard University Press.

Od Złotego Potoku do Ojcowa...

2004: *Od Złotego Potoku do Ojcowa: szlakiem wyprawy naturalistów z 1854 r.* Red. J. Partyka, A. Tyc. Ojców: Oddział PTTK, Ojcowski Park Narodowy.

Olszowski Bolesław

1876: *Lelów.* „Tygodnik Ilustrowany”, nr 51, s. 389–390.

Oral History...

2008: *Oral History and Public Memories.* Eds. P. Hamilton, L. Shopes. Philadelphia: Temple University Press.

Orda Napoleon

1873–1883: *Album widoków historycznych Polski. Seria 7.* Warszawa: Gebethner i Wolff.

Orman Krzysztof, Orman Piotr

2015: *Wielka Wojna w Jurze. Działania i cmentarze wojenne z roku 1914 na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej i terenach przyległych.* Kraków: Wydawnictwo LIBRON.

Ossowski Stanisław

1967: *Dzieła. T. 3. Z zagadnień psychologii społecznej.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

1984: *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny.* [W:] S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie.* Warszawa, s. 15–46.

2000: *Konflikty niewspółmiernych skal wartości.* [W:] S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej.* Warszawa, s. 71–102.

Paszke Andrzej, Jerczyński Michał, Koziarski Stanisław

1995: *150 lat Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.* Warszawa: Centralna Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych.

Pawiński Adolf

1886: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 3. Małopolska.* Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa.

Piwocki Ksawery

1955: *Rozwój badań nad sztuką narodową i zagadnienie starożytnictwa.* Warszawa: Instytut Sztuki PAN.

Places in Mind...

2004: *Places in Mind. Public Archaeology as Applied Anthropology.* Eds. P.A. Shackel, E.J. Chambers. Places New York–London: Routledge.

Region jurajski w piśmiennictwie polskim...

2004: *Region jurajski w piśmiennictwie polskim od XV wieku do początków XX wieku.* Red. A.J. Zakrzewski, W. Gworys. Częstochowa: Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Turystyki w Częstochowie.

Renfrew Colin, Bahn Paul

2002: *Archeologia. Teoria. Metody. Praktyka.* Przeł. M. Kasprzycka, K. Lewartowski, R. Oracz, D. Stabrowska. Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka SA.

Ritchie Donald A.

2003: *Doing Oral History. A Practical Guide.* Oxford: Oxford University Press.

Robertson Iain, Richards Penny

2003: *Introduction.* [In:] *Studying Cultural Landscapes.* Eds. I. Robertson, P. Richards. London, pp. 1–18.

Rokuszevska-Pawełek Alicja

2002: *Chaos i przymus. Trajektorie wojenne Polaków – analiza biograficzna.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Romański Marek

2009: *Z dziejów gminy Olsztyn*. Olsztyn: Urząd Gminy Olsztyn.

2014: *Gmina Olsztyn koło Częstochowy w czasie II wojny światowej*. Olsztyn: Gmina Olsztyn.

Rout Denys, Souriau Anne

2010: *Obra*. [In:] *Diccionario Akal de Estética*. Ed. E. Souriau. Madrid, pp. 837–839.

Rzepkowska Aleksandra

2009: *Sybiracy: wspólnota – pamięć – narracja. Studium antropologiczne*. Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 48.

Schofield John

2009: *Aftermath. Readings in the Archaeology of Recent Conflicts*. New York: Springer.

Schütze Fritz

2012: *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*. Przeł. K. Waniek. [W:] *Metoda biograficzna w socjologii*. Red. K. Kaźmierska. Kraków, s. 141–278.

SGKP

1884: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 5. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa: Nakładem W. Walewskiego.

1886: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 7. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa: Nakładem W. Walewskiego.

Shackel Paul A.

2003: *Archaeology, Memory, and Landscapes of Conflict*. “Historical Archaeology”, vol. 37, no. 3, pp. 3–13.

Siek Magdalena

2009: *Inwentarz Zespołu Rada Starszych w Częstochowie, sygn. 213*. Warszawa. Maszynopis w Żydowskim Instytucie Historycznym im. Emanuela Ringelbluma.

Sobalski Franciszek

1974: *Zarys historii gospodarczej powiatu częstochowskiego do 1939 r.* „Ziemia Częstochowska”, t. 10, s. 143–164.

Souriau Anne

2010: *Monumento*. [In:] *Diccionario Akal de Estética*. Ed. E. Souriau. Madrid, p. 797.

Stewart Pamela J., Strathern Andrew

2003: *Introduction*. [In:] *Landscape, Memory and History. Anthropological Perspectives*. Eds. P.J. Stewart, A. Strathern. London–Sterling, Virginia, pp. 1–15.

Stosunek do dziedzictwa kulturowego...

2012: *Stosunek do dziedzictwa kulturowego i identyfikacja z miejscem zamieszkania mieszkańców miasta Malbork. Raport z badań terenowych*. Red. M. Machowska, D. Niemier. Poznań: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM.

Sułkowski Bogusław

- 2011:** „Społeczne ramy kultury” czterdzieści lat później. *Pięć modeli komunikacji kulturowej*. „Kultura i Społeczeństwo”, t. 55, z. 2/3, s. 5–35.

Szacki Jerzy

- 1991:** *Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- 2002:** *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Szpociński Andrzej

- 2008:** *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*. „Teksty Drugie”, nr 4, s. 11–20.

Sztalt Krzysztof

- 2012:** *Stanisława Ossowskiego koncepcja dziedzictwa kulturowego*. „Roczniki Nauk Społecznych”, t. 4 (40), nr 2, s. 37–49.

Sztutowo czy Stutthof?...

- 2011:** *Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego*. Red. Ł. Banaszek, M. Wosińska. Poznań – Sztutowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.

Sztutowo/Stutthof...

- 2013:** *Sztutowo/Stutthof. Gdzieś pomiędzy plażą a obozem*. Red. N. Bloch, A.W. Brzezińska. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.

Teksty źródłowe do dziejów regionu...

- 1994a:** *Teksty źródłowe do dziejów regionu częstochowskiego*. Z. 1. Red. A.J. Zakrzewski. Częstochowa: Wydawnictwo WSP Częstochowa.
- 1994b:** *Teksty źródłowe do dziejów regionu częstochowskiego*. Z. 2. Red. A.J. Zakrzewski. Częstochowa: Wydawnictwo WSP Częstochowa.
- 1996:** *Teksty źródłowe do dziejów regionu częstochowskiego*. Z. 3. Red. A.J. Zakrzewski. Częstochowa: Wydawnictwo WSP Częstochowa.

Teren w antropologii...

- 2011:** *Teren w antropologii. Praktyka badawcza we współczesnej antropologii kulturowej*. Red. T. Buliński, M. Kairski. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

The Anthropology of Space...

- 2003:** *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Eds. S.M. Low, D. Lawrence-Zúñiga. Malden, MA–Oxford UK–Carlton, Victoria, Australia: Blackwell Publishing Ltd.

Thompson Paul

- 2000:** *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford: Oxford University Press.

Tomaszewski Andrzej

- 2005:** *Polskie miejsca pamięci według Adama Miłobędzkiego*. „Rocznik Historii Sztuki”, t. 30, s. 285–290.

Topolski Jerzy

- 1968:** *Metodologia historii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- 1983:** *Teoria wiedzy historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Trzcíński Andrzej

2007: *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX w.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Tully Gemma

2007: *Community archaeology: General methods and standards of practice.* "Public Archaeology", vol. 6, no. 3, pp. 155–187.

Turner Sam

2013: *Landscape archaeology.* [In:] *The Routledge Companion to Landscape Studies.* Eds. P. Howard, I. Thompson, E. Waterton. London–New York, pp. 131–142.

Tyc Andrzej

2005: *Relikty krasu podziemnego we współczesnej morfologii ostańców Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej.* [W:] *Współczesna ewolucja rzeźby Polski.* Red. A. Kotarba, K. Krzemień, J. Świąchowicz. Kraków, s. 481–486.

Urban Kazimierz

2006: *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów).* Kraków: Wydawnictwo NOMOS.

Wierzbicka Anna

2007: *Słowa kluczowe. Różne języki – różne kultury.* Przeł. I. Duraj-Nowosielska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Włazłak Władysław P.

b.d.a: *Inwentarz zdigitalizowanych ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej (1581–1910),* <http://www.sak.net.pl/wp-content/uploads/2013/03/W.P.-Wł%5C%BA%5C%99stochowskiej-z-digitalizowanych-ksi%5C%99g-metrykalnych-z-terenu-diecezji-cz%5C%99stochowskiej-z-lat-1581-1910-cz.-l.pdf> [ostatni dostęp: luty 2016 r.].

b.d.b: *Katalogi zdigitalizowanych ksiąg z Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. Walentego Patykiewicza w Częstochowie,* http://www.sak.net.pl/?page_id=2795 [ostatni dostęp: luty 2016 r.].

2012: *Inwentarz zdigitalizowanych ksiąg metrykalnych z terenu diecezji częstochowskiej (1581–1910).* „Rocznik Towarzystwa Genealogicznego Ziemi Częstochowskiej”, t. 4, cz. 1, s. 9–109.

Wodziński Marcin

1998: *Groby cadyków w Polsce.* Wrocław: Wydawnictwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej.

Wojtkowiak Zbysław

2001: *Źródła narracyjne. Cz. 1. Pamiętnik, tekst literacki.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Wróbel Zdzisław

1934: *O regionalizmie częstochowskim słów kilka.* [W:] *Wystawa książki polskiej oraz regionalizmu Częstochowy i okolicy.* Częstochowa, s. 23.

Yow Valerie Raleigh

2005: *Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences.* Walnut Creek–Lanham–New York–Toronto–Oxford: Altamira Press.

Zaborski Zygmunt

1998: *Z dziejów parafii Lelów i Staromieście*. Częstochowa: nakł. autora.

Zalewska Anna Izabella

- 2011:** *Archeologiczny „palimpsest” jako specyficzna postać interakcji teraźniejszości z...* [W:] *Współczesne oblicza przeszłości*. Red. D. Minta-Tworzowska, A. Marciniak, M. Pawleta. Poznań, s. 115–132.
- 2014a:** *Archeologia uspołeczniona*. [W:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa, s. 42–43.
- 2014b:** *Palimpsest*. [W:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*. Red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba. Warszawa, s. 318–322.
- 2014c:** *Prospołeczna, partycypacyjna i „wspólnotowa” archeologia bliskiej przeszłości*. „Studia Humanistyczne AGH”, t. 13 (2), s. 19–39.
- 2016a:** *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*. [W:] *Archeologia współczesności. Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej*. T. 1. Red. A. I. Zalewska. Warszawa, s. 21–39.
- 2016b:** *Archeologie współczesnych konfliktów zbrojnych jako praktykowanie prospołecznej archeologii. Przykład wartości epistemologicznej i aksjologicznej*. [W:] *Archeologia współczesności. Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej*. T. 1. Red. A. I. Zalewska. Warszawa, s. 125–140.

Zaremba Joanna

- 2010:** *Wspólne przestrzenie badawcze na przykładzie projektu „Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego”. Badania interdyscyplinarne z perspektywy studenckiej*. [W:] *Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego*. Red. Ł. Banaszek, M. Wosińska. Poznań–Sztutowo, s. 43–52.

Złotkowski Dariusz

- 2009:** *Wystawa Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie 1909 roku w świetle prasy polskiej*. Częstochowa: Muzeum Częstochowskie.

Zwoliński Mirosław

- 1992:** *Szkice monograficzne Janowa i okolicy*. Częstochowa: Urząd Gminy w Janowie.

Живописная Россия

- 1896:** *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении под общ. ред. П.П. Семенова. Т. 4. Царство Польское: Варшавская, Калишская, Келецкая, Ломжинская, Люблинская, Петроковская, Плоцкая, Радомская, Сувалкская и Седлецкая губернии*. Ч. 1. – Санкт-Петербург–Москва.

Żmigrodzki Zbigniew

- 1964:** *Materiały do bibliografii Częstochowy (1945–1960)*. [W:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*. Red. S. Krakowski. Katowice, s. 372–395.
- 1967:** *Materiały do bibliografii Częstochowy (1961–1965)*. „Ziemia Częstochowska”, t. 6/7, s. 313–334.
- 1974:** *Materiały do bibliografii powiatu częstochowskiego*. „Ziemia Częstochowska”, t. 10, s. 549–570.

Żydzi lelowscy...

2006: *Żydzi lelowscy. Obecność i ślady.* Red. M. Galas, M. Skrzypczyk. Kraków: Wydawnictwo Austeria.

Zasoby archiwalne

AFSh (Archiwum Fundacji Shalom)

sygn. V/2002/119

APCz (Archiwum Państwowe w Częstochowie)

nr. zespołów: 1/0; 60/0; 67/0; 69/0; 70/0; 73/0; 91/0; 305/0; 306/0; 312/0; 318/0.

APK (Archiwum Państwowe w Kielcach)

sygn.: 21/1348/0; 21/1348/0/3; 21/446/0/106; 21/446/0/18.

APŁ (Archiwum Państwowe w Łodzi)

nr arch.: 39, 1/0; 39, 2/0; 39, 8/0.

APR (Archiwum Państwowe w Radomsku)

sygn.: 16994; 16995.

РГИА (Российский государственный исторический архив)

Фонд 821: *Департамент духовных дел иностранных исповеданий мвд, оп. 2, Ситуационные и позтажные планы Пржировского монастыря св. Анны.*

Фонд 1281: *Совет министра внутренних дел. Отчет Петроковского Губернатора, оп. 7, д. 25.*

Фонд 1270: *Комитет по делам царства польского.*

Фонд 1424: *Карты, планы и чертежи учреждений, ведавших промышленностью и торговлей, оп. ор. 1, д. 299.*

145

Źródła internetowe

Centralny Rejestr Geostanowisk Polski

<http://geostanowiska.pgi.gov.pl> [ostatni dostęp: grudzień 2015 r.]

„Gazeta Kielecka”

<http://sbc.wbp.kielce.pl/publication/1171> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

Geoportal

<http://geoportal.gov.pl/> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

Otwarty Regionalny System Informacji Przestrzennej

<http://mapy.orsip.pl> [ostatni dostęp: grudzień 2015 r.]

Stowarzyszenie Partnerstwo Północnej Jury

<http://www.jura-ppj.pl/> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

„Tydzień”

<http://bc.wimbp.lodz.pl/dlibra/publication?id=7251> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

Wirtualny Sztetl

<http://www.sztetl.org.pl/pl/video/486/> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/lelow/5,historia/> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/janow/5,historia/> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/mstow/5,historia/> [ostatni dostęp: luty 2016 r.]

Akty prawne

Karta Ochrony...

Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym. Lozanna 1990.

Ustawa o cmentarzach...

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych.

Ustawa o cmentarzach i grobach wojennych...

Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych.

Ustawa o IPN...

Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Ustawa o ochronie zabytków...

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

spis rycin

Rozdział pierwszy

O projekcie

- Ryc. 1.** Spotkanie wykonawców projektu; na zdjęciu dr Michał Rak, prof. UŁ dr hab. Andrzej P. Wejland, dr Olgierd Ławrynowicz, dr Irmina Gadowska, dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz, prof. UŁ dr hab. Grażyna Ewa Karpińska, prof. AJD dr hab. Maciej Janik, dr Marek Nita; Łódź; fot. M. Majorek; listopad 2014 r.
- Ryc. 2.** Spotkanie przed wyjściem w teren; na zdjęciu prof. UŁ dr hab. Grażyna Ewa Karpińska i prof. UŁ dr hab. Andrzej P. Wejland wraz ze studentami etnologii UŁ; Olsztyn (gmina *loco*); fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 3.** Archeologiczne badania sondażowe pod Górą Skarżawą (gmina Mstów); na zdjęciu Aleksandra Uniszewska (studentka archeologii UWr), Sandra Krakowska (studentka archeologii UMK) i Sandra Guzek (studentka archeologii UŁ); fot. W. Duda; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 4.** Etnolodzy uczestniczący w badaniach archeologicznych. Kalina Wielocha i Mateusz Sosnowski (studenci etnologii UŁ) podczas wyznaczania stałej profilu w wykopie sondażowym; Brzozowa Góra (gmina Lelów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; czerwiec 2016 r.
- Ryc. 5.** Dr Olgierd Ławrynowicz podczas wystawy *Miejsca pamięci i zapomnienia. Archeologiczne badania w gminie Mstów*; Mstów (gmina *loco*); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; lipiec 2015 r.
- Ryc. 6.** Mgr Magdalena Majorek i mgr Łukasz Sierpowski (doktorant UŁ) w trakcie badań archeologicznych k. Janowa (gmina *loco*); fot. D. Lechicki; lipiec 2016 r.
- Ryc. 7.** Zespół etnologów (prof. UŁ dr hab. Grażyna Ewa Karpińska, prof. UŁ dr hab. Andrzej P. Wejland i dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz) w Olsztynie (gmina *loco*); fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 8.** Omówianie zadań badawczych; na zdjęciu dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz oraz studenci etnologii UŁ; Mstów (gmina *loco*); fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.

Rozdział drugi

Teren badań i jego specyfika przyrodniczo-historyczna

- Ryc. 1.** Teren badań (kolor pomarańczowy) na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej (kolor żółty) na tle granic województw Małopolski (krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego) I Rzeczypospolitej (kolor czerwony) oraz współczesnych granic wojewódzkich i państwowych (kolor zielony); oprac. O. Ławrynowicz na podstawie map: *Położenie województw*

krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego I Rzeczypospolitej na tle współczesnego podziału administracyjnego [(autor: Poznaniak), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Krakowskie_sandomierskie_lubelskie.png] oraz *Regionalizacja fizycznogeograficzna Polski Makroregion 341.3 Wyżyna Krakowsko-Częstochowska* [(autor: Qqerim), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wy%C5%BCyna_Krakowsko-Cz%C4%99stochowska.png].

- Ryc. 2.** Widok na Małe Góry od strony Góry Skarzawa (Małusy Małe, gmina Mstów); fot. O. Ławrynowicz; lipiec 2015 r.
- Ryc. 3.** Skała Miłości (Mstów, gmina Mstów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; lipiec 2013 r.
- Ryc. 4.** Droga na północny-wschód od wsi Biała Wielka (gmina Lelów); fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2016 r.
- Ryc. 5.** Widok na zamek w Olsztynie od strony północnej (gmina Olsztyn); fot. O. Ławrynowicz; grudzień 2015 r.
- Ryc. 6.** Zamek Ostrężnik – relikty muru (gmina Janów); fot. O. Ławrynowicz; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 7.** Teren badań (zaznaczony strzałką) na mapie historycznej I Rzeczypospolitej (1619 r.); oprac. O. Ławrynowicz na podstawie map: *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1619 r.* [(autor: Poznaniak), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Podzia%C5%82_administracyjny_I_RP.png].
- Ryc. 8.** Powiat lelowski w czasach I Rzeczypospolitej; wg J. Leberschek, *Mapa województwa krakowskiego i księstwa siewierskiego z uwzględnieniem Spisza*. [W:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*. Cz. 1, z. 1. Opr. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora. Wrocław, wkładka nienumerowana.
- Ryc. 9.** Kościół św. Anny w Aleksandrówce k. Świętej Anny (gmina Przyrów); fot. M. Majorek; wrzesień 2014 r.
- Ryc. 10.** Klasztor zakonu kanoników laterańskich z kościołem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Wancerzowie k. Mstowa (gmina Mstów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 11.** Kaplica św. Anny w Białej Wielkiej (gmina Lelów); fot. M. Majorek; lipiec 2016 r.
- Ryc. 12.** Dwór w Turzynie (gmina Lelów); fot. M. Majorek; lipiec 2016 r.
- Ryc. 13.** Cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej w Lesie Ciecierzyn k. Zrębic (gmina Olsztyn); fot. O. Ławrynowicz; lipiec 2013 r.
- Ryc. 14.** Pomnik ofiar zbrodni hitlerowskiej w Przyrowie z 8 stycznia 1945 r. (gmina Przyrów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; lipiec 2012 r.
- Ryc. 15.** Macewa na cmentarzu żydowskim w Janowie (gmina *loco*); fot. O. Ławrynowicz; marzec 2016 r.

Rozdział trzeci

Pojęcia podstawowe

- Ryc. 1.** Krajobraz fizyczny i kulturowy (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 2.** Miejsca w krajobrazie (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 3.** Gmina jako przestrzeń dyskursu wspólnotowego (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 4.** Miejsca „oczywiste” i miejsca „nieoczywiste” (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 5.** Miejsca objęte dyskursem wspólnotowym z porządku historii i z porządku mitu (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 6.** Miejsca pamięci, miejsca zapomnienia, miejsca niepamięci (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.

Rozdział czwarty

Strategia badawcza

- Ryc. 1.** Diagnoza badawcza (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 2.** Czas diagnozy badawczej – harmonogram prac (schemat); oprac. O. Ławrynowicz.
- Ryc. 3.** Czas diagnozy badawczej w ujęciu interdyscyplinarnym (schemat); oprac. O. Ławrynowicz.
- Ryc. 4.** Dwuskładnikowość procedury badawczej – eksploracja i weryfikacja (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 5.** Dynamika w kontakcie z terenem – trzy fazy (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 6.** Podział gminy Janów na obszary badawcze; oprac. O. Ławrynowicz na podstawie mapy Wydawnictwa Kartogram Dariusz Faustmann.
- Ryc. 7.** Przykład obszaru badawczego wyznaczonego w gminie Janów; oprac. O. Ławrynowicz na podstawie mapy Wydawnictwa Kartogram Dariusz Faustmann.

Rozdział piąty

Metodyka diagnozy etnograficznej

- Ryc. 1.** Schemat diagnozy etnograficznej; oprac. O. Ławrynowicz.
- Ryc. 2.** Kinga Huszczo (studentka etnologii UŁ) w trakcie spotkania badawczego; Janów (gmina *loco*); fot. K. Dobiński; kwiecień 2016 r.
- Ryc. 3.** Kalina Wielocha (studentka etnologii UŁ) w trakcie spotkania badawczego; Kłobukowice (gmina Mstów); fot. S. Guzek; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 4.** Przykładowy harmonogram z podziałem na tandemy i obszary badawcze; oprac. A. Krupa-Ławrynowicz, O. Ławrynowicz.
- Ryc. 5.** „Grantobus”; fot. członkowie zespołu badawczego; wiosna, lato 2015–2016.
- Ryc. 6.** Jedno z codziennych spotkań zespołu badawczego; Nakło (gmina Lelów); na zdjęciu dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz i studenci etnologii UŁ; fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2016 r.

- Ryc. 7.** Anna Syroishka i Ewa Sęderecka (studentki etnologii UŁ) w drodze na kolejne spotkanie badawcze; Lgoczanka (gmina Janów); fot. A. Krupa-Ławrynowicz; kwiecień 2016 r.
- Ryc. 8.** Kalina Wielocha i Sandra Guzek (studentki etnologii UŁ) nawiązują kontakt z rozmówcą; Pikłówka k. Krasic (gmina Mstów); fot. O. Ławrynowicz; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 9.** Justyna Badji (studentka etnologii UŁ) rozmawia z mieszkańcem Małus Małych (gmina Mstów); fot. M. Stępnia; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 10.** Dobór rozmówców (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 11.** Rodzaj stosowanego wywiadu (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 12.** Formularz metryczki; oprac. A. Krupa-Ławrynowicz, A.P. Wejland.
- Ryc. 13.** Formularz Karty Opisu Miejsca (KOM); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz, A.P. Wejland.
- Ryc. 14.** Rozmówca wskazuje Kindze Huszczo (studentce etnologii UŁ) mogiłę z czasów II wojny światowej; lasy k. Apolonki (gmina Janów); fot. K. Dobiński; kwiecień 2016 r.
- Ryc. 15.** Rozmówca wskazuje Szymonowi Prokopczykowi (studentowi etnologii UŁ) na mapie lokalizację jednego z miejsc k. Turzyna (gmina Lelów); fot. M. Janiak; kwiecień 2016 r.
- Ryc. 16.** Szkic przygotowany przez badaczy, pokazujący lokalizację jednego ze wskazanych przez rozmówców miejsc w gminie Janów; fot. K. Dobiński; kwiecień 2016 r.
- Ryc. 17.** Fotografie z prywatnych zbiorów rozmówców; na zdjęciu stara szkoła w Jaskrowie (gmina Mstów); fot. M. Płóciennik; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 18.** Rozmówczyni prezentuje dokumenty ze swojego domowego archiwum; Olsztyn (gmina loco); fot. M. Borczyńska; kwiecień 2015 r.
- Ryc. 19.** Formularz wywiadu; oprac. A. Krupa-Ławrynowicz, A.P. Wejland.
- Ryc. 20.** Materiały kompletowane podczas spotkania badawczego (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 21.** Sekwencja wydarzeń w ramach etnografii wspólnotowej (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.
- Ryc. 22.** Sesja naukowa *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. O etnograficznych badaniach w gminie Janów opowiedzą studenci Uniwersytetu Łódzkiego*; Janów (gmina loco); na zdjęciu Krzysztof Dobiński (student etnologii UŁ) w trakcie wystąpienia; fot. O. Ławrynowicz; czerwiec 2016 r.
- Ryc. 23.** Wystawa *Miejsca pamięci i zapomnienia. Na podstawie badań etnograficznych w gminie Mstów*; Mstów (gmina loco); na zdjęciu Małgorzata Płóciennik (studentka etnologii UŁ) oprowadza po ekspozycji; fot. A. Krupa-Ławrynowicz; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 24.** Konsultacje społeczne w Olsztynie (gmina loco); na zdjęciu Ada Florentyna Pawlak (studentka etnologii UŁ) rozmawia z mieszkańcem gminy; fot. M. Borczyńska; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 25.** Dyskusja grupowa w Jaskrowie (gmina Mstów); na zdjęciu dr A. Krupa-Ławrynowicz i mieszkańcy gminy; fot. M. Płóciennik; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 26.** Warsztaty dla dzieci; Turów (gmina Olsztyn); fot. M. Borczyńska; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 27.** Rezultaty diagnozy etnograficznej (schemat); oprac. A. Krupa-Ławrynowicz.

- Ryc. 28.1–6** Kwestionariusz do identyfikacji, kategoryzacji, ustalania typu miejsca i scalenia opowieści o miejscu; oprac. A.P. Wejland.
- Ryc. 29.1–2** Kwestionariusz charakterystyki liczbowej etnograficznych eksploracji terenowych; oprac. A.P. Wejland.

Rozdział szósty

Metodyka diagnozy archeologicznej

- Ryc. 1.** Schemat diagnozy archeologicznej; oprac. O. Ławrynowicz.
- Ryc. 2.** Objazd terenowy badaczy; Góra Skarzawa (gmina Mstów); na zdjęciu mgr Aleksander Andrzejewski, dr Irmina Gadowska, dr Aleksandra Krupa-Ławrynowicz, dr Olgierd Ławrynowicz; fot. M. Majorek; wrzesień 2014 r.
- Ryc. 3.** Kategorie weryfikowanych obiektów archeologicznych; oprac. O. Ławrynowicz.
- Ryc. 4.** Formularz Karty Opisu Obiektu (KOO); oprac. O. Ławrynowicz, M. Rak.
- Ryc. 5.** Badania sondażowe w Piasku (gmina Janów); na zdjęciu Bartosz Puliński, Damian Ści-galski (studenci archeologii UŁ); fot. M. Majorek; lipiec 2016 r.
- Ryc. 6.** Nieinwazyjne badania archeologiczne; Góra Chrapoń k. Zawady (gmina Mstów); na zdjęciu Ewelina Miksa (studentka archeologii UŁ); fot. M. Rak; listopad 2015 r.
- Ryc. 7.** Przykład obiektu poddanego badaniom nieinwazyjnym; młyn w Białej Wielkiej (gmina Lelów); fot. A. Majewska; lipiec 2016 r.
- Ryc. 8.** Przykład obiektu poddanego badaniom nieinwazyjnym; współczesna stacja paliw, wg relacji mieszkańców usytuowana w miejscu dawnej karczmy; Przymiłowice (gmina Olsztyn); fot. M. Majorek; czerwiec 2015 r.
- Ryc. 9.** Fragmenty samolotu wojskowego znalezione w czasie badań powierzchniowych miejsca katastrofy lotniczej z czasów II wojny światowej; Lgoczanka (gmina Janów); fot. O. Ławrynowicz; listopad 2016 r.
- Ryc. 10.** Harmonogram pracy z podziałem na tandemy badawcze oraz zadania w gminach Mstów i Olsztyn w sezonie czerwiec–lipiec 2015 r.; oprac. O. Ławrynowicz.
- Ryc. 11.** Badania etnoarcheologiczne k. Sokolnik (gmina Niegowa, na pograniczu gminy Lelów); wywiad prowadzony w miejscu, w którym, wg relacji mieszkańców, w czasie II wojny światowej została rozstrzelana przez żołnierzy niemieckich i pochowana przez okolicznych mieszkańców miejscowa rodzina żydowska; na zdjęciu Justyna Badji (studentka etnologii UŁ) i Anna Majewska (studentka archeologii UŁ); fot. O. Ławrynowicz; listopad 2016 r.
- Ryc. 12.** Wystawa fotografii *Miejsca pamięci i miejsca zapomnienia. O badaniach terenowych w gminie Lelów opowiedzą studenci archeologii Uniwersytetu Łódzkiego*; Lelów (gmina loco); fot. O. Ławrynowicz; lipiec 2016 r.

Rozdział siódmy

Badania z zakresu historii regionu

- Ryc. 1.** Mapa miasta rządowego Przyrów położonego w Województwie Kaliskim Obwodzie Wieluńskim 1826 r., *Zbiór map i planów; sygn. 4, część 1 mapy*; <http://galeria.apczewa.nazwa.pl/-biale-kruki-w-zasobie-archiwum/d11fa4b4469d8d1678e4a3e2009c8646.jpg.php> [ostatni dostęp: luty 2016 r.].
- Ryc. 2.** Księga chrztów Parafii Rzymskokatolickiej w Mstowie z lat 1615–1677, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Mstowie; sygn. 1; oprawa*, <http://galeria.apczewa.nazwa.pl/-biale-kruki-w-zasobie-archiwum/94e87f24599458b03dcea531e1632ae2.jpg.php> [ostatni dostęp: luty 2016 r.].
- Ryc. 3.** Księga chrztów Parafii Rzymskokatolickiej w Mstowie z lat 1615–1677, *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Mstowie; sygn. 1; s. 1*, <http://galeria.apczewa.nazwa.pl/-biale-kruki-w-zasobie-archiwum/e18c86aa6b50fd352ece8069ccc1a30d.jpg.php> [ostatni dostęp: luty 2016 r.].

Rozdział ósmy

Badania z zakresu historii sztuki regionu

- Ryc. 1.** N. Orda, *Zamek w Olsztynie, Album widoków historycznych Polski*, Warszawa 1873–1883.
- Ryc. 2.** F. Kostrzewski, *Ruiny zamku w Olsztynie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1863, nr 195, s. 237.
- Ryc. 3.** *Widok Mstowa*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1872, nr 241, s. 64.
- Ryc. 4.** B. Olszowski, *Zwaliska klasztoru ks. franciszkanów w Lelowie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1876, nr 51, s. 389.

summary

*Places of Memory and Places of Oblivion.
Interdisciplinary Studies in the Polish Jurassic Highland*

Vol. 1

A Methodological Introduction

The research project *Places of Memory and Oblivion. Interdisciplinary Studies of the Northern Areas of the Polish Jurassic Highland*, carried out in 2014–2019 within the National Programme for the Development of Humanities, Polish Ministry of Science and Higher Education, serves as a field and cabinet meeting of the representatives of related humanities: ethnology (ethnography, cultural anthropology) with archaeology, as well as ethnology and archaeology with history and the history of art. The topic of this meeting are places included in the community discourse, present in the physical and cultural landscape of the five northern Jurassic communes in Poland. The project involves carrying out research in places that can become an impulse to get to know in many aspects the history, cultural reality, social climate, local memory, cultural heritage and contemporary identity of the residents of the northern parts of the Jurassic Highland.

155

The research area are five northern-most Jurassic communes (**Janów, Mstów, Lelów, Olsztyn, Przysów**) located on the historical *Terra Cracoviensis*, today within the borders of Silesian Voivodeship (northern part) and Malopolskie Voivodeship (southern part).

As part of the research work and in connection with the adopted methodological perspective, four complementary research paths were specified: ethnographic, archaeological, historical and historic-artistic one.

Field research was planned according to the following schedule: communes of Mstów and Olsztyn (2015); communes of Janów and Lelów (2016); Przysów commune (2017).

The subject of the research works were specific places in the physical and cultural landscape, important for local communities, organising their way of experiencing the ordinary and the out of ordinary life, for them being the witnesses and the traces of the past. For the project's authors especially interesting are places existing in collective memory which so far have not been present in a general scientific, journalistic or other discourse. Thus the 'obvious' places which have been analysed and interpreted in depth and were the subject of historical and sightseeing publications are not the subject of this study. It does not mean that their stories are totally ignored or rejected, though. It is interesting to see, how memory about these places is socially processed, constructed, but also lost.

Important for the authors are such places in the communes' landscape that are the subject and topic of community discourse (connected with the community within a particular area). The discourse regulates which places obtain the high importance status and which do not; which should be known, remembered and talked about; and which can be overlooked and omitted in content, stories and memory. **Places of memory** in this study are such places that are known, remembered and talked about by all or at least by a large number of the community members. **Places of oblivion** are places known, remembered and talked about by few. It needs to be acknowledged that also memory and oblivion about the places in the landscape are part of the community discourse.

Field works in each of the communes taking part in the research are preceded by a search query in the archives and libraries, performed mainly by historians and art historians, members of an interdisciplinary team. Each year a fieldwork research is part of a set cycle: an ethnographic research (10 days in spring and 14 days in summer); an archaeological research (3–5 weeks in summer).

As a result of spring ethnographic exploration (research meetings with commune residents), places of memory and oblivion are selected and then verified during the ethnographic and archaeological (non-invasive and survey) research organised during the summer. Ethnographical and archaeological reflection is supplemented and enriched with the knowledge in the scope of regional history and art history.

Ethnographic and archaeological works carried out in the particular Jurassic communes are summed up in a diagnosis at a level of a single place in the commune as well as a diagnosis of a set of places in the commune. The diagnoses are a result of a two-stage research process: an exploration and site investigation stage and a stage of verification of the collected data.

In their conceptual and methodological layer, the activities carried out in the “Jurassic project” adopt an interdisciplinary perspective. Thus they are part of a growing tendency – visible especially in the studies of the recent past – to start cooperation and engage in a dialogue between various scientific disciplines, each of which has got different, specific research methods of various types of resources and cultural messages. They mainly include methods of contemporary cultural anthropology and refer to new trends in archaeology, focusing on the recent times' research (archaeology of recent past).

The interdisciplinarity of actions is not “symmetric”, as while such field research carried out by ethnologists could only result in an (internal) ethnographic diagnosis, the archaeological diagnosis is strictly dependant on the preceding ethnographic work, consisting in choosing places for archaeological research. The motivation for etno-archeological interdisciplinarity of the project are mostly the requirements of archeology.

The search of the common recent past research procedure became one of the reasons for introduction of the “Jurassic project”. However, this does not mean that the project is narrowed only to the interdisciplinary research, understood as combined actions. Both archaeologists and ethnologists have the possibility to define their own, separate research objectives. Thanks to such an approach the representatives of both disciplines, scientists and students, have a chance

to get to know one another and draw more or less common conclusions by participating in close, parallel research processes during the field works, studying the same research objects.

Therefore, the interdisciplinarity as a cognitive practice has got various aspects. It's got an open intention to preserve and to create connections between disciplines. This perspective is accompanied by the conviction that thanks to the borrowings from the outside, the reflection within one's own discipline be richer and fuller. Thus the authors of the research do their best to make interdisciplinarity a consciously chosen research perspective. It is implemented on the level of methodological findings, as a result of teams' work as well as the accompanying didactic practice.

Challenges presented above and taken up in the described project refer to the following four main objectives:

- **Cognitive objective** – registering historical heritage and memory of the past as well as collecting, in some cases even saving, archive, ethnographic, and archaeological material that will be made available to scientists, museum experts, regionalist and teachers, after a professional processing, so that they can use information in their work that has been absent from scientific and popular texts so far;
- **Methodological objective** – working out some research methods that could be applied to study physical and cultural landscape via an integrated procedure of acquisition and analysis of ethnographic, archaeological, written and iconographic resources;
- **Communal objective** – preserving memory about places that serve the purpose of maintaining the individual and group identity by their existence in social consciousness and by means of the values assigned to them. The activities of the project's participants correspond with the idea of communal ethnography and archaeology, understood not only as ethnography or archaeology of a cultural community, but also as ethnography and archaeology “to the benefit of” the researched community. By the creation of events for the community, the effect of involvement, social activation and participation of the community is achieved;
- **Didactic objective** – participants of the project are several dozens of students and a dozen or so postgraduates from Poland and other countries. They take part in almost all stages of the research process and as co-researchers they present the research results during scientific conferences and are the authors of published scientific texts.

Setting objectives is connected with pursuing specific goals. Among the planned results of the *Places of Memory and Oblivion. Interdisciplinary Studies of the Northern Areas of Polish Jurassic Highland* project there are: publishing activities (reports on research carried out in each commune, a group monograph summing up all seasons of research, scientific articles); creating thematic archives containing the collected and systematised research materials which are the source of knowledge for academic works as well as undertakings aiming at education and raising the general awareness; dissemination of research results in scientific bodies and by organising animation activities.

Finally, it is worth pointing out that for the researchers, in their voyage through history and contemporary times of northern Jurassic Highland, the partners are the residents of five com-

munities mentioned above. They deserve gratitude for their involvement, kindness and devoted time. The materials (narratives, memoirs, as well as documents such as photographs and notes kept in home archives) collected during research meetings are the source of knowledge on the history of their village and the commune, the testimony of remembrance of people and events. It is important to emphasize the cooperation with local government, institutions and associations.

The publication is the first volume of the report series, published in an electronic form, presenting the outcomes of activities taken up in the project. It contains the proposed interdisciplinary methodology and a set of ethnographic and archaeological research procedures connected with findings in the scope of history and art history.

In the successive reports the results of research carried out in the communes of Mstów (volume 2), Olsztyn (volume 3), Janów (volume 4), Lelów (volume 5), and Przyrów (volume 6) will be presented. The whole research will be presented in a separate work published in print, containing among others multifaceted considerations on the communes participating in the project.

Translated by Karolina Ojrzyńska-Stasiak

